Rječnik filozofskih pojmova – Filozofija.org

filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova

1. svibnja 2020.

U ovaj smo rječnik pokušali uvrstiti pojmove s kojima se susreće svatko prilikom čitanja filozofskih i njima srodnih tekstova, pa stoga smatramo da će biti koristan kako studentima tako i svim akademskim građanima. Najsrdačnije zahvaljujemo svima koji su sudjelovali u izradi rječnika , ali posebno dr.sc A. Mišiću, dr.sc. I. Macanu i dr.sc. K. Krkaču koji su nam ne samo dopustili korištenje njihovog teksta, nego dali mnoge dragocjene savjete.

Rječnik je više puta pregledan, ali su nažalost greške uvijek moguće, pa vas molimo za eventualne ispravke.

A

a – slovom A – (prvi vokal *lat.* glagola *affirmo* 1. = potvrđivati), u formalnoj se logici označuje univerzalno afirmativna rečenica (npr. svi su ljudi smrtni).

A = A – najuniverzalniji simbolični izričaj principa identiteta.

ab alio – a se – (*lat.* = od drugoga – od sebe), skolastički izrazi: ab alio označuje da biće nema uzrok vlastitog postojanja niti od sebe niti u sebi, – to su kontingentna, nenužna bića; a se označuje biće koje od sebe i u sebi ima počelo i razlog vlastitog postojanja, – to je nužno biće, Bog.

abdukcija – (od *lat. abducere* = *odvesti*), je silogističko zaključivanje u kojem je *major* siguran no iz kojeg se ne izvodi siguran zaključak radi nesigurnosti *minora*. A. naznačuje općenite hipoteze ili ideje koje dedukcija razvija, a indukcija dokazuje ili opovrgava. Abdukcija, za razliku od indukcije i dedukcije, ne dovodi do sigurnog zaključka. Aristotelov primjer a. je: znanje se može poučavati (siguran major); pravda je neko znanje (vjerojatan minor); dakle pravda se može poučavati. A. je vrsta hipotetičkog zaključivanja koji se temelji na prijašnjem iskustvu. Korištenje takvog zaključivanja opravdava se time što je često to jedini mogući način određivanja racionalnog ponašanja u budućnosti i tumačenja novih fenomena. Odgovara grčkom izrazu *ἀπαγωγή*.

ab esse ad posse valet illatio, a posse ad esse non valet – (*lat.*), skolastičko načelo o odnosu između mogućnosti opstojanja i stvarnog opstojanja. Naime, ako nešto stvarno opstoji onda se mora zaključiti da je njegovo postojanje moguće, ali ne vrijedi i obratno tj. da će ono što je moguće sigurno i opstojati.

ab intrinseco – ab extrinseco – (*lat. = iznutra – izvana*), tim izrazima skolastički filozofi označuju gdje se nalazi razlog zbiljnosti neke odrednice (determinacije) bića, u njegovoj vlastitoj biti (esenciji) ili izvan biti dotičnog bića.

abnormalno – (*od lat. abnormis = nepravilan*), ono što nije u skladu s nekim pravilom, normom.

accidens – (*lat. = pripadak, što se pridodaje; grč. συμβεβηκός*). Akcident (prigodak, pripadak) je takovo biće koje pretpostavlja drugo biće što već ima svoj vlastiti osnovni bitak i kojem je ono daljnje određenje. (*Accidens est ens quod supponit aliud ens quod iam habet suum esse primum et cuius est ulterior determinatio* – Šanc). Druge su definicije: *"Accidens est ens cui competit esse in alio"; "Accidens est ens in alio"; "Accidens est ens talis essentiae, cui competit esse in alio"*. Prva Aristotelova kategorija supstancija i akcidenti su korelativni pojmovi i ne mogu se razumjeti bez međusobnog odnosa. Premda su dvije različite stvarnosti, akcident se ne može ni shvatiti bez svoje naravne sposobnosti pripadanja supstanciji. Akcident je sve ono što prati supstanciju određujući je ili naznačujući promjenu. Prema Aristotelu su materijalne supstancije određene s devet primarnih akcidenata: kvalitet, kvantitet, akcija, relacija, pasija, mjesto, vrijeme, situacija i habitus.

accidens non superat perfectionem substantiae suae – (*lat. = akcident ne nadilazi savršenost svoje supstancije*), načelom se želi kazati da akcidenti ovise ili pripadaju supstanciji, koju određuju a kojoj prvotno pripada zbiljnost, dok opstojanje akcidenata i stupanj njihove perfekcije ovisi o supstanciji.

acervus – (*lat. = hrpa*), način pogrešnog dokazivanja u kome se iz djelovanja jedinke zaključuje o djelovanju skupine: npr. budući da pojedino zrno pri padu ne stvara buku, pa ni hrpa zrna, kao zbroj jedinki, ne proizvodi buku.

actus – (*lat. = zbiljnost, zbilja, čin; grč. ἐνέργεια, ἐντελέχεια, Aristotelov pojam*), u ontologiji *actus* po svom općem značenju jest ono što se nalazi u kojem ontičkom subjektu koji jest, i što je u tom biću njegov unutarnji ontički razlog da to biće jest. (*Actus generatim est id, quod subiectum aliquod habet quodque ratio est, cur illud aliquod esse habeat sive aliquid sit*). Actus je, dakle, pojam koji označuje bitak, ukoliko je suprotan svakom obliku privacije ili nebitku pa je kao takav neograničen. Daje se stvarima u mjeri njihove mogućnosti da ga prime. Tako je actus skupa s mogućnošću (potentia) temeljni pojam u metafizici. Actus i potentia nisu bića nego su aktivno i pasivno počelo bića. Actus znači ostvarenje

stvari, predstavlja ispunjenost; a potencija označuje mogućnost ostvarenja stvari, nepotpunost i nesavršenost. Actus označuje sve što je perfekcija, potpunost, ostvarenje; dok mogućnost (potentia) označuje ono što je nesavršeno, nepotpuno, još neostvareno. U materijalnim stvarima actus se ne identificira sa samim bitkom (esse) stvari, nego samo s formom, dok se mogućnost identificira s materijom, (v. mogućnost). Kako se ta dva počela bića među sobom razlikuju, razne škole različito misle.

actus de se est illimitatus – (*lat. = zbiljnost je po sebi neograničena*), tim se izrazom potvrđuje da zbiljnost ne može istovremeno biti i mogućnost. Ograničavajući princip zbiljnosti na određeni način bivovanja jest bit (esentia) bića.

actus essendi – (*lat. = čin bivovanja*), izraz T. Akvinskog za označavanje metafizičke osnove zbiljnosti bića, odnosno bitka shvaćenog kao zbiljnost. Prema T. Akvinskom biće jest snagom čina bitka i ograničenja vlastite biti. Samo je Bog apsolutni čin bitka a sva su ostala bića sastavljena od biti i čina bitka, koji su međusobno realno različiti.

actus et potentia realiter distinguuntur – (*lat. = zbiljnost i mogućnost se stvarno razlikuju*). To znači da zbiljnost *jest* u prvotnom i vlastitom smislu, dok mogućnost jest samo ovisno o zbiljnosti. Nešto *jest* ukoliko je u zbiljnosti a ne ukoliko se nalazi u mogućnosti: npr. kip *jest* kad je figura već izrezbarena, a ne dok je samo komad bezobličnog drveta, kamena, metala…

actus in se subsistens est simpliciter infinitus – (*lat. subzistentna zbiljnost je po sebi neograničena*). Izrazom se želi kazati: ako zbiljnost opstoji bez ikakve mogućnosti (ograničenja, nesavršenosti) nužno je beskonačna. Takva se zbiljnost poistovjećuje s Apsolutnim bićem – Bogom.

actus non limitatur nisi per potentiam – (*lat. = zbiljnost nije ograničena osim po mogućnosti*). To znači da zbiljnost ne može samu sebe ograničiti, nego to čini mogućnost, od nje različit princip.

actus hominis – (*lat. = čin čovjeka*), čovjekovo djelovanje izvršeno po zakonima ljudske naravi (npr. kihanje), i nije uvijek isključiva oznaka ljudskog djelovanja. Actus hominis je moralno indiferentan.

actus humanus – (*lat. = ljudski čin*), čovjekovo djelovanje izvršeno slobodnim samoodređenjem, uporabom slobodne volje. Pripada čovjeku, kao čovjeku, ukoliko proizlazi od razuma i slobodne volje tipično ljudskih sposobnosti, koje ga razlikuju od drugih bića. Kao slobodan čin a.h. podliježe moralnoj prosudbi i može biti moralno dobar ili loš.

actus purus – (*lat. = čisti čin*), čista zbiljnost, savršena egzistencija, bez ikakve pasivne potencijalnosti. U skolastičkoj filozofiji actus purus je bitna oznaka za Boga (*ipsum esse subsistens*), obilježje najviše ontološke savršenosti Božjeg bića. Nauk se temelji na Aristotelovoj filozofiji.

adaequatio – (*lat. = izjednačenje, poklapanje*), ovaj pojam koristi osobito skolastička filozofija u teoriji spoznaje da označi prilagođenost (usklađenost) zamjedbe sa zamijećenim predmetom.

adaequatio intellectus ad rem – (*lat. = izjednačenje razuma prema predmetu*), definicija istine (nastala u IX. stoljeću), izriče mišljenje da istina u prvom redu pripada izrazima, sudovima ili tvrdnjama, ako sud izriče objektivno stanje stvari. U skolastičkoj terminologiji ta se istina naziva logička istina (*veritas logica*), tj. ako potvrđuje da postoji ono što postoji, i da ne postoji ono što ne postoji. Logička se istina ravna prema ontičkoj, koja je kriterij istinitosti, ne i obratno jer zbiljnost ne ovisi o tome je li spoznata od nekog stvorenog uma.

adaequatio rei et intellectus – (*lat. = izjednačenje predmeta prema razumu*), definicija istine T. Akvinskog (*De veritate, q. 1, a. 1*). U skolastičkoj terminologiji upotrebljava se pojam ontološke istine (*veritas ontologica*), koja pripada svakom biću i samom bitku. Ona se sastoji u transcendentalnom svojstvu svakog bića da je otvoreno za spoznaju, tj. svako biće može postati predmetom spoznaje i mišljenja, da je inteligibilno, da je razumljivo, tj. da se poklapa s intelektom, da je s njime u odnosu. Predmet se može poklapati s razumom u dva smisla: – *per se*: tj. prema onom razumu o kojem ovisi bivstvovanje toga bića (graditelja, pisca… u konačnici svih stvorova prema razumu Stvoriteljevu); – *per accidens seu secundum quid*, tj. prema prepoznavanju i prihvaćanju (*secundum aestimationem*): tu se predmet promatra u odnosu prema pojmu, što izriče neku bit, no koji – barem tada – ne upravlja izgradnju bivstvovanja takve biti, a uspoređuje se s tim pojmom zato, da se dotični objekt prepozna i prihvati (ili ne prihvati) kao takva bit. (Npr. ispitivanje je li neka kovina, s takvim i takvim osobinama, "pravo" zlato).

– (*lat. = za ovo*), latinski izraz kojim se označuje ono što nečemu pristaje. K.R. Popper izraz koristi da označi neku hipotezu koja se može kontrolirati samo na temelju fenomena koje bi ona trebala tumačiti.

adiafora – (*grč.*), pojam su koristili stoički filozofi da označe stvari koje nisu ni dobre ni loše, koje ne pobuđuju nikakvo posebno zanimanje kod mudraca (npr. je li zbroj zrna pijeska na plaži paran ili neparan).

a dicto secundum quid ad dictum simpliciter – (*lat.*), pogreška u zaključivanju kad se na temelju tvrdnje o nečemu što vrijedi pod određenim posebnim okolnostima zaključi da vrijedi općenito: npr. pušenje pomaže kod

zubobolje – dakle pušenje je zdravo.

a dicto simpliciter ad dictum secundum quid – (*lat.*), pogreška u zaključivanju kad se tvrdi da ono što vrijedi općenito vrijedi i u posebnim okolnostima koje nisu uzete u obzir: npr. plivanje je korisno – dakle i neplivači trebaju plivati.

adikcija – oblik zaključivanja koji se sastoji u tome da se logički zbraja više pojmova ili izreka. (Npr. Petar je dobar student; Petar je dobar sportaš; dakle Petar je dobar student i sportaš). Za razliku od silogizma u adikciji manjka medij.

adjunkcija (uključna disjunkcija, alternativa, alternacija) – logička operacija koja je neistinita samo kad su sve sastavnice neistinite; odgovara supkontrarnoj opreci.

aequivocus – (*od lat. aequus = jednak i vox = glas; riječ*), raznoznačan (a ujedno istozvučan), raznorodan. Primijenjeno na termin, znači istu riječ pridjenutu raznim stvarima koje su posve različite, pa zato istovremeno izriče stvarno različit sadržaj, značenje. Npr. riječju rak – naziva se životinja, bolest, zviježđe, horoskopski znak.

aequivocatio – (*lat. = višeznačnost*), biva kad više predmeta obilježavamo istim terminom, ali u posve različitom značenju

afazija – (*od grč. ἄ-φασις = manjak riječi*), izvorno je medicinski pojam koji označuje poremećaje koji mijenjaju govor kao sredstvo razumijevanja, izricanja i formiranja misli. U užem smisli označuje ponašanje u antičkom skepticizmu kojim se odbija išta potvrditi ili nijekati, izjasniti se o pravoj naravi stvari, za koju drži da je neodrediva i nesigurna.

afekt – (*od lat. affectus = duševno stanje; strast*), pojam u psihologiji označuje osjećaje, emocije, koje snažno djeluju i na tjelesne promjene.

afinitet – (*od lat. affinis = srodan*), označuje srodnost ili težnju k jedinstvu. U logici se govori o a. dvaju pojmova koji su međusobno slični. Govori se i o a. ideja i psihičkih stanja koji se međusobno spontano privlače.

afirmacija – (*lat. affirmatio = tvrdnja*), u širem značenju označuje svaki čin kojim misao nešto tvrdi. U tom se smislu afirmacija poistovjećuje sa samim činom suđenja, kojim misao, svjesna svoga čina, izriče neki objekt ili sadržaj. U užem (logičkom) smislu a. je pridavanje nekog predikata nekom subjektu pomoću atributivne kopule, dok je negacija otklanjanje nekog predikata od nekog subjekta. *"Affirmatio est enunciatio alicuius de aliquo"* (Usp. T. Akvinski., *In*

VI Metaph., lec.IV). U tom su smislu afirmacija i negacija međusobno kontradiktorno suprotne. Trenutak afirmacija logički i metafizički prethodi onom negacije.

aforizam – (*od grč. ἀφορισμός = definicija*), općenito označuje sažet i jasan izričaj rezultata osobnog razmišljanja. Pojam a. je koristio Aristotel u značenju opće definicije.

a fortiori – (*lat.*), vrsta analognog dokazivanja u kome se ono što se pokazalo istinitim u jednom slučaju, proširuje i na drugi slučaj, koji pokazuje još valjanije i brojnije razloge svoje istinitosti. Npr. Ticio je vrlo ljubazan prema nepoznatim ljudima, dakle a f. će biti ljubazan prema svojim prijateljima. Premda daje siguran zaključak, po svojoj logičkoj strukturi a f. je problematičan, jer se temelji na odnosu sličnosti, koji sam nije dostatna garancija sigurnosti.

agatologija – (*od grč. ἀγαθός = dobar, plemenit*), nauka o dobru, jedna od temeljnih dijelova klasične etike koja proučava ontološke temelje dobra i moralno dobro koje se postiže vježbanjem i učenjem.

agens – (*od lat. ago 3. = raditi; djelatelj*), označuje djelatnu snagu kojom se, u skolastičkoj filozofiji, označuje djelatnost razuma (*intellectus agens*) uz pomoć kojeg ljudski potencijalni um može spoznavati.

agens in quantum est agens, non recipit aliquid – (*lat. = djelatelj, ukoliko je djelatelj, ne prima ništa*). Izraz T. Akvinskog (I-II, 51, 2 ad 1) kojim se želi reći da djelatelj, aktivna moć, ukoliko daje, ne prima. Sva novost pri djelovanju kao takvom jest u onom što je aktivno izvršeno; dakle u učinku, ne u djelatelju.

agere sequitur esse – (*lat. = djelovanje slijedi bitak*), tim se načelom izriče da djelovanje pretpostavlja bitak, najprije biće mora postojati, da bi zatim moglo djelovati. Izriče da narav djelovanja odgovara biti stvari, tj. svako biće u svojoj djelatnosti slijedi onaj stil, što mu ga propisuje njegova bit. Ništa ne može djelovati osima ako je u zbiljnosti, ako postoji, a ne ukoliko je u mogućnosti.

agnosticizam – (*od grč. ἀγνωστός = nespoznatljiv*), pojam je izmislio T.H. Huxley 1869. u značenju "ne znati ništa" o nekom nerješivom problemu. Pojam je kasnije poprimio značenje "nemoguće spoznaje" navlastito metafizičkih istinâ i opstojnosti nadosjetne stvarnosti. Spoznati se mogu samo podaci neposrednog iskustva ali ne i metafizička stvarnost (npr. bitak stvari, besmrtnost duše, moralni zakoni, opstojnost Božja,...). Pojam je sličan ali i različit od skepticizma, naime agnosticizam je više "odustajanje od" nego negacija mogućnosti spoznaje, kao kod skepticizma.

agregacija – (*od lat. aggrego 1. = pridružiti, pridruživati*), skup jedinki, koja svaka u sebi posjeduje svoju unutarnju jednoću, združenih izvanjskim vezama koje ih ujedinjuju. Skolastička filozofija smatra takvo pridruživanje akcidentalnim jer svaka jedinka zadržava svoju supstancijalnu jednoću i neovisnost. Pojam koristi i sociologija da označi različite društvene skupine.

ahilov dokaz – jedan od četiri Zenonova dokaza o nemogućnosti kretanja. Aristotel ga donosi u *Fiz.*, VI,9,239 b 14: "Drugi je onaj nazvani Ahilej, a koji, je u tome da u trci najbrži nikad ne prestiže najsporijega, jer prvo mora progonitelj stići ondje odakle je krenuo progonjenik; tako te je nužno da uvijek ponešto prednjači onaj sporiji."

aitiologija – (*od grč. αἰτία = uzrok, razlog i λόγος = nauka*), pojam u Aristotelovoj filozofiji označuje istraživanje prvih i vrhovnih načela i uzroka.

akademija – (*grč. ἀκαδήμεια*), naziv škole koju je osnovao Platon a naziv je dobila po mjestu gdje je Platon poučavao u vježbalištu koje se nalazilo u Atenskom parku posvećenom junaku Akademu. Školu su uništili rimski vojnici 86. g. pr. Kr.

akademija (firentinska) – naziv za kulturno-filozofsko središte koje je osnovao M. Ficino 1462. na imanju Cosima de' Medici u blizini Firence, u kojem su se okupljali osobito poklonici Platonove filozofije, koji su tražili moguće veze platonizma i kršćanstva. Utjecaj i važnost firentinske akademije naglo je oslabio nakon Ficinove smrti 1499. godine.

akatalepsija – (*od grč. ἀ-κατάληψις = ne-hvatanje; ne-shvaćanje*), nesposobnost razumijevanja i nemogućnost izricanja sigurnog suda. Pojam su koristili antički skeptici da odrede nemogućnost shvaćanja naravi stvari i intelektualne spoznaje.

akcidentalan – (*od lat. accidens = pripadak*) nebitan, sporedan, ono što je nebitno za neku stvar. Suprotan je pojam esencijalan, supstancijalan, bitan. V. accidens.

akcidentalna forma – ono što daje drugotno bivstvovanje već konstituiranoj supstanciji u svojoj vrsti, determinira supstanciju na neki od akcidentalnih načina: npr. čovjek postaje matematičar; voda postaje topla… dakle nešto pridolazi subjektu koji je već supstancijalno kompletan, potpuno konstituiran, dodajući mu neku nebitnu oznaku.

akcija – (*od lat. actio = djelovanje*), radnja, djelatnost, činjenje. U povijesti je pojam dobio različita značenja. U Aristotelovoj je filozofiji jedna od kategorija ili najviših rodova bića (*Cat.*, 4, 1 b 27). A. je akcident koji izvire iz supstancije

ukoliko je ona djelatno počelo djelovanja u nekom drugom subjektu: npr. gurnuti knjigu, zagrijati vodu.

akozmizam – (*od grč. ἀ-κόσμος = ne-svijet*), metafizičko shvaćanje koje niječe opstojnost realnog svijeta, koji drži za pričin, a tvrdi da zbiljski postoji samo apsolut kao beskonačna jednoća. Pojam je načinio G.W.F. Hegel da njime označi filozofski sustav B. Spinoze, prema kojem je svijet potpuno u Bogu i time dokinut. Sličan se nauk nalazi u budizmu.

akroamatičan – (*od grč. ἀκρόαμα = sve što se čuje, izloženo riječima*), tako su nazivana Aristotelova djela koja nisu bila namijenjena objavljivanju, nego su nastale kao bilješke za poučavanje a tek su kasnije prikupljena i objavljena.

aksiologija – (*od grč. ἄξιος = valjan, vrijedan*), učenje o vrijednostima, studij vrijednosti, osobito etičkih. Pojam uvode u 19. st. neokantovci, a preuzimaju fenomenolozi.

aksiom – (*od grč. ἀξίωμα = dostojanstvo, čast*), ono što je ispravno, stav koji ne treba dokazivati a koji je osnova svakog dokazivanja. Pojam označuje prve principe logike, metafizike, etike kao i matematičke postulate. Aksiomi ili najviši principi (*maximae propositiones*) svake znanosti, oni stavovi kojima se tumači njihov predmet i njihove bitne oznake, neposredno su evidentni i sigurni, služe za zaključivanje i dokazivanje, dok se sami ne mogu dokazati. Prema Aristotelu a. je onaj princip koji treba prihvatiti ako se želi nešto razumjeti, odnosno to je prva postavka od koje počinje dokazivanje a sama se ne dokazuje. Za stoike aksiom je "ono što je istinito ili lažno". Za Kanta aksiomi su "apriorni sintetički principi, ukoliko su neposredno sigurni".

akt – čin, zbiljnost. V. actus.

aktivizam – nazor na svijet koji ističe važnost ljudskog djelovanja u stvaranju i mijenjaju svijeta i društva. Označuje i davanje prednosti praktičnoj nad teoretskom djelatnošću.

aktualizacija – prema aristotelovsko-skolastičkoj filozofiji a. je ozbiljenje neke mogućnosti, čime se tumači i mogućnost promjene. Naime, ako se nešto promijenilo znači da je prije to bilo samo u mogućnosti.

aktualizam – pojam kojim G. Gentile označuje svoje filozofsko shvaćanje i izriče ga: "Naš nauk je teorija duha kao čin koji postavlja svoj objekt u mnoštvenost objekata, i zajedno rješava njihovu mnoštvenost i objektivnost u jedinstvu samoga subjekta" (*Teoria generale dello Spirito come Atto puro, c. 16, § 2, Firenze* 1944. str. 230). Prema aktualizmu svi bi naši doživljaji bili samo snop „*actu*" posjedovanih čina, bez nutarnjeg njihova supstancijalnoga počela. Svi

vidovi stvarnosti (od Boga do prirode i povijesti) ne bi imali autonomno postojanje izvan mišljenja koje ih misli, ukoliko nisu drugo nego objekti mišljenje u činu, koje je jedino realna.

alegorija – (*grč. ἀλληγορία, od ἄλλος = drugo i ἀγορεύω = govorim*), izmišljanje ili stvaranje slika kojima se želi označiti neki drugi objekt. A. je slikovit govor, retorička figura ili postupak kojim se neki apstraktni pojam ili razlaganje izriče pomoću osjetne ili fantastične slike; postupak pomoću kojeg se nekim pojmom ili slikom izriče sadržaj drugačiji od doslovnog značenja korištenih riječi. Npr. "jesen života" kao alegorijski izraz za starost. Svrha alegorije je učiniti shvatljivijim i učinkovitijim neko znanje ili poučavanje.

algebra – (*arap. al-gebr = obnova*), dio aritmetike ili matematike koji se bavi brojevima.

alijenacija – (*od lat. alieno 1. = otuđiti; otuđenje*), pojam je prvotno imao pravno značenje prodaje ili ustupanje nekog dobra. Filozofsko mu značenje daje već T. Akvinski kad govori o *"reditio completa subiecti in seipsum"*, odnosno o samospoznaji po alienaciji, tj. intencionalnom odnosu spoznaje prema nečemu od sebe različitom – "*aliud*", odnosno tjelesnom svijetu i drugim osobama. Spoznajom *"fieri aliud in quantum aliud"*, subjekt razlikuje sebe od svijeta kao objekta i samoposjeduje se. Pojam a. uvodi u modernu filozofiju J.J. Rousseau, u značenju otuđenja subjekta samome sebi, ne pripadanja samome sebi, duhovnog stanja otuđenosti, izgubljenosti, raspršenosti ili gubljenje vlastitog ja pod dominacijom drugotnosti bića, koja čovjeka nastoje udaljiti od njegove unutarnjosti, samoposjedovanja i svijesti. Pojam je osobito važan za G.W.F. Hegela, L. Feuerbacha i K. Marxa. Za Hegela a. je stavljanje duhovne stvarnosti kao objekt. Za L. Feuerbacha a. je čin kojim čovjek stvara božanstvo kome se podvrgava. K. Marx otuđenje stavlja u kapitalističke proizvodne odnose.

alogičan – (*od grč. ἄλογος = nelogičan*), označuje odsutnost razumnosti, ono što nije podvrgnuto logičkim zakonima.

alter ego – (*lat. = drugo ja*), izraz je u antičko vrijeme često korišten za označavanje tako vjernog prijatelja da ga se može smatrati drugim ja (tako izraz koristi Ciceron u svojim pismima). U novije se vrijeme izraz a.e. koristi za izricanje dvojnika koji može zamijeniti drugu osobu, znamenitiju ili značajniju na hijerarhijskoj ljestvici. Izraz je važan i u suvremenoj psihologiji.

alternativa – (*od lat. alternus = izmjeničan, naizmjence*), sustav dviju izreka od kojih, ako je jedna istinita, druga je sigurno neistinita. U običnom govori označuje izbor između dviju ili više mogućnosti.

alternativni sud – "S je ili P ili Q", to znači da je u složenom sudu, koji je sastavljen od dva suda, jedan nužno neistinit ako je drugi istinit.

altruizam – (*od lat. alter = drugi*), etički stav i ponašanje prema kojem treba nastojati oko dobra drugih pa i pod cijenu osobnog žrtvovanja. A. je nesebično stavljanje dobra drugih kao cilja vlastitog djelovanja. Pojam je sačinio oko 1830. A. Comte. Protivan je pojam egoizam.

– (*lat. = od većeg k manjem*), postupak u dokazivanju kada iz istinitosti "većeg", univerzalnijeg suda, nužno slijedi istinitost "manjeg", partikularnog suda. Ne vrijedi obratno pravilo.

ambivalentant – (*od lat. ambo = oba, obadva i valentia = jačina, krepkost*), označuje ono što izaziva suprotna određenja, osobito sposobnost nekog doživljaja da istovremeno izaziva dva različita raspoloženja: ljubav i mržnju, privlačnost i odbojnost.

amoralnost – ljudsko djelovanje koje se ne obazire na postojanje nekih normi za razliku od moralnosti koja je ljudsko djelovanje sukladno moralnim normama i imoralnosti koja je svjesno kršenje moralnih normi. Amoralne su sve teorije koje drže da je čovjek djelomično ili potpuno slobodan od podlaganja moralnim norama. V. etika, imoralno.

anafora – (*grč. ἀναφορά = uzdizanje*), u retorici označuje ponavljanje jedne ili više riječi na početku sljedeće rečenice da bi se naglasila ponovljena riječ. Pojam se koristi i u kršćanskoj liturgiji za glavni dio mise koji se naziva i euharistijska molitva (kanon).

analitička filozofija – v. filozofija (analitička).

analitički i sintetički, sudovi – distinkciju zahvaljujemo Kantu prema kome je analitički sud onaj kod kojeg se predikat već nalazi sadržan u subjektu, pa se zato do njega dolazi analizom subjekta (npr.: čovjek je osjetilno razumno biće). Takav se sud ne mora dokazivati. Oni ne dodaju znanju ništa nova. Sintetički su sudovi, naprotiv, oni u kojima se predikat potpuno nalazi izvan pojma subjekta (npr.: čovjek je društveno biće). Sintetički sudovi povećavaju sadržaj znanja. Analitički i sintetički sudovi su opći i nužni. V. sudovi (analitički i sintetički).

analitika – Aristotelov naziv za znanost logika (koja se tako naziva počevši od stoika), koja analizira oblike rasuđivanja (teoriju silogizma). Nazivaju se analitički oni spisi iz Aristotelova Organona koji se bave proučavanjem silogizama: Prva analitika proučava općenito silogizam a Druga analitika proučava apodiktički silogizam nasuprot dijalektičkom. Kao modernu znanost a. je počeo razvijati R. Descartes, a sistematski prikaz donosi Kant. Prema Kantu, Analitika je studij

apriornih elemenata intelektualne spoznaje (kategorija i njihovih principa), besmrtnosti, estetskog iskustva i teologije. Kant je koristio pojam analitički nasuprot sintetički što se ustalilo osobito u teoriji o analitičkim i sintetičkim sudovima.

analiza – (*od grč. ἀνα-λύω = raz-riješiti*), rastavljanje neke cjeline na njezine dijelove; objašnjenje nekog pojma rastavljanjem na njegove definitorne dijelove. Pojam je važan prvo u aristotelovskoj logici, a potom i u Kantovoj filozofiji. Analitika je za Aristotela sinonim za formalnu logiku a kod Kanta za gnozeologiju. Nakon Freuda pojam u psihologiji označuje psihološko istraživanje i terapiju.

analiza (reduktivna i konektivna) – pojam metode analitičke filozofije. Klasična pojmovna analiza obuhvaća razdvajanje zadanog pojma (*analisandum*) na komponentne pojmove (*analisans*). Analiza se predočava bikondicionalom na način da se analizirani pojam određuje kao / znači – *analisans* tj. x znači/jest da p akko … (navode se uvjeti). Analiza je *per definitionem* reduktivna što znači da su dobiveni pojmovi temeljniji ili fundamentalniji od analiziranih. Za razliku od reduktivne analize čini se da su L. Wittgenstein i kasnije P. F. Strawson predložili konektivnu analizu kako P.F. Strawson naziva Wittgensteinovu metodu «viđenja sveza» (*Zusammenhänge sehen, seeing connections*). Radi se o tome da se primjerima osvjetljuju sveze između onoga što je dano u iskustvu, jezičnom ili drugom. (vidi: P. F. Strawson: «Analiza i metafizika»).

analogan – onaj termin koji govori o raznim stvarima koje se ipak u nečem slažu, koje su slične, pa zato taj termin nema ni potpuno isto ni potpuno različito značenje. Npr. zdrav (za hranu i živi organizam).

analogia entis – (*lat. = analogija bića*), srednjovjekovni skolastički izraz za nauk o analogiji.

analogija – (*od grč. ἀνα-λογία = odnos, razmjer; sličnoznačje*), izvorno matematički pojam i označuje jednakost odnosa među različitim brojevima (npr. 2 prema 4 se odnose kao 3 prema 6). Primijenjena na filozofiju (osobito logiku i metafiziku), a. naznačuje sličnost odnosa među različitim objektima. U skolastičkoj filozofiji a. je prediciranje istog termina različitim objektima, tako da mu je značenje djelomično isto, djelomično različito. Postoje dva osnovna tipa analogije: atribucije i proporcije. U a. atribucije se pridaje puno vlastito značenje neke riječi (*analogatum princeps*) na manje vlastita značenja, no koja su u odnosu s vlastitim (npr. pridavanje riječ zdrav u punom smislu živom organizmu i u analognom klimi, hrani i sl.). A. proporcionalnosti se temelji na sličnosti odnosa među različitim subjektima. (Npr. kaže se da se nasmiješilo sunce, jer to proizvodi slične učinke kao čovjek koji se smije). Analogno se zaključivanje

razlikuje od deduktivnog ili induktivnog jer polazi od partikularnog na partikularno (od sličnog na slično), dok dedukcija polazi od univerzalnog ka partikularnom a indukcija obrnuto od partikularnog prema univerzalnom.

anamneza – (*grč. ἀνάμνησις = sjećanje, ponovno sjećanje onoga što se prije zbilo*), u Platonovoj filozofiji a. je proces kojim duša dolazi do istinite spoznaje sjećajući se idejâ koje je gledala u svojoj predegzistenciji. Anamnezom čovjek obnavlja onu originalnu viziju i spoznaje inteligibilne forme ili ideje. Tom naukom Platon nastoji sačuvati originalnost i autonomiju intelektualne spoznaje nasuprot navale empirizma.

anapodiktično – (*grč. ἀναπόδεικτος od ἀποδείκνυμι = dokazujem*), nedokazivo, ono što ne treba ili nije moguće dokazati. Pojam označuje neku tvrdnju koja se ne dokazuje a njezinu očitost um intuitivno zahvaća. Takvi su npr. postulati euklidovske geometrije.

anarhija – (*od grč. ἀναρχία = bezvlašće*), stanje bezakonitosti, nepostojanja vlade. (Aristotel, *Pol.*, V. 3, 1302 b). Pojam je vezan uz političku ideologiju, a označava protivljenje bilo kojoj vlasti.

ancilla theologiae – (*lat. = službenica teologije*), izriče stav da filozofija, svojim dokaznim postupcima i promišljanjem, treba služiti teologiji. Ovaj su stav imali osobito srednjovjekovni teolozi, no temelji takvom razmišljanju nalaze se u antičkog židovskog teologa i filozofa Filona Aleksandrijskog. Prema enciklici *"Fides et ratio"* (br. 77) naziv a.t. se ne primjenjuje na filozofiju da bi se njime označila njezina sluškinjska podložnost ili čisto funkcionalna uloga u odnosu na teologiju, nego u Aristotelovom smislu koji govori o iskustvenim znanostima koje koriste prvoj filozofiji i u patrističkom smislu neophodne i časne potpore teologiji, te naznačuje nužan odnos dviju znanosti i nemogućnosti njihovog razdvajanja. Teologiji je potrebna filozofija kao sugovornik u verifikaciji inteligibilnosti i univerzalnosti istine svojih tvrdnji.

animacija – (*od lat. animo 1. = oživiti, udahnuti dušu*), ulijevanje životnog principa. Kod čovjekova nastanka označuje trenutak kada biva u tijelo ulivena razumska duša. Dva su osnovna mišljenje odgođena a. prema kojoj u trenutku ljudskog začeća biva ulivena samo vegetativna duša; i neposredna a. koje smatra da razumska duša biva ulivena u samom trenutku začeća.

animizam – (*od lat. anima = duh, duša*), termin je uveo E.B. Tylor 1867. godine, da bi označio primitivnu religiju koja naučava da sva živa bića posjeduju dušu kao životno počelo. Suprotno je shvaćanje mehanicizam.

annihilatio – (*lat. = poništenje*), prema tradicionalnoj metafizici označuje svođenja čitave supstancije bića na ne-biće, u ništavilo: *"destructio rei in nihilum sui et subiecti"* – to jest – *"destructio rei secundum totam suam substantiam"*. Suprotan je pojam *creatio* (stvaranje) koje se definira kao proizvođenje cijele supstancije stvari iz ničega: *"productio rei ex nihilo sui et subiecti"*.

anomalija – (*od grč. ἀν-ομαλός = ne-jednak; nepravilnost*), ono što nije prema određenom zakonu, pravilu ili normi. U prirodi označuje izuzetak u redovitom tijeku prirodnih procesa. Anomalija nije isto što i nezakonitost, jer ona se često pojavljuje iz nama nepoznatih zakona, a nije svjesno kršenje zakona.

anorganski – sve ono što nije živo, neživa tvar, što se isključivo vlada po fizikalno-kemijskim zakonima.

antagonizam – (*grč.*), borba jednog protiv drugog, suprotstavljanje dviju strana koje se isključuju. Kant koristi pojam u društveno-političkom značenju; G.W.F. Hegel ga tumači kao dijalektički odnos isključenja i simultane komplementarnosti.

ante rem – in re – post rem – (*lat. = prije stvari, u stvari, poslije stvari*), izrazi se odnose na pitanje "postojanja" univerzala, o čemu je puno raspravljala skolastička filozofija. *Ante rem* – izriče da se univerzal nalazi u Božjem umu kao egzemplarni uzrok stvorenih stvari; *in re* – postojanje univerzala kao biti (esencije) u stvarima; *post rem* – univerzal opstoji u ljudskom umu ili kao obični pojam (*flatus vocis*), jednostavni pojam bez odnosa sa stvarnošću, ili kao apstraktna ideja konkretnih stvari.

anticipacija – (*lat. anticipatio = prirođena, iskonska predodžba; grč. πρόληψις*), pojam koriste stoici i epikurejci u značenju predviđanje budućih iskustava, koje se temelji na ponavljanom iskustvu ili naravnim urođenim sklonostima. Općenito znači prihvaćanje istinitosti nekog suda prije nego je dokazana njegova istinitost, a na temelju psiholoških ili logičkih zakonitosti.

antifaza – (*grč. ἀντίφασις*), pojam je koristio Aristotel (*Met.*, VIII, 1057 a 34) da označi protuslovlje ili protuslovnu izreku, odnosno tvrđenje ili negiranje iste odrednice u odnosu na isti objekt.

antihistoricizam – kulturno i intelektualno ponašanje i nauk koji obezvrjeđuje vrijednost povijesnih spoznaja u ljudskom znanju. A. zastupaju osobito oni koji prihvaćaju postojanje univerzalnih ideja i vrijednosti, koje vrijede u svakom vremenu i mjestu, bez obzira na njihov povijesni nastanak. A. niječe povijesti znanstvenost jer nije svediva na istu metodologiju. Pojam se koristio osobito u romantizmu i polemici protiv prosvjetiteljstva. Pojam je preuzeo B. Croce koji je definirao iluminizam "apstraktni racionalizam" i suprotstavio mu je historicizam.

antika – (*od lat. antiquus = star, prijašnji, negdašnji*), općenito znači kulturu starih naroda, navlastito grčko-rimski svijet, njegovu materijalnu i duhovnu kulturu.

antilogija – u Protagorinoj filozofiji označuje tehniku da se u raspravi ojača najslabiji dokaz. Označava i logičku formulu koja uvijek daje neistinite vrijednosti; naziva se i kontradikcija.

antinomija – (*od grč. ἀντί = protiv i νόμος = zakon*), kontradikcija između dvaju iskaza o istoj stvari. Antinomija je svako stvarno ili prividno suprotstavljanje dvaju iskaza koji se, zbog valjanih razloga, oba smatraju prihvatljivima. Poznate su Kantove antinomije čistog razuma u četiri para iskaza koji su međusobno kontradiktorni, a odnose se na kozmologiju. (Npr. 1. antinomija: Svijet je ograničen u prostoru i vremenu. – Svijet je neograničen u prostoru i vremenu.) U logici antinomija označuje iskaz u kome bilo njegova tvrdnja bilo negacija implicira kontradikciju.

antitetičan – (*od grč. ἀντίθεσις = opreka*), oprečnost, ono što je na neki način suprotno.

antiteza – (*od grč. ἀντίθεσις = opreka, suprotstavljanje*), označuje suprotnost dvaju pojmova ili tvrdnji u kojima drugi član niječe postavke prvog. Pojam uvode Kant i Fichte koji ga koriste u tročlanom izrazu: teza-antiteza-sinteza. U G.W.F. Hegelovoj dijalektici teza je prvi pojam, antiteza je negacija prvog pojma, sinteza je viša ideja u kojoj se pomiruju teza i antiteza.

antitipia – (*grč. ἀντιτύπια = otpornost, neproničnost*), pojam je koristio G.W. Leibniz da označi nemogućnost da dva tijela istovremeno zauzimaju isti prostor, jer se tijela ne mogu prožimati. F. Petrić koristi pojam za označavanje otpora koji pružaju tijela.

antropocentrizam – (*od grč. ἄνθρωπος = čovjek i lat. centrum = središte*), označuje shvaćanje po kojem je čovjek središte i mjerilo cjelokupne stvarnosti, moralnih i metafizičkih vrijednosti.

antropologizam – svako misaono nastojanje koje pokušava postaviti čovjeka i ljudske vrijednosti kao kriterij rješavanja svih pitanja svijeta, te postaviti čovjeka kao središte sveukupne stvarnosti: "čovjek je mjerilo svih stvari".

antropologija – (*od grč. ἄνθρωπος = čovjek i λόγος = nauka*), nauk o čovjeku. Pojam je koristio Kant da označi studij ljudske naravi, i razlikuje teoretsku, pragmatičku i moralnu antropologiju. Filozofska antropologija označuje nauk o čovjeku u njegovu jedinstvu duše i tijela, te njegovim ontološkim, etičkim, političkim, religioznim, povijesnim i drugim vidicima. Filozofska se antropologija

nekada nazivala “racionalna psihologija”, a počela je sa Sokratom i razvijala se sve do neoplatonizma. Crkveni oci počinju razvijati teološku antropologiju koja je utjecala na kasniju kršćansku filozofiju.

antropomorfizam – (*od grč. ἄνθρωπος = čovjek i μορφή = oblik*), umski postupak u kome se ljudskim osobinama i načinom djelovanja, analogno tumači izvanljudsko područje prirode i božanstva. A. je ljudsko nastojanje da se prikaže Bog oznakama i ograničenjima koja su vlastita čovjeku. Grčki filozofi, počevši od Ksenofana, nastojali su pobijati antropomorfizam u grčkoj mitologiji i politeizmu.

antropozofija – (*od grč. ἄνθρωπος = čovjek i σοφία = mudrost*), prvotno označuje dio teozofije R. Steinera, a oslanja se na središnju ideju gnostičkog shvaćanja čovjeka, po kojem je njegov “duhovni” dio utjelovljenjem “pokopan” u tijelo, iz kojega se mora osloboditi.

apagoge – (*grč. ἀπαγωγή; lat. abductio = odvođenje*), silogistički postupak u kojem je viša premisa izvjesna, a niža samo vjerojatna. Apagogički je dokaz neizravan (indirektan), u njemu se jedna tvrdnja dokazuje tako da se pokaže apsurdnost njoj protivnih tvrdnji. V. abdukcija i deductio ad absurdum.

apatija – (*od grč. ἀ = ne i πάθος = strast*), odsutnost strasti. Temeljni pojam grčkog ideala nutarnje slobode, koju su shvaćali kao neovisnost od svakog strastima prouzročenog nemira. Pojam je tipičan za stoike koji apatiju poistovjećuju s najvećim duševnim mirom. Prema stoičkom učenju a. nije pasivnost, odsutnost djelovanja, nego početak razumnog djelovanja, slobodnog od uznemirujuće prisutnosti osjećaja. Sličan je pojam ataraksija.

apeiron – (*od grč. ἀ-πέρας = ne-ograničeno, beskonačno*), prema grčkom filozofu Anaksimandru (6. st. pr. K.) apeiron je iskustvu nedostupno počelo iz čega sve nastaje i u nj se vraća. Aristotel ga identificira s “prvom materijom” (usp. *Fiz*. 3, 5, 204 b 23).

apercepcija – (*od lat. ad+per+capere = puno posjedovanje nečega*), svijest vlastitih percepcija, svijest percipiranja. Pojam u filozofiju uvodi G.W. Leibniz da naznači samosvjesnu percepciju, karakterističnu samo za razumnu dušu. Pojam preuzima Kant i razlikuje empiričku a. ili svijest koju subjekt ima o svakoj predodžbi, od transcendentalne a. koja je svjesna sinteza koju duh čini nad različitim predodžbama povezujući ih međusobno. To jedinstvo svijesti Kant zove čista ili prvotna apercepcija ili transcendentalno jedinstvo samosvijesti, sadrži sintezu predodžaba, apercepcija koja omogućuje apriorni sintetički sud.

apetit (apeticija) – (*od lat. ad-petere = težiti prema; težnja*), označuje pokret usmjeren zadovoljavanju neke težnje (apetita), ili (skolastički gledano) tendenciju prema vlastitom dobru, bilo materijalnom bilo duhovnom. Obično se razlikuje

dvije vrste: appetitus naturalis (naravna težnja) koja usmjeruje biće njegovom dobru i svrsi, koje ono svjesno ne poznaje; appetitus elicitus (izabrana težnja) u kojoj svrha i dobro privlače ukoliko su stvarno spoznati. Za G.W. Leibniza, po kome je sav svemir svrhovito usmjeren, apetit je imanentni princip koji proizvodi promjenu ili prijelaz od jedne percepcije na neku drugu (*Monad.*, § 15). U novije se vrijeme pojam sve manje koristi u filozofiji, te označuje naravnu težnju za hranom i zadovoljavanjem osnovnih tjelesnih poriva (instinkata).

apodiktično – (*od grč. ἀποδεικτικός = pokazano, dokazano*), ovim se pojmom označuje sigurno izražavanje neke veze pojmova u sudu. Izraz je Aristotelov i njime označuje nepobitno dokazane teze uz pomoć formalno savršenog silogizma. (Npr. "S mora biti P"). Kant ga shvaća kao sinonim s "nužno", što podrazumijeva dokazano i intuitivno sigurno.

apodiksija – (*od grč. ἀπόδειξις = dokazivanje, razlaganje*), prema Aristotelu (*An. post.*, I,2,71 b 18) označuje dokazivanje pomoću znanstvenih silogizama, istinitih premisa, utemeljenom na deduktivnom postupku, na sigurnom (apodiktičnom) znanju. Suprotstavlja se kako dijalektičkom silogizmu koji daje samo vjerojatnu spoznaju, tako i induktivnom ili epagogičkom postupku.

apofaktično – (*od grč. ἀπόφασις = šutnja, nemogućnost reći nešto sigurno*), pojmom se označuju istine, spoznate u svom postojanju, no neizrecive ljudskim govorom u onome što se odnosi na njihovu narav, npr. Bog. Radi se o takozvanoj "negativnoj teologiji".

apokatastaza – (*od grč. ἀποκατάστασις = obnova*), teorija vječnog obnavljanja i vraćanja na prijašnje ili izvorno stanje. Predstavlja središnji nauk u stoicizmu, povezan s grčkim kružnim shvaćanjem vremena, prema kojem će svijet, pošto bude uništen u vatri, biti ponovo obnovljen u svim svojim pojedinostima. U Novom Zavjetu (Dj. 3,20) znači novo mesijansko stvaranje sviju stvorova. Pod tim pojmom Origen (3. stoljeće) shvaća pomirenje čitave prirode s Bogom, uključujući i zle duhove.

apologetika – dio teologije koja se bavi "obranom" vjere od raznih protivnika koji je negiraju djelomično ili potpuno. Naziv potječe od pojma apologija, koji je izvorno značio obrambeni govor na sudu.

apologija – (*od grč. ἀπολογέομαι = braniti se, opravdati se*), izvorno pojam označuje obranu na sudu, samog okrivljenika ili njegova branitelja, u dokazivanju nedužnosti. Iz antike je poznata "Sokratova apologija", jedno od prvih Platonovih djela. Većina kršćanskih pisaca drugog stoljeća, poznati kao "apologete", pišu apologije u kojima brane kršćane od napada pogana i Židova.

aporem – (*grč. ἀπόρημα od ἀπορέω = sumnjam*), dijalektički silogizam kontradikcije, izvođenje dvaju zaključaka iste vrijednosti. Pojam uveo Aristotel (usp. *Top*. VIII, 11, 162 a 117-18).

aporija – (*grč. ἀπορία = slijepa ulica, sumnja, poteškoća*), pojam je u grčkoj filozofiji označavao manjak rješenja, suprotstavljanje više međusobno nepomirljivih rješenja koji se ipak predstavljaju kao jednako čvrsti. Poznata je Zenonova aporija kojom je nastojao dokazati apsurdnost Parmenidova shvaćanja jednog i nepokretnog bitka. U Platonovim se dijalozima pojam koristi za naznaku one "problematične svijesti" koju Sokrat želi pobuditi u raspravama, kao autentični uvjet filozofiranja. Platonovi dijalozi često završavaju nekom aporijom. Aporetičnost označuje stanje uma pred nerješivim kontradikcijama.

apostazija – (*od grč. ἀπόστασις = razmak; otpad*), označuje potpuni otpad i udaljavanje od vjere, za razliku od hereze koja označuje samo djelomično ne prihvaćanje nekog vjerskog naučavanja.

a priori – a posteriori – (*lat. = ono što dolazi prije i ono što dolazi poslije*), ova je distinkcija izvorno vezana uz priznavanje razlike prvenstva reda bitka u odnosu na red spoznaje (npr. uzrok je u naravnom redu prije učinka makar je učinak prvi u redu spoznavanja). Prema modernom značenju a priori je nešto spoznato ili jasno neovisno od iskustva; a posteriori je nešto spoznato na temelju iskustva. Kod Kanta spoznaja a priori je jedina opće vrijedna i nužna. Ona je neovisna od svakog iskustva i svih utisaka osjetila. Spoznaja a posteriori proizlazi iz iskustva pa zato nije univerzalna ni nužna. U Kantovoj spoznajnoj nauci a posteriori naznačuje iskustvo nasuprot apriorizma.

apriorni i aposteriorni dokaz – u apriornom se dokazivanju uvijek ide od uzroka na ono što on uzrokuje, od biti na svojstva. Aposteriorno je dokazivanje ono koje u dokazivanju polazi od uzrokovanog (učinka, posljedica) na uzrok, od posljedica na razlog, od svojstva na bit. Apriorno dokazivanje vlastito je matematici, a u filozofiji se barem od početka mora poći od onog što je poslije (a posteriori).

apriorizam – filozofsko učenje o postojanju spoznaje nezavisno o svakom iskustvu kojemu prethodi. U Kantovoj spoznajnoj nauci a. označuje spoznaju koja je determinirana "formama" i "kategorijama" koje prethode iskustvu, ukoliko su dio transcendentalne naravi ljudskog razuma.

apsolutan – (*od lat. ab-solutum = odriješen, samostalan, neuvjetovan, nezavisan od odnosa, potpun, savršen*), oznaka onoga što ne ovisi o drugome bilo u bivstvovanju bilo u djelovanju. U skolastičkoj je filozofiji atribut za Boga. U logičkom i gnozeološkom smislu ono čija spoznaja nije relativna s obzirom na

svoju vrijednost, koja nije uvjetovana i ne ovisi o drugim spoznajama. To su dakle neposredne istine ljudskog znanja. I. Newton govori o apsolutnom prostoru i vremenu.

apsolutizam – (*od lat. ab-solutum = odriješen*), u modernoj politici označuje sustav državne vlasti u kojem pojedinac ili manja skupina imaju neograničenu moć upravljanja, a da o svojim postupcima ne odgovaraju parlamentu, narodu ili kome drugome. Sličan je pojmu totalitarizam. U filozofiji izriče stav o postojanju apsolutne valjanosti nekih istina ili vrijednosti.

apsolutni idealizam – naučava da se čitava stvarnost temelji na jednoj apsolutnoj ideji koja je njezin isključivi spoznajni i ontički temelj.

apsolutni i relativni identitet – odnos apsolutnog identiteta je ekvivalencija odnosa koji zadovoljava G.W. Leibnizov zakon, a odnos relativnog identiteta ne zadovoljava. Problematično je može li odnos ekvivalencije izražen u obliku «x je isti A kao i y» gdje je A sortalni termin biti odnos relativnog identiteta i je li odnos apsolutnog identiteta uopće iskaziv. (vidi: P. Geach: *«Identity», Review of Metaphysics»*, 21, 1969.).

apstrahiranje – (*od lat. abs-trahere = vući van, odvajati, izdvojiti; izdvajanje, odmišljanje*), postupak kojim ljudski um stvara opće pojmove iz spoznaje individualnih predmeta, izdvajanjem prostorno-vremenskih i nebitnih, pojedinačnih oznaka, dolazi do bitnih i općih. Apstrahirati znači djelatnošću našeg ljudskog uma u njegovu susretu s predmetima spoznaje izdvojiti, odijeliti, odmisliti svaku pojedinačnost, konkretnost, individualnost toga predmeta od onoga što se pri tom predmetu može misliti kao opće, zajedničko, univerzalno. To opće spada na narav predmeta koja nam odgovara na pitanje: što je taj predmet? U skolastičkoj filozofiji: a. je proces kojim ljudski um spoznaje individualne predmete uočavajući u njima njihovu "formu". Kod G.W.F. Hegela, i idealističke tradicije, a. je čin kojim se stvara pojam, u kojem se nalazi istina stvari. Tradicionalno su tri stupnja apstrakcije: u prvom se stupnju apstrahira od pojedinačne osjetne tvari i od individualnih oznaka ali ne od materije (kvalitet); u drugom se apstrahira i od opće osjetne tvari, materije i promatra se protežnost (kvantitet); u trećem stupnju apstrahira se i od opće umom spoznatljive tvari, kvantiteta. Na prvi stupanj spadaju opći pojmovi Porfirijeva stabla, na drugi stupanj matematički pojmovi, a na treći pojmovi čisti od bilo koje tvari. To predstavlja tri stupnja znanja ili znanosti: fiziku, matematiku i metafiziku. Apstraktan je onaj koji nije konkretan, apstraktni pojam koji je nastao apstrahiranjem.

apstrakcija – (*od lat. abs-trahere = vući van, odvajati*), djelatnost duha po kojoj oblikuje općenite pojmove. Apstrakcija, u koliko je apstrakcija i samo apstrakcija, jest nešto u umu koji je tu apstrakciju izrekao. No apstrakcija nije samo to (nešto u umu), nego je ona umski izričaj onoga što se nalazi u stvarnosti. Npr. kao apstrakcija H2O nije ni u jednoj vodi, a kao realizacija je u svakoj. Suprotan je pojam kontrakcija koji označuje proces pri kojem se zajedničkom predikatu dodaje vlastita osobina pojedinih subjekata.

apsurd – (*lat. absurdus = besmislen, neskladan, nezgodan*), ponajprije ono što je kontradiktorno, potom ono što se opire razumu. Za Th. Hobbesa apsurd je izraz koji je bez značenja, jer krši data lingvistička pravila. Takav je primjer "okrugli kvadrat" koji ne znači ništa, predstavlja samo skup slova ili glasova. V. i reductio ad absurdum.

aretologija – (*od grč. ἀρετή = vrlina, krepost i λόγος = nauka*), nauka o kreposti i vrlini. Prema Sokratu nema ispravnog djelovanja bez poznavanja onoga što se čini, odnosno nije moguća etika bez znanja.

argument – (*od lat. argumentum = dokaz, razlog*), ono na čemu se temelji sigurnost nekog dokaznog postupka. Može biti i niz izjavnih rečenica, od kojih jedna slijedi iz druge i identificiraju se u zaključku. Rečenice koje se predstavljaju kao razlozi za zaključak zovu se premise. Najosnovnija oznaka argumenta je njegova valjanost. Argument je valjan ako nije moguće da su premise istinite, a da zaključak bude neistinit.

argumentacija – (*od lat. argumentum = dokaz, razlog; dokazivanje, obrazlaganje*), izvođenje dokaznog postupka, dokazivanje. Argumentacija je govor u kojem jedna tvrdnja jasno posljedično slijedi iz prethodne. Prema Aristotelu a. je zaključivanje na temelju točnih ideja.

argument iz analogije – oblik vjerojatnog zaključivanja o nečemu na temelju sličnosti s nekom drugom već poznatom stvari, a temelji se na načelu da slične stvari imaju slična, a različne stvari različna svojstva, učinke, uzroke. Argument iz analogije je sličan induktivnom argumentu, ali je slabiji od njega, jer se ne temelji na zajedničkoj naravi nego samo na sličnosti.

– (*lat.*), dokazivanje istine, na temelju pretpostavki koje zastupa protivnik, nastojeći iz tvrdnje koju protivnik dopušta izvesti vlastitu protivnu tvrdnju. Nastojanje da se pokaže da je protivnik u protuslovlju sa samim sobom. Primjer: na temelju tvrdnje skeptika koji niječe mogućnost sigurne spoznaje i naučava nužnost trajne sumnje, dokazuje se da je barem ta tvrdnja istinita.

arhé – (*grč. ἀρχή = početak, počelo*), ono što je početak ili počelo neke stvari, ono iz čega sve slijedi. Pojam u filozofiju uvodi Anaksimandar, a kod Platona označuje vječnu ideju; kod Aristotela ono što je prvo u redu bitka *"principium essendi"* ili spoznavanja *"principium cognoscendi"*.

arhetip – (*od grč. ἀρχή = početak, počelo i τύπος = model, uzor*), označuje izvorni idealni uzor od kojeg proizlaze svi ostali konkretni oblici neke ontološke ili umjetničke proizvodnje. U metafizičkom se smislu pojam pojavljuje osobito u platonizmu i neoplatonizmu. Prema Platonu, a. je ideja, ili originalni uzor forme čije su osjetne stvari samo jednostavna kopija; bitni i apsolutni uvjet razumljivosti stvari (inteligibilnosti fenomena). Prema Plotinu, arhetipi bijahu ono od čega je Bog najprije stvorio noetički kozmos, ili svijet ideja, po čijem je uzoru stvoren osjetni svijet. Prema Augustinu, a. su Božje misli koje su model po kojima on stvara. U analitičkoj psihologija C.G. Junga a. su primordijalne slike prisutne u kolektivnoj svijesti.

aristokracija – (*od grč. ἀριστοκρατία = vladavina najbolji*), u političkoj teoriji označuje mišljenje prema kojem upravljanje državom pripada "najboljima". Prema Platonu, koji prvi koristi taj pojam u Državi, upravitelji bi trebali biti filozofi. Pojam a. detaljnije razrađuje Aristotel u Politici. U novije vrijeme pojam označuje plemićki društveni sloj.

aristotelizam – naziv za skupine i filozofske struje koje su se u povijesti izričito pozivale na Aristotelovu filozofiju. Najstarija je peripatetička škola koju je osnovao sam Aristotel u Ateni, potom njegovi učenici, srednjovjekovni arapski i kršćanski mislioci i mnogi drugi.

Aristotelov kvadrat – slika je nastala u srednjem vijeku da se izraze i lako uoče recipročni odnosi među iskazima (propozicijama). Ako se vrhovi kvadrata označe slovima ABCD (A = univerzalno afirmativni sud: npr. sve ptice lete; B = univerzalno negativni: npr. nijedna ptica ne leti; C = partikularno afirmativan: npr. neka ptica leti; D = partikularno negativan: npr. neka ptica ne leti), može se lako i jednostavno uočiti da su AiB kontrarni; CiD subkontrarni; AiC, BiD subalternirani; AiD, BiC kontradiktorni.

a se – (*lat. = od sebe*), označuje ono što ne ovisi o nekom uzroku, u kršćanskoj se filozofiji primjenjuje na Boga ("*asseitas Dei*").

asertorički sud – oblik modalnog suda u kojem se tvrdnjom ili nijekanjem jednostavno nešto izriče, pokazujući samo vezu subjekta i predikata a ne izričući nužno i istinitost odnosa: npr. profesori su dosadni. Njihov je oblik: S jest P ili S nije P.

asimilacija – (*od lat. assimilatio = izjednačivanje, uspoređivanje*), općenito znači učiniti sličnim različite stvari; u užem smislu znači djelovanje kojim neki subjekt prihvaća drugi čineći ga sebi sličnim, ili postaje sličan samom objektu. Pojam koriste mnoge discipline. U skolastičkoj spoznajnoj teoriji je proces kojim spoznavajući subjekt postaje intencionalno sličan spoznatom objektu. "*Cognitio fit per assimilationem*" (T. Akvinski).

askeza – (*od grč. ἄσκησις = vježba, vježbanje*), duhovna aktivnost, vježbanje, voljnih čina s ciljem da se postigne gospodarenje vlastitim porivima i rast u kreposti. Tu praksu poznaju i prakticiraju uglavnom sve religije. U kršćanstvu askezu prakticiraju osobito monasi. Pojam je preuzet iz atletičkog rječnika a kod Platona dobiva moralno značenje, naime, askeza omogućuje duši da se oslobodi od svega tjelesnog te uzdigne u idealni svijet (*Fedon*, 66 B). Pojam ima moralno značenje i za stoike, po njima je askeza vježba odricanja radi postizavanja kontrole misli i nagona. Etički vid pojma prisutan je i u kršćanstvu.

asomatičan – (*od grč. ἄ-σωμα = ne-tijelo, netjelesan*), općenito znači ono što je nevidljivo, apstraktno, što opstoji u riječima i misli. Za Platona je oznaka svijeta ideja ukoliko je različit od osjetnog svijeta; a za stoike praznina, vrijeme i misao.

astralno tijelo – (*od grč. ἀστήρ = nebesko tijelo, zvijezda*), prema nekim antičkim učenjima (npr. hermetizam), čovjek pored fizičkog posjeduje i astralno nevidljivo tijelo, koje posjeduje finiju strukturu od fizičkog koje je duplikat astralnog s kojim je labavo povezan. Astralno se tijelo iz fizičkog može izdvojiti tijekom sna, narkoze, transa i sličnih stanja.

astrologija – (*od grč. ἀστήρ = nebesko tijelo, zvijezda i λόγος = nauka*), pojam je prvotno označavao dio fizike koji se danas naziva astronomija, da bi potom označavao studij utjecaja zvijezda na svijet i ljude. Prema astrolozima, sudbina svakog pojedinca je određena rasporedom zvijezda u trenutku njegova rođenja. U povijesti su mnogi filozofi i učenjaci prihvaćali osnovanost astrologije. Mnogi, osobito na Istoku, i danas astrologiju pridaju veliku važnost, dok je za ostale obično praznovjerje.

ataraksija – (*grč. ἀ-ταραξία = ravnodušnost*), stanje bez strasti, duševni mir. Pojam koristi već Demokrit da označi mir duše kao njezino veliko dobro. Za epikurejce ataraksija je trajno zadovoljstvo koje se sastoji u manjku željâ i straha. Za stoike ona je radikalno udaljenje od požudâ i svakog osobnog interesa, ne razlikuju je od apatije.

ateizam – (*od grč. ἀ-θεός = bez boga*), označuje nauk ili ponašanja koja niječe Božju opstojnost ili neku drugu stvarnost iznad čovjeka. Razlikuju se teoretski i praktični ateizam. Praktični ateizam je onaj koji se ponaša kao da Bog ne postoji,

dopušta Božje postojanje ali to nema utjecaja na život i ponašanje "živi kao da Boga nema". Teoretski ateizam ne priznaje Božju opstojnost. U moderno doba ateizam se jako proširio i pod formom agnosticizma.

atom – (*od grč. ἄ-τομος = nedjeljiv*), tim su pojmom starogrčki filozofi, Leukip i Demokit, označavali najmanju nedjeljivu osnovu materije i duše.

atomizam – (*od grč. ἄ-τομος = nedjeljiv*), u filozofiji označuje filozofski sustav, kojeg je započeo Leukip, a razvio Demokrit, a koji čitavu stvarnost vidi sastavljenu od najmanjih i nedjeljivih elemenata, atoma, koji su kvalitativno jednaki a razlikuju se oblikom, veličinom i pozicijom. Od njihovog kretanja i udaranja nastaju stvari.

atribut – (*od lat. attribuo, 3. = pridijeliti, dodijeliti, dodati*), u logičkom smislu označuje ono što je u predikatu rečeno s obzirom na subjekt. U ontološkom smislu znači odrednice supstancije. U neoplatoničkoj i skolastičkoj tradiciji posebni izričaji o Bogu kojima ljudski um nastoji izraziti Njegove savršenosti: jednoću, dobrotu, istinu, svemoć, itd.

augustinizam – srednjovjekovni smjer u teologiji, filozofiji i politici koji se prvotno nadahnjivao učenjem sv. Augustina. Pojam je nastao kasnije i prvi ga koristi F. Ehrle (1889.).

autarkija – (*od grč. αὐτάρκεια = potpuna samostalnost, samodostatnost*), pojam je prisutan već kod predsokratika, a u grčkoj filozofiji (osobito stoičkoj) označuje etički stav neovisnosti od užitka i stvari. Autarkija je oznaka mudraca i smatrana je neophodnom za postizavanje sreće.

autentično – ono što je izvorno, istinski, nepatvoreno. Pojam koriste egzistencijalisti, osobito M. Heidegger, da označe čovjekovu nutrinu, "autentičnu egzistenciju", življena u punoj svjesnosti vlastitog određenja, za razliku od neautentičnosti (banalnosti), "neautentična egzistencija" koju predstavlja svakodnevni život.

autoconscientia – (*od grč. αὐτός = sam i lat. conscientia = spoznaja; samosvijest*), sposobnost misli da osjeti samu sebe, čin kojim čovjek spoznaje samoga sebe; svijest o samome sebi, vlastitom opstojanju i djelovanju. U filozofskom smislu znači svijest da vlastito postojanje i djelovanje ovise o spoznaji sebe, prisutna u svakom činu. A. nije isto što i znanje o sebi, do kojega se dolazi refleksijom kod spoznavanja ostalih stvari, nego je implicitno suprisutna u svakom svjesnom djelovanju i prepoznaje se kao svjesno djelujući subjekt, JA. Za Aristotela a. je mišljenje mišljenja; za Augustina a. je nutarnja svijest, sigurnost da istina živi u nama. Za R. Descartesa a. (svijest o vlastitom postojanju) predstavlja temelj svakoj sigurnoj spoznaji. Treba razlikovati refleksnu a., kada se spoznaje

vraćanjem na neki prethodni spoznajni čin; i konkomitantnu a., to jest aktivnost koja prati drugu spoznaju koja spoznaje neki određeni i partikularni objekt i istovremeno je svjesna da misli na taj objekt.

autokineza – (*od grč. αὐτός = sam i κίνησις = kretanje; samokretanje*), prema Platonu, (*Fedro*, 245 E), Aristotelu (*O duši*, II,1,412) i drugim vitalistima a. je bitna oznaka života koji ima moć imanentnog samokretanja.

automat – (*od grč. αὐτόματος = onaj koji djeluje sam*), pojam označuje stroj koji svojim unutarnjim mehanizmom koji se kreće, oponašajući ljudsko i životinjsko djelovanje, ali bez svijesti i duše. Za R. Descartesa životinje i biljke su također automati koji djeluju mehanički.

autonomija – (*od grč. αὐτός = sam i νόμος = zakon*), u doslovnom smislu znači moć davanja zakona sebi samome, odnosno slobodno djelovanje subjekta bez vanjskih uvjetovanja. Tim pojmom Kant označuje sposobnost ljudskog razuma da si odredi moralne zakone, ne preuzimajući ih ni od kojeg autoriteta, nižeg ili višeg od sebe. Pojam je važan i u politici gdje označava odvojenost zakonodavne, sudbene i izvršne vlasti.

autopoiesis – (*grč. αὐτο-ποίεσις = samostvaranje*), autopoietička organizacija je sastavljena od dijelova koji čine jedinstven, samostalan i samoproizvodeći sistem. Vlastitosti sistema su određene interakcijom svih svojih dijelova a ne samo jednog (npr. jedan čovjek, jedno drvo, jedna stanica). U filozofiji pojam je važan u idealizmu, osobito kod G.W.F. Hegela.

autoritet – (*od lat. auctoritas = ugled, uzor, jamstvo, nalog, vlast*), moć utjecaja nekoga ili nečega na nekoga drugoga ili nešto drugo. Pojam se koristi za označavanje priznate sposobnosti i kvalitete nekog bića (osobe, grupe, institucije) koje su kadre utjecati na pojedince tako da se osigura poslušnost u ostvarenju nekog cilja. Posebnu ulogu ima u odgoju i politici te svuda gdje je važno vođenje osoba ili društva u spoznaji ili postizavanju nekog dobra. Pojam se ponekad poistovjećuje s pojmom vlast, pa se govori o a. države, sudstva itd.

averoizam – pojam označuje filozofsku i znanstvenu misao arapskog filozofa Averoesa i njegove škole, osobito u tumačenju Aristotelove filozofije. Najznačajniji stavovi averoizma su: subordinacionizam vjere prema istinama razuma; vječnost materije i svijeta; jedinstvo mogućeg uma kod svih ljudi (monopsihizam).

B

baralipton – mnemotehnički pojam kojim su skolastici u logici označavali prvi način četvrte figure silogizma u kojem su prve premise univerzalne i afirmativne a zaključak partikularan i afirmativan: npr. svaki je čovjek smrtan; svi su hrvati ljudi; dakle neki je smrtnik hrvat.

barbara – mnemotehnički konvencionalni pojam koji označuje prvi modus prve silogističke figure koji ima strukturu: (MaP-SaM-SaP). Npr.: svi su ljudi smrtni; svi Kinezi su ljudi; svi Kinezi su smrtni. Premise i zaključak su univerzalno potvrdne propozicije. Označuje tip kategoričkog silogizma.

bazični stavovi – tako K.R. Popper naziva pojedinačne tvrdnje koje se zasnivaju na iskustvenom promatranju i služe kao osnovica (baza) za prosuđivanje (opovrgavanje) općih hipoteza.

bečki krug – skupina filozofa koja se okupila oko M. Schlicka dvadesetih godina XX. stoljeća osnovala je filozofsko društvo „Udruženje Ernsta Macha" (*Ernst Mach Verein*). No, diskusije o filozofiji znanosti i epistemologiji su započele već oko 1907. Društvu su pripadali M. Schlick, R. Carnap, H. Feigl, P. Frank, H. Hahn, V. Kraft, O. Neurath, F. Waismann. K.R. Popper i H. Kelsen imali su dosta kontakta sa krugom, makar službeno nisu bili pripadnici. Također je održano i nekoliko sastanaka između Wittgensteina, Schlicka, Waismanna i Carnapa. 1929. Hahn, Neurath i Carnap objavili su manifest kruga: "Znanstveni pogled na svijet. Bečki krug" (*Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*, vidi. hrv. prijevod). Bečki krug se zalagao za ideje logičkog pozitivizma, te su željeli ponovno osmisliti empirizam u svjetlu tada novih znanstveni dostignuća. Krug je prestao djelovati dolaskom nacista na vlast i većina članova je emigrirala u SAD.

behaviorizam – (*engl. behaviour = ponašanje, vladanje*), metoda istraživanja u psihologiji koja se isključivo temelji na objektivnom i eksperimentalnom proučavanju ponašanja (zanemarujući introspekciju), individue u različitim okolnostima. Teoretski oblik b. razradili su osobito J.B. Watson i V. Bechterev. B. odbacuje svako metafizičko gledište u psihologiji a psihologiju veže uz fiziologiju. B. promatra na isti način ponašanje životinja i ljudi, koje temelji na principima refleksa koje shvaća materijalistički i deterministički.

benevolencija – (*lat. benevolentia = dobrohotnost, dobrostivost*), voljni čin kojim se želi dobro drugima.

beskonačno – (*lat. infinitum*), ono što je bez početka i svršetka, čemu se ne mogu odrediti granice, niti se može umski do kraja shvatiti. Kao metafizička kategorija odgovara grčkom pojmu ἄπειρον i temeljna je oznaka subzistentnog

bića (Boga), za razliku od stvorenih bića koja su nužno konačna i ograničena. Počevši osobito od G.W. Leibniza beskonačnost je i predmet mnogim teorijama u matematici.

besmrtnost – (*lat. immortalitas*), besmrtno je ono što ne može izgubiti život, odnosno ono što je sposobno neprekidno živjeti. Pojam označuje nauk po kojem duša nadživljuje tjelesnu smrt. U širem smislu označuje neprolaznost ili vječnost živog bića. Razlikuju se *metafizička besmrtnost* koja pripada samoj bîti kao takvoj i pripada jedino Bogu; *fizička besmrtnost* ne pripada jednoj osobnoj naravi, ali iz nje slijedi (na pr.: anđeo, čovjek); *darovana besmrtnost* je ona koja kao takva ne slijedi iz naravi, nego je slobodno darovana (na pr.: prema Objavi: praroditelji prije grijeha).

bezuvjetno – označuje ono što je slobodno, što se zbiva bez ikakvih ograničenja i uvjetovanja. V. apsolutan.

biće – (*grč. τὸὄν; lat. ens*), ono što jest (*id quod est*): stvar, predmet, zbiljnost, individualno i konkretno biće koje konstituira stvarnost. Osnovno značenje pojma je "biti nešto", odnosno biće je sve ono čemu se na bilo koji način može pripisati da jest, ono što ima bitak kao vlastitost. Biće je najuniverzalniji pojam i temeljni objekt metafizike, nije ga moguće definirati po rodu i specifičnoj razlici. Pojam bića kao takvog (*ens ut sic*) jedan je i analogan, izriče krajnju apstrakciju i kaže samo da nešto jest, dakle protivi se ništici (nuli), te obuhvaća realna i umska bića (*ens rationis*). Realna bića mogu biti stvarna i moguća; stvarna mogu biti samostalna (supstancije) i nesamostalna (akcidenti); samostalna (supstancije) mogu biti neovisna (Bog) i ovisna (stvorenja). Mišljeno biće (*ens rationis*) pak može biti s temeljem u stvarnosti (npr. prostor) ili bez temelja u stvarnosti (npr. ništavilo). Apsolutni temelj bivstvovanja jest realan, stvaran, samostalan i neovisan i kao takav originalni bitak, temelj za sve ostale vrste bića. Pitanja o biću proučava metafizika (ontologija).

bikondicional (dvopogodba, ekvivalencija) – logička operacija koja je istinita samo ako sastavni sudovi imaju istu istinitosnu vrijednost; u običnom govoru se izriče: „ako i samo ako" (↔).

bioetika – područje moralne filozofije koja se bavi etičkim pitanjima koja se odnose na bio-medicinska istraživanja i praksu. Prema definiciji W.T. Reich u *Encyclopedia of Bioethics (1995)*: "Bioetika je sustavni studij ljudskog ponašanja na području znanosti o životu i brizi o zdravlju, koji se ispituju u svjetlu moralnih vrijednosti i načela."

biologija – (*od grč. βίος = život i λόγος = nauka*), pojam je sačinio J.-B. Lamarck 1802. da označi empirijsku znanost o životu, odnosno živoj prirodi, u koju spadaju botanika, zoologija i antropologija.

biologizam – općenito označuje svaku teoriju koja nastoji biološki tumačiti psihološke, društvene i religiozne činjenice.

birokracija – (*od franc. bureau = ured i grč. κράτος = vlast*), pojam označuje one koji rade u državnoj upravi. U negativnom se smislu koristi za označavanje upravnih aparata velikih organizacija s njihovim pretjeranim proizvođenjem normi i pravila koje umanjuju učinkovitost djelovanja.

bisupjunkcija – v. bikondicional.

bît, bitnost – (*lat. essentia*), aristotelovski izraz (τὸ τὶ ἦν εἶναι) kojim se označuje unutarnji princip bića, ono po čemu je bića upravo to što jest; sadržaj bića, glavni element definicije. Ukoliko je bit izrečena definicijom, dobiva naziv štostvo (*quidditas*), to je skolastički izraz za bit materijalne stvari. *Quidditas rei materialis (sensibilis)* je ono spoznatljivo u osjetnom predmetu, ontološka oznaka materijalnog bića. Bit nije dostatna da sama formira neko biće nego pretpostavlja čin bitka. Ta dva principa u konkretnom su biću stvarno ujedinjeni, a razlikuju se metafizički. Bit i bitak se poistovjećuju samo u Bogu, u smislu da je Bog bez biti koja bi ga ograničavala.

bitak – (*lat. esse = biti*), unutarnji princip bića, ono po čemu biće opstoji, dobiva egzistenciju, ontički razlog da biće jest. Bitak konstituira prvi i najintimniji čin (zbiljnost) bića, on iznutra daje subjektu svaku perfekciju (odliku). "Sam bitak (*ipsum Esse*) jest ono što je nad svim najsavršenije: odnosi se, naime, prema svemu kao zbiljnost. Ništa, naime, nema (svoje) ozbiljenosti osim u koliko jest: stoga sam bitak jest ozbiljenost svih stvarnosti, pa i samih odrednica (*ipsarum formarum*

bivovanje (egzistencija) – niži, participirani i usitnjeni oblik posjedovanja bitka – esse.

bizantska filozofija – filozofska tradicija koja se razvila u bizantskom carstvu od VI. do XV. stoljeća, u kojoj dolazi do prožimanja grčke filozofije i patrističke tradicije. Aristotelova su djela koristili u tumačenju prirode, a Platonova na području teologije. Glavni su predstavnici Dionizije Areopagit, Maksim Konfesor, Ivan Damašćanski.

black box – (*engl. = crna kutija*), u epistemologiji označuje objekt čija tamna narav skriva unutarnju strukturu.

blaženstvo – (*grč. εὐδαιμονία; lat. beatitudo*), prema Platonu b. je trajna kontemplacija vrhovnog Dobra, koje nadilazi osjetni svijet, a može se postići samo u nadzemaljskom životu, gdje je jedino moguće potpuno sjedinjenje s Dobrim. Za Aristotela blaženstvo se sastoji u življenju prema razumu i kreposti

(*Et. Nic.*, I, 13, 1102 a 5), a njezin vrhunac je u čistom spoznavanju i kontemplaciji. Prema Boeciju b. je: "dobro čije posjedovanje ne dopušta željeti ništa drugo"; "zbroj svih dobara". Ciceron: "*secretis malis omnibus, cumulata bonorum complexio*". Augustin: "*gaudium de veritate*". U novije vrijeme pojam gubi filozofsko, a sve više poprima teološko značenje.

Bog – apsolutno, subzistentno biće "*ipsum esse subsistens*", prvo u metafizičkom, moralnom i religioznom redu. Njegova je metafizička bit u tome da je actus purus, čista, sama zbiljnost. Kao čista zbiljnost Bog je neograničen u svom bitku i upravo zato jedan jedini.

bonum – v. dobro

bonum commune – (*lat. = zajedničko dobro*), etičko-politički pojam, a označuje duhovne i materijalne uvjete koji omogućuju društvu da promiče dobro svake osobe. Među važnije uvjete spada poštivanje prava osobâ i mir.

bonum est diffusivum sui – time se izriče da dobro biće želi oko sebe širiti dobrotu, činiti dobro (Platon); dobro privlači k sebi, jer je poželjno (Aristotel).

bonum ex integra causa, malum ex quovis defectu – skolastički aksiom koji znači da je dobro rezultat cjelovitosti dobrih elemenata, dok zlo proizlazi iz bilo kakvog nedostatka. Tako će u moralu svako djelovanje biti dobro samo ako predmet, cilj i okolnosti budu dobre; loše tamo gdje manjka i samo jedan od tih elemenata.

briga – (*njem. Sorge*), egzistencijalistički pojam kojeg koristi osobito M. Heidegger da označi bitak tubitka ukoliko je bitak u svijetu (*In-der-Welt-sein*).

broj – (*lat. numerus*), vjerojatno je prvu definiciju broja kao "zbroj jedinica", dao Tales, a prihvatili su je pitagorici, Platon i Euklid. Prema skolastici broj je: *multitudo mensurata per unum* (T. Akvinski. *S. Th.*, I, q. 11, a. 2). Prema R. Descartesu, Kantu, Th. Hobbesu i pozitivistima broj je subjektivna stvarnost "*modus cogitandi*". Suprotno tome matematička filozofija druge polovice 19. stoljeća odlučno brani "idealnu objektivnost" broja i smatraju da je matematika svodiva na logiku, a zakoni broja su identični zakonima mišljenja (G. Frege). Na istoj je poziciji i B. Russell.

budućnost – u opće filozofskom smislu označuje buduće vrijeme, a u ontologiji sve ono što će tek biti u odnosu na ono što je već stvarno prisutno.

Buridanov magarac – prema srednovjekovnom misliocu Buridanu, ljudska volja djeluje na osnovi motiva, pa ako su oni jednaki volja bi vjerojatno ostala neodlučna i ne bi djelovala. Priču o magarcu koji ugiba od gladi stojeći između

dva potpuno jednaka kupa sijena, jer se ne može odlučiti kojem će se prikloniti, izmislili su Buridanovi protivnici i nazvali "Buridanov magarac".

C

casus – (*lat. = pad, slučaj*), u općem smislu označuje sve što se ne pojavljuje kao nužno ili namjerno i za čije se iznenadno nastupanje ne može navesti nikakav razlog ili uzrok. Označuje događaj koji nema nikakav objektivni uzrok pa zato kontradicira svakom strogo deterministočkom shvaćanju; ili označuje događaj kome se ne poznaju uzroci. Stvarno postojanje slučaja, u prvom smislu, zastupao je Epikur u svom atomističkom shvaćanju stvarnosti. Drugo shvaćanje je negiranje objektivne stvarnosti slučaja. Slučajno u apsolutnom smislu bilo bi ono što ne bi uopće imalo razloga bivstvovanja, zato apsolutnog slučaja nema. Slučajan u relativnom smislu jest onaj učinak koji je mimo namjere (*praeter intentionem*), koji nije, kao predviđen i željen svršetak, vodio djelovanje tvornog uzroka. U proširenom smislu zovemo slučajnim i takove učinke koji doduše jesu predviđeni i odabrani, ali to predviđanje i odabiranje mi ne razabiremo.

causa – (*lat. = uzrok*), *causa est principium influens esse in aliud* = uzrok je počelo koje utječe ne bitak nečega. Uzrok je ono što stvarno i pozitivno utječe na neko biće čineći ga u određenom smislu ovisnim o sebi. Aristotel i skolastika razlikuju četiri vrste uzroka: formalni, materijalni, djelatni i svršni. Formalni uzrok (*causa formalis*) je ono čime se tvorivo bića podvrgava zamisli koja upravlja djelovanjem proizvodnog uzroka. To je unutarnja zbiljnost po kojoj neka stvar jest ono što jest. Materijalni uzrok (*causa materialis*) je ono od čega i u čemu se nešto čini. Proizvodni uzrok (*causa efficiens*) je počelo koje svojim djelovanjem utječe na bivstvovanje kontingentnog bića ili čini da bude na određeni način, tako da opstojnost toga drugoga u potpunosti ovisi o djelovanju prvoga. Svršni uzrok (*causa finalis*) jest ono s obzirom na što se nešto čini, tj. cilj prema kojem se djelatnik determinira u djelovanju. Uzroci se dijele na nutarnje i vanjske. Nutarnji su materijalni koji uzrokuje kao određujući dio i formalni kao ono što određuje. Vanjski su uzroci djelatni (*efficiens*) koji utječe svojim djelovanjem, svršni (*finalis*) koji djeluje svojom dobrotom, i egzemplarni (*exemplaris*), djeluje svojom formom. Neki autori "*causa exemplaris*" drže posebnom vrstom uzroka, neki ga svode na svršni, neki na tvorni uzrok. U običnom se govoru uzročnost upotrebljava samo za vanjske uzroke, a posebno na tvorni uzrok.

causalitas – v. načelo uzročnosti.

causa per accidens – (*lat. = pripadni, akcidentalni uzrok*), onaj uzrok koji uzrokuje nešto na što nije prvotno po svojoj naravi usmjeren, ako je postignuti učinak izvan vlastite svrhe kojoj djelovanje teži. Npr. ako seljak orući pronađe blago, oranje je akcidentalni uzrok pronalaska blaga.

causa per se – (*lat. = uzrok po sebi*), onaj uzrok koji uzrokuje ono na što je po svojoj naravi usmjeren, što je po vlastitoj naravi i snazi usmjereno na određeni učinak. Npr. vatra je uzrok zagrijanosti vode.

causa sui – (*lat. = uzrok samoga sebe*), izrazom se naznačuje neovisno i apsolutno biće koje razlog svog postojanja ima u sebi. Prema nekima oznaka Božje apsolutnosti. Pojam dobiva posebnu važnost kod R. Descartesa i B. Spinoze koji identificiraju "causa sui" i "biće po sebi", držeći da Bog ima tu moć da dadne sebi ono što općenito proizvodni uzrok daje svome učinku.

celarent – mnemotehnički konvencionalni pojam koji označuje drugi modus prve silogističke figure koji ima strukturu: (MeP-SaM-SeP); npr.: nijedan čovjek nije nepogrešiv; svi mudraci su ljudi; nijedan mudrac nije nepogrešiv.

cilj – (*grčki*: *οὗ ἕνεκα*, *lat. finis*), ono poradi čega nešto biva ili poradi čega tvorni uzrok djeluje (*id, quod seu cuius gratia aliquid fit: id cuius gratia causa efficiens operatur*).

cinizam – (*od grč. κύων = pas*), filozofska škola koju je utemeljio Antisten (444.-365.), Sokratov učenik. U etici c. se nadahnjuje Sokratovim naukom, a naučava osobitu vrijednost nutarnje slobode (samodostatnosti, autarhije) u odnosu na vanjske potrebe koje se drastično smanjuju na najmanju mjeru. U teoriji i praksi c. obezvređuje užitke i sudjelovanje u društvenom životu. Ljudska se krepost sastoji u životu sukladno prirodi, što se postiže vježbanjem, a ne teoretiziranjem. Prema nekima naziv su dobili prema imenu mjesta gdje se nalazila škola, a prema drugima radi žestokog načina vođenja polemike ("lajanje" na protivnike), i odbacivanja svake komotnosti u životu ("pasji život").

circulus in probando – (*lat. = krug u dokazivanju*), izraz označuje logičku pogrešku u dokazivanju u kome se teza koja se dokazuje koristi kao argument pri dokazivanju argumenta kojeg se izravno ili neizravno dokazuje, vrteći se tako u krugu, nastojeći da se dvije tvrdnje dokažu jedna drugom.

circulus vitiosus – (*lat. = pogrešan krug*), krivo zaključivanje kada se jedan pojam definira pomoću drugog, a ovaj pomoću prvog. Ostaje se na početku jer krivi dokazni proces ne donosi nikakvu novu dokazanu istinu.

civilizacija – (*od lat. civilis = građanski; uljudan*), za razliku od prirode c. obuhvaća sve ono što je čovjek svjesno stvorio, osobito na području tehnike, da bi poboljšao ili olakšao život i rad.

cjelina – (*lat. totum*), jedinstvo dijelova koji se bez cjeline ne bi mogli razumjeti kao integralni članovi nedjeljive povezanosti kojoj pripadaju, za razliku od mnoštva u kojem pojedini dijelovi mogu uzajamno mijenjati mjesta.

cogito – (*od lat. cogitare = misliti, smišljati*), latinski pojam koji se odnosi na glasovitu R. Descartesovu rečenicu "cogito, ergo sum"; označuje atribut duhovne supstancije koja nikad ne može biti stavljena u sumnju, pa tako postaje temelj subjektivne sigurnosti opstojanja. Davanjem prednosti mišljenju nad stvarnošću, mnogi smatraju početkom moderne filozofije.

cogito, ergo sum – (*lat. = mislim, dakle jesam*), R. Descartesov princip prevladavanja apsolutne sumnje. Direktna intuicija vlastite opstojnosti, samosvijesti u svakom činu mišljenja, pa i sumnje. Slično je rekao i Augustin: "*Si fallor, sum* – ako se i varam jesam".

cognitio exercita – (*lat.*), ona popratna spoznaja kojom se na taj svojevrsni popratni način – kao usput – spoznaje ujedno sam subjekt (i ostalo u vezi s tim subjektom u koliko je izvršitelj te spoznaje ili kojeg drugog u svijesti prisutnog čina).

cognitio signata – (*lat.*), ono što spoznajemo "redovitom" spoznajom i na što je usmjerena čovjekova pozornost kao na sadržaj suda koji izričito želi izreći.

coincidentia oppositorum – (*lat. = jedinstvo suprotnosti*), izjednačavanje, poništavanje i prestanak svih suprotnosti u Bogu. Pojam je važan za N. Kuzanskog koji njime izražava Božju bezgraničnost i transcendenciju.

compositum – v. složevina.

conatus – (*lat. = pokus, pokušaj; nagon*), u filozofiji, osobito kod Th. Hobbesa, B. Spinoze i G.W. Leibniza, označuje snagu unutarnjeg kretanja u ljudskom tijelu koje prethodi vidljivom djelovanju.

concursus – (*lat. = stjecanje, sraz*), općenito označuje sudjelovanje više uzroka u proizvodnji nekog učinka.

concursus divinus – odnosi se na djelovanje kojim Bog omogućuje djelovanje stvorenja, kao drugotnih uzroka, tako što im omogućuje opstojanje i postizavanje svrhe.

condicio sine qua non – (*lat. = uvjet bez kojega ne*), izrazom se označuje nužan uvjet, nešto bez čega su neka pojava, događaj i biće nemogući.

consensus – (*lat. = suglasje, sklad*), podudaranje gledišta ili shvaćanja svih ili mnogih ljudi na temelju čega se potvrđuje istinitost određenih tvrdnji prije nego se to i dokazima potvrdi.

consensus omnium – (*lat. = suglasje svih*), uzima se kao dokaz istinitosti nekog mišljenja u kome se svi slažu, budući da je nemoguće da se svi ljudi i narodi u važnom pitanju varaju. Načelo nalazimo u Aristotelovoj *Nikomahovoj etici*, a vrlo je važno u stoičkoj filozofiji.

contradictio in adiecto – (*lat.*), protuslovlje u samim pojmovima; česti primjer: okrugli kvadrat, metalno drvo.

corpus – (*lat. = tijelo*), općenito je svako biće koje je protežno, koje zauzima određeni prostor i dostupno je osjetilima. Predstavlja predmet studija raznih prirodnih znanosti i filozofije. Filozofiju spoznaje zanima stvarna opstojnost tijela u sebi samome, neovisno o percepciji. Kroz čitavu povijest filozofije proučavao se odnos tijela i duše slijedeći dvije osnovne linije: Platoničku po kojoj je tijelo grob duše, i Aristotelovu po kojoj duša i tijelo nisu dvije odvojene supstancije, nego rastavljivi elementi jedne supstancije, a tijelo i duša se odnose kao mogućnost i zbiljnost, odnosno materija i forma.

conscientia – (*od lat. cum + scientia = svijest, samosvijest, savjest*), prisutnost uma samome sebi u činu shvaćanja i suđenja. U etici označuje ljudsku sposobnost koja ga konkretno obavještava o dobru i zlu; koje je djelovanje dobro i treba ga činiti, a koje je zlo i treba ga izbjegavati; te koja odobrava ili ne odobrava već učinjeno djelo. Već od stoicizma i neoplatonizma, a potom kod Augustina, svijest je označena kao "nutarnjost", razgovor duše sa samom sobom. Svijest se shvaća kao neposredni izvor sigurne spoznaje načela koji određuju ispravnost djelovanja. Kant postavlja svijest kao središte svoje etike, a shvaća je kao nutarnji glas koji objavljuje svakome, u intimnosti vlastite duše, apsolutnu vrijednost moralnog zakona. Moralna svijest ili savjest je sposobnost prepoznavanja i razlikovanja dobra i zla i sud o moralnosti djelovanja koja se namjerava poduzeti ili je već učinjeno. V. savjest.

– (*lat. = obraćanje k osjetnim slikama*), izriče mišljenje da se ljudski um u svakoj svojoj spoznaji mora navraćati na osjetne, maštovne slika, da bi u njima pročitao onu duhovnu stvarnost koja se krije u svakom biću. T. Akvinski kaže: "Da bi dakle um zbiljski spoznao vlastiti predmet, nužno se mora osvrnuti na maštovne slike kako bi opću narav motrio kao postojeću u pojedinačnoj stvari" (S. th. I, 84, 7c).

covering law – (*engl. = "prikriveni zakon"*), u epistemologiji znači model znanstvenog tumačenja, odnosno opći zakon o kojem deduktivno ovisi partikularna tvrdnja. Zove se još i Popper-Hempelov model.

credo quia absurdum – (*lat. = vjerujem jer je apsurdno*), izraz se pripisuje Tertulijanu (makar ga nema u njegovim djelima), a znači da je neka vjerska istina tim sigurnija što je manje dostupna razumom. Tertulijanov primjer: "*Et mortuus*

est Dei Filius: credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile est" (*De carne Christi*, 5,4).

credo, ut intelligam – (*lat. = vjerujem da bi razumio*), izriče se prijelaz od vjere k razumijevanju vjere, odnosno teološku metodu (osobito sv. Anzelma) po kome vjera smjera umskom pojašnjenju. Temelje postavlja sv. Augustin svojim načelom: "*Crede ut intelligas*" (*De vera religione*, 5,24).

critica – (*od grč. κρίνω = sudim*), prvotno znači izricanje vrijednosnih prosudbi u djelovanju, umjetnosti i slično. U teoriji spoznaje znači određenje mogućnosti i vrijednosti ljudske spoznaje. V. kritika.

Č

čežnja – svaka sklonost, osjetna ili umska, posjedovanju nekog objekta.

čin – v. actus.

činidba – v. djelovanje.

činjenica – ono što se neposredno osjeća (predmet neposrednog iskustva), ono što svijest osjeća kao izričito prisutno u trenutku u kojem o tome razmišlja, prije nego što pristupi njenom opravdanju ili provjeri.

čovječanstvo – svi ljudi koji žive na zemlji, bez obzira na njihove razlike u rasi, vjeri, kulturi i sl.

čovječnost – (*lat. humanitas*), označuje sve pozitivne oznake koje čovjek nema urođeno nego ih je postigao osobnim marom kroz odgoj i obrazovanje, a očituju se u dobrohotnom odnosu prema drugima.

čovjek je čovjeku vuk – (*lat. homo homini lupus*), izraz je prvi koristio Plaut (*Asinaria*, 475), a preuzima ga Th. Hobbes (*De cive*, c. 1) da njime izrazi izvorno čovjekovo stanje u kojem vladaju egoistički instinkti, koji ga stavljaju u borbu s drugim ljudima ("*belum omnium contra omnes* = rat sviju protiv svih"). Jedino spasenje je despotska država (*Leviatan*), na koju pojedinci prenose svoja prava i moć u zamjenu za socijalni mir.

čovjekoljublje – (*grč. φιλανθρωπία*), čuvstvo i etički stav suosjećanja s drugima i stvarno pomaganje potrebnima.

čuđenje – sposobnost primjećivanja prisutnosti nečega neobičnoga. Za Platona i Aristotela osjećaj čuđenja (*θαυμάζειν*) je početak svakog filozofiranja.

čuvstvo – pojam kojim se razlikuje psihološko od intelektualnog i motoričkog područja. Čuvstvo je psihički proces čovjekova odnosa prema zbivanju u njegovoj okolini, koja djeluje na razne organske i psihičke promjene u čovjeku. Čuvstva su trajna afektivna stanja duhovne naravi. Nastaju kao afektivna reakcija na neku ideju ili događaj.

Ć

ćud – označuje temperament i karakter neke osobe, način njezinog ponašanja u društvu. U tom se smislu govori o mirnoj, nagloj, veseloj,... ćudi. Uglavnom odgovara riječima temperament i karakter.

ćudorednost – ljudsko djelovanje koje se može označiti kao "dobro". Sinonimi su moralnost, etičnost.

ćutilo – v. osjetilo

D

darii – mnemotehnički konvencionalni pojam koji označuje treći modus prve silogističke figure koji ima strukturu: veća premisa je univerzalno afirmativna; dok su manja i zaključak partikularno afirmativni. Npr.: svi političari su lukavi; neki ljudi su političari; dakle neki ljudi su lukavi. (MaP-SiM-SiP).

darvinizam – naziv za prirodoznanstvenu teoriju o porijeklu i razvoju životinjskih vrsta. Začetnik je engleski prirodoslovac C. R. Darwin.

dasein – njemački pojam za "egzistenciju, opstojanje". M. Heidegger ga koristi za označavanje vlastitog čovjekova bitka "tu-bitak".

decizionizam – nekognitivistička metaetička teorija koja tvrdi da se posljednji kriterij moralne prosudbe nalazi u samovoljnoj odluci. R.M. Hare razlikuje frastikon (indikativni govor) i neustikon (imperativni govor); H. Albert, naslјeđujući M. Webera i K.R. Poppera postavlja „principe mostove" koji dopuštaju zaključivanje od empirijskih na normativne iskaze. Poznatija djela: R.M. Hare „Language of Morals" (B. Berčić: «Filozofija Bečkog kruga»).

– (*lat. = dovođenje do besmisla*), vrsta dokaznog postupka u kome se nastoji pokazati besmisao nekog suda pokazujući da je suprotno istinito.

dedukcija – (*od lat. de-ducere = odvoditi, izvoditi*), svaki logički i ontološki postupak u kome se od općeg izvodi pojedinačno. Dedukcija je umski proces u kome se silazi od općih i univerzalnih sudova i principa prema manje univerzalnim i partikularnim, za razliku od indukcije gdje se polazi od pojedinačnih činjenica da bi se dospjelo do određenja općih načela. Klasični i

najbolji oblik dedukcije je silogizam s kojim Aristotel identificira dedukciju. Transcendentalna dedukcija, prema Kantu, je način primjene apriornih pojmova na objekte osjetila. Iz dedukcije se izvodi i *deduktivni zaključak*, *deduktivni dokaz*, *deduktivna metoda*.

dedukcija (transcendentalna) – Kantov pojam za postupak kojim opravdava primjenu čistih pojmova uma, ili kategorija, na predmete iskustva, dokazujući nužnost primjene kategorija da bi se mogli misliti predmeti iskustva, koji bi inače ostali puke činjenice.

deduktivni i induktivni dokaz – deduktivno je dokazivanje ono koje od općenitije premise dolazi do manje općenitog zaključka. Induktivno je zaključivanje kad od pojedinačnoga prelazimo na općenitije zaključke. To je dokazivanje uvijek aposteriorno.

definicija – (*od lat. definitio = ograničenje, određenje; ὁρισμός*), znači ograničavanje ili sužavanje značenja, točnije, opsega značenja time što se određuje sadržaj. D. je logički postupak pojmovnog određivanja sadržaja nekog predmeta, točno mu određujući narav ili bit. Definirati se mogu svi kategorijalni pojmovi time da se navede najbliži rod (*genus proximum*) i specifična razlika (*differentia specifica*). Prema Aristotelu definicija je "izričaj koji izražava kviditet, tj. bit neke stvari". Moderna filozofija definiciji ne daje veliku ontološku vrijednost i smatra je jednostavno logičkom operacijom. Nije moguće sve definirati, npr. pojam bića.

definicije (vrste) – *nominalna*, koja izriče značenje same riječi (npr. teologija je nauka o Bogu), ona tumači samu riječ za neki predmet bilo zamjenjujući poznatijom (*npr. homo = čovjek*) bilo tumačeći njezine etimološke korijene; *realna* d. izriče što je stvar u sebi, navodi oznake samog predmeta pa se zato uzima definicija u pravom smislu (*npr. čovjek je razumno biće*). Realne se pak d. mogu podijeliti na: *esencijalnu* d., navodi konstitutivne principe biti stvari (*npr. čovjek je razumna životinja*); *opisnu* d., ne navodi bitne oznake nego vanjske koje razlikuju predmete međusobno; *genetičku* d., jest ona koja određuje jedan pojam izlažući način na koji odgovarajući predmet nastaje (*npr. krug je zatvorena linija, nastala kretanjem jedne točke koja je jednako udaljena od središta*); *uzročnu* d., tumači predmet navodeći njegove izvanjske uzroke (proizvodni i svršni).

definijend – riječ koju treba definirat; stoji na lijevoj strani definicije.

definijens – riječi koje definiraju nepoznatu riječ; stoje na desnoj strani definicije.

deifikacija – (*od lat. deus = bog i facere = činiti*), obožavanje nekog stvorenja (čovjeka, predmeta ili prirodne pojave), davanje stvorenjima božanske atribute.

de iure – (*lat. = po zakonu*), označuje ono što je na temelju i u skladu s pravom i zakonom, suprotno od *de facto* čime se označuju okolnosti prihvaćene na temelju stvarnog stanja ili običaja koji mogu biti i protivni važećim zakonima.

deizam – (*od lat. deus = bog*), filozofsko-religiozni pokret nastao u XVII stoljeću u Engleskoj, odakle se proširio u Francusku i Njemačku. U početku d. je označavao vjeru u Božju opstojnost, suprotno ateizmu. Neodređeno govori o osobnom i transcendentnom Bogu, stvoritelju i upravitelju svijetom. Deizam uči da o Bogu možemo razmišljati samo u atributima koje naznačuje naravni razum, ne prihvaća nikakve objave, odbacuje povijesne religije i religiozni autoritet. Temelji se na opreci između naravne ili racionalne (univerzalne) religije s jedne strane, i pozitivnih ili povijesnih (partikularnih) s druge strane. Deizam se može zvati i religiozni racionalizam ili racionalna religija. Pojam u filozofiju ulazi s prosvjetiteljstvom (iluminizmom) koji je deizam nastojao suprotstaviti kršćanskoj vjeri u Boga stvoritelja i otkupitelja i predložiti religiju koja bi bilo potpuno racionalna.

deliberacija – (*od lat. deliberatio = razmišljanje, promišljanje, vijećanje*), skolastički pojam kojim se izriče doživljavanje i kao neko vaganje vrijednosti pojedinih alternativâ izbora, početak voljnog čina u kome se ispituju i prosuđuju motivi, okolnosti i sl., koji se kasnije usavršuje kroz odluku, izbor i izvršenje.

demagogija – (*od grč. δῆμος = narod i ἀγωγή = upravljanje*), političko djelovanje s ciljem postizavanja pristanka mase, usmjeravajući je na činjenice i argumente koji uzbuđuju strasti. Prema Aristotelu d. je pokvareni oblik uspostave demokracije, po kojoj dolazi do tiranije grupe ili pojedinca. Demagozi, oslanjajući se na masu, računajući na njezinu nezrelost te obećavajući brzo ispunjenje želja, ubrzavaju potpuni prevrat u državi. Demagogija je praksa kojom vlast udaljuje građane od stvarnog sudjelovanja u javnim poslovima, upućujući na nebitno i obećavajući neostvarivo.

demitologizacija – postupak kojim se nastoji doći do biti neke poruke izrečene mitološkim rječnikom i slikama. Tu je metodu koristio R. Bultman u egzegezi, osobito Novog zavjeta, da bi razlikovao bit poruke od izričaja koji je uvjetovan kulturom onoga vremena.

demiurg – (*od grč. δημιουργός = javni radnik*), u Platonovoj filozofiji tvorac svijeta koji je svijet oblikovao iz kaosa. Demiurgovo djelovanje nije stvaralačko nego proizvoditeljsko i imitatorsko. On gledajući ideje ili vječne forme, koje mu služe kao modeli, po sličnosti oblikuje materiju. Demiurga se ne može poistovjetiti s kršćanskim Bogom koji stvara iz ničega.

demografija – (*od. grč. δῆμος = narod i γράφω = pisati*), studij ljudske zajednice pomoću statističkih instrumenata.

demokracija – (*od grč. δημοκρατία = vladavina naroda*), oblik političkog ustrojstva koji omogućuje da narod sudjeluje izravno ili preko izabranih posrednika u državnoj vlasti. Najstariji oblik demokracije bio je u vrijeme Perikla (V. st. pr. K.) kada je svim građanima bila osigurana jednakost pred zakonom i sudjelovanje u upravi državom. Kada su Platon i Aristotel razvijali svoje političke teorije demokracija je već bila u krizi, stoga Platon smatra d. problematičnim, a Aristotel lošim oblikom vladavine. Tek u moderno vrijeme demokracija dobiva nove pristaše i praktičnu provedbu, osobito nakon francuske revolucije, a temelji se na ideju da suverenitet pripada narodu koji ga ostvaruje na odgovarajući način, izravno ili posredno preko izabranih predstavnika.

demon – (*grč. δαιμόνιον i διάβολος*), u najstarijim vjerovanjima svako božansko biće koje se iznenada pojavljuje čovjeku u snu, u samoći i na druge načine, a može imati pozitivan ili negativan karakter. U grčkoj kulturi pojam ponekad označuje samo božansko djelovanje. Platon smatra "demonskim čovjekom" onoga koji je mudar u božanskim umijećima i zna tumačiti tajnovite božanske znakove, ne razmišljanjem, nego snagom posebne inspiracije (*Gozba*, 202 D-203). Sličan je stav o demonu zastupao Goethe. U Novom Zavjetu je negativno opisan jer naznačuje prisutnost zla i bolesti u nekoj osobi, a istjerati demona značilo je ozdraviti. Monoteističke religije (židovstvo, kršćanstvo, islam) demonsku moć identificiraju s đavlom.

demonstracija – (*od lat. demonstratio = pokazivanje, dokaz*), v. dokaz(ivanje)

denominacija – (*od lat. denominare = nazvati, imenovati*), umski postupak kojim se nekoj spoznatoj stvari daje ime koje služi upoznavanju njezine naravi ili upotrebe kojoj je namijenjena.

denotacija – govori se o "denotaciji" ako je neki izraz neovisan o kontekstu i u svim situacijama znači otprilike isto, no ako je za razumijevanje izraza nužan kontekst u kojem se upotrebljava, govorimo o "konotaciji" izraza. Te je izraze uveo J.S. Mill.

deontologija – (*od grč. δεόν = dužnost i λόγος = govor*), onaj dio morala koji se odnosi na posebne dužnosti određenih zanimanja. Pojam je sačinio J. Bentham.

deontologizam – etički nauk koji prihvaća dužnost kao kriterij procjenjivanja vrijednosti nekog djelovanja, ne uzimajući u obzir njegove posljedice.

deontološki dokaz – jedan od dokaza za Božju opstojnost koji se zasniva na nutarnjem iskustvu nužnosti i apsolutnosti kojom se svima nameće moralni imperativ.

derivabilnost – (*lat. = izvodivost*), u logici označuje odnos koji postoji između cjelokupnosti formule X i neke druge formule A, ukoliko se A može postići iz cjeline X pomoću pravila logičkog računa.

desiderium naturale nequit esse inane – (*lat. = prirodna težnja ne može biti uzaludna*), tim se načelom ističe da prirodne težnje moraju moći biti ispunjenje, inače bi samo biće bilo apsurdno. V. eudajmonološki dokaz.

despotizam – (*od grč. δεσπότης = gospodar; vladar*), vlast bez zakona i pravila, samovolja. Već ga Aristotel razlikuje od apsolutne monarhije koja se može smatrati i zdravim oblikom vladavine. Despotska vlast može biti u rukama jedne ili više osoba, stoga nije vezan uz oblik vladavine nego način zapovijedanja.

determinacija – (*lat. determinatio = određivanje*), pobliže određivanje nekog pojma dodavanjem novih oznaka. Postupak suprotan od apstrakcije.

determinizam – (*od lat. de-terminare = obavezati, obligirati*), znanstveni i filozofski nauk koji izriče nužnu uvjetovanost svih pojava prema načelu uzročnosti. Isključuje se svaka mogućnost slobodnog djelovanja. Razlikuju se: *metafizički* determinizam, prema kojem neka apsolutna nužnost upravlja svim bićima i njihovim odnosima; *psihološki* determinizam, prema kojem je ljudska volja, snagom unutarnjih i izvanjskih uzroka, uvjetovana tako da nijedna njezina odluka ne može biti drugačija od toga kakva jest, pa je nemoguća sloboda i slobodna volja; *fizički* determinizam (zvan i znanstveni ili eksperimentalni), prema kojem su prirodne pojave međusobno povezane nužnim odnosima uzroka i učinka. *Epistemološki* determinizam je shvaćanje da se sve odvija prema apsolutnim zakonima, koji su spoznatljivi u svojoj univerzalnoj nužnosti i predočivi matematičkim modelima. Determinizam isključuje svaki kaos i slobodno djelovanje.

devijacija – (*od lat. devia = stramputica*), u sociologiji označuje ponašanje koje se udaljuje od normativnog sustava grupe kojoj se pripada.

devotio moderna – religiozni pokret duhovne obnove koji se razvio u drugoj polovici 14. stoljeća u Nizozemskoj i ubrzo se proširio po čitavoj Evropi. Najznačajniji je predstavnik T. Kempenac, kome se pripisuje djelo *De imitatione Christi (O nasljedovanju Krista)*. Osnovna je oznaka duhovnosti toga djela oblik praktičnog "kristocentrizma", koji uzima Kristovo čovještvo kao središte vjerskog života, uzor nasljedovanja i djelovanja. Pokret d.m. naglašava više asketski, praktični, vid kršćanskog života, a manje teološku spekulaciju. Pokret je snažno utjecao na velike reformatore (katoličke i protestantske), poput Erazma, T. Mora, I. Lojolu, M. Luthera.

dezintegracija – (*od lat. desintegratio = raspadanje*), označuje razgrađivanje neke cjeline. Suprotan je pojam integracija koja znači povezivanje različitih dijelova u jedinstven sustav.

dianoetično – pojam u Aristotelovoj podjeli kreposti označuje one kreposti koje su vlastite umu nasuprot etičkim krepostima. Prema Aristotelu d. kreposti su: vještina (*τέχνη*), čiji su objekt ono što je ne nužno; znanost (*ἐπιστήμη*), sud o univerzalnim i nužnim stvarima; razbor (*φρόνησις*), praktične navike ispravnog promišljanja humanih dobara; mudrost (*σοφία*), znanje o najuzvišenijim stvarima i um (*νοῦς*) vrhovni princip istine. (Usp. Aristotel, *Nik.*, I. 13, 1103 a).

didaktika – (*od grč. διδακτική τέχνη = vještina poučavanja*), dio pedagogije koji se bavi tehnikama poučavanja. Poučavati znači priopćavati (komunicirati) drugome neku informaciju (istinu) na osnovi nekog autoriteta, poput roditeljskog ili učiteljskog. Poučavanje postaje instruiranjem kad se upotrijebi posebna skrb kako bi učenici usvojili priopćavani sadržaj.

diferencija – (*lat. differentia = razlika*), razlika u stvarima koje su inače međusobno identične. D. se ustanovljavaju diferencijacijom, umskim postupkom utvrđivanja specifičnih oznaka u nekom istovrsnom procesu.

differentia ontologica – (*lat. = ontološka razlika*), pojam uvodi u filozofiju M. Heidegger da bi označio razliku između bitka i bića (“esse” i “ens”). On razlikuje ontičku i ontološku istinu, prva je “biće u svom bitku”, tj. u svojoj empiričkoj određenosti; druga je “bitak bića”.

differentia specifica – (*lat. = posebna razlika*), u aristotelovskoj logici je ono što predstavlja bitnu oznaku po kojoj se međusobno razlikuju različite vrste istog roda. Npr. ono što karakterizira vrstu “čovjek”, razlikujući je od drugih vrsta sadržanih u rodu “životinja”, jest oznaka “razuman”.

dihotomija – (*od grč. διχοτομία = dijeljenje na dva*), općenito svaka dvodijelna podjela. U logičkom smislu označuje dijeljenje pojma na dva općenito suprotna pojma, koji zajedno obuhvaćaju cjelokupno područje vrijednosti. Npr. podjela nogometaša na dobre i loše igrače.

dijagram – grafički prikaz odnosa među pojmovima, koji se sastoji od pravilno raspoređenih točaka, linija i figura koje slikovito pojašnjavaju te odnose.

diada – u pitagorijskoj filozofiji označuje načelo mnoštvenosti, različitosti i nejednakosti svega što je pasivno, materijalno i djeljivo.

dijakronija – je vrednovanje lingvističkih činjenica u njihovom razvoju od jednog do drugog trenutka povijesti.

dijalektička metoda – je postupak istraživanja i objašnjenja pojava zasnovan na spoznaji dijalektičke stvarnosti uopće u kojoj otkriva suprotnosti i proturječnosti, uzajamna negiranja određenih stanja i nastajanja novih kvaliteta. Metodu su koristili osobito G.W.F. Hegel i K. Marx.

dijalektički materijalizam – filozofski nauk koji je razvio Lenjin na temelju K. Marxova i F. Engelsova materijalizma, a pomoću kojeg se nastoji shvatiti svijet i osnove društva, politike i kulture.

dijalektički zakoni – prema F. Engelsu, zakoni dijalektike apstrahiraju se jednako iz promjena u prirodi kao iz povijesti ljudskoga društva. Oni upravo i nisu drugo nego najopćenitiji zakoni ovih dviju faza razvitka, ali i samog mišljenja. Svode se na ova tri zakona: zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu i obratno; zakon prožimanja suprotnosti; zakon o negaciji negacije.

dijalektika – (*od grč. διαλεκτική τέχνη*), u doslovnom smislu znači umijeće razmišljanja, raspravljanja i razgovora. U povijesti filozofije dobiva mnoga značenja: a) metoda pobijanja pomoću neizravnih dokaza; b) sofistička argumentacija; c) proces uzdizanja od osjetne stvarnosti k spoznaji inteligibilne stvarnosti; d) proces prelaska od implicitnog k eksplicitnom bilo u metafizičkom bilo na logičkom području; e) formalna logika. Platon identificira dijalektiku sa samom filozofijom i ona je za njega proces uzdizanja k spoznaji svijeta ideja te odrednica spoznaje s obzirom na svoj objekt i sadržaj, tj. ispitivanje ideja i njihovih odnosa. Za Aristotela dijalektika je posebni dio logike. Kant razlikuje u filozofiji opću dijalektiku koju identificira s klasičnom sofistikom i transcendentalnu dijalektiku koja je dio gnoseologije koja pokazuje kako se razum upliće u antinomije, stavljajući se u kontradikcije sa samim sobom, kada se udaljuje od područja iskustva kojim treba verificirati svaku spoznaju. Za G.W.F. Hegela je dijalektika znanost o zakonima mišljenja i identificira je se s metafizikom, odnosno sa znanošću o bitku, realnosti, u kojoj zakoni mišljenja postaju zakoni same stvarnosti i kategorije mišljenja, kategorije same stvarnosti, odnosno povijesti.

dijalog – (*od grč. διαλέγομαι = govoriti*), razgovor i način dokazivanja postavljanjem tvrdnje i protutvrdnje. Za Sokrata – Platona, dijalog je metoda filozofiranja, raspravljanje mišljenja u traženju rješenja koje će ujediniti mnogostruke razlike. D. je glavni instrument u traženju mudrosti.

dijanoetičke kreposti – prema Aristotelu su kreposti vlastite razumu (umjetnost, znanost, mudrost, razboritost, umnost) različite od etičkih kreposti koje se odnose na podređenost strasti razumu.

dijanoja – (*grč. διάνοια = mišljenje, promišljanje*), u grčkoj filozofiji pojam označuje racionalnu, diskurzivnu spoznaju za razliku od osjetne ili intuitivne. Kod Demokrita označuje jasnu spoznaju koja je kadra doći do nužnih zaključaka. Platon identificira dijanoju s matematičkim spoznajama, a za Aristotela ona je prvotno deduktivna znanstvena spoznaja, različita od intuitivne spoznaje prvih principa.

dilema – (*od grč. δίς = dva puta i λῆμμα = tvrdnja*), dvočlana pretpostavka, u kojoj se nameće izbor jedne od dviju ili više mogućnosti, od kojih svaka vodi valjanom zaključku. U logičkom smislu dilemom se označuje hipotetičko-disjunktivni silogizam (rogati silogizam), koji u majoru ima pravu disjunkciju, a u minoru dva hipotetička suda (a ne kategorički sud) po kojima se iz svakog člana disjunkcije izvodi isti zaključak; shema dileme: ili je p ili je ne-p; Ako je p, onda je i q; ako je ne-p opet je q; Dakle, q jest. Ako disjunkcija ima tri (ili više) člana, imamo *trilemu, kvadrilemu itd*.

dimenzija – (*lat. dimensio = izmjera, mjerenje*), izvorno značenje ima u geometriji, a označava sve protežnosti koje se moraju uzeti u obzir kod mjerenja figure ili čvrstog predmeta.

dinamičan – općenito znači neku suprotnost od ukočenosti, nepokretnosti, statičnosti. Biće je usmjereno i teži prema nekoj savršenosti. Zbiljnost je po svojoj naravi izvor dinamičnosti pa je i biće iz istog razloga i u istom ontičkom stupnju dinamično u kojem je biće.

dinamis – (*grč. δύναμις; lat. potentia = sila, moć, snaga*), čista mogućnost za razliku od čina, zbiljnosti. V. mogućnost.

dinamizam – u širem smislu je nauk koji uzima pojam snage kao načelo tumačenja cjelokupne stvarnosti. U užem smislu dinamizam je sistem koji, suprotno "hilemorfizmu" i "atomizmu", svodi stvarnost fizičkog svijeta na kompleks snage bez protežne supstancije.

dio – (*lat. pars*), korelativan i suprotan pojmu cjelina (v.) koji se može shvatiti samo tamo gdje postoji mogućnost neke djelidbe cjeline. Prema Aristotelu: "Dio se jednim načinom zove ono u što se bilo kako može dijeliti neko 'koliko'" (*Met.*, V, 25, 1023b).

disciplina – (*lat. = nauk; znanost, sustav*), označuje neku znanost ili jedan njezin dio. U pedagogiji označuje odgojno sredstvo pomoću kojeg odgajanik stječe korisne navike.

disjunkcija – (*od lat. disiunctio = razdvajanje, isključenje*), logička postupak povezivanja iskaza sa "ili". Prema Kantu, disjunktivni sudovi stoje ravnopravno pokraj kategoričkih i hipotetičkih sudova.

disjunktivni silogizam – onaj kod kojeg je major (gornjak) disjunktivni sud koji ističe više disjunktivnih članova, od kojih minor jednoga tvrdi ili niječe.

disjunktivni sud – složeni sud u kome se predikati međusobno isključuju. Npr. Petar je ili starac ili mladić ili dijete. Disjunktivni sud utvrđuje da postoji opreka među sudovima, tj. da oni ne mogu biti zajedno istiniti, a od svih nabrojenih članova disjunkcije barem jedan mora biti istinit.

diskurzivan – (*lat. discursus = rastrka*), pojmovan, racionalan, za razliku od intuitivan (izravno gledan). Diskurzivno je ono što je zasnovano na logičkom, pojmovnom i racionalnom zaključivanju.

distinkcija – (*lat. distinctio = razlikovanje*), znači negaciju identiteta. Dvije su stvari različite (distinktne) od kojih jedna nije ono što je druga. Jedna od osnovnih značajki spoznajne svijesti koja na osnovu uočavanja bilo stvarnih bilo pojmovnih razlika prema srodnim odnosno oprečnim predmetima, postiže željeni stupanj razgovijetnosti spoznaje. Distinkcija može biti realna ili logička (mislena).

distribucija – u ekonomiji označuje podjelu materijalnih dobara među pojedince ili staleže. U logici označuje razdiobu zajedničkog pojma na pojedinačne podređene mu pojmove

diteizam – nauka koja tumači porijeklo dobra i zla u svijetu. Prema krutom diteizmu, postoje dva nestvorena principa jedan potpuno dobar, iz kojeg proizlazi dobro i drugi potpuno zao, iz kojeg proizlazi zlo. Najstariji predstavnik te teorije je mazdaizam, a pristalice bijahu i mnogi gnostički sistemi, među ostalima i maniheizam u III. i IV. stoljeću.

divergentan – (*od lat. divergium = raskršće*), suprotno usmjerenje, kretanje u suprotnom pravcu. Suprotan je pojam konvergentan.

divizija – (*od lat. dividere = podijeliti, rastaviti; razdioba*), logički postupak kojim se određuje opseg pojma tako da se raščlani na podređene pojmove (logička d.). Realna d. je razdioba cjeline, neke sastavljane stvari, na njezine unutrašnje dijelove koji mogu biti bitni (ukoliko o njima ovisi opstojanje bića: npr. srce za čovjeka) ili integralni, o kojima ovisi cjelovitost bića, ali ne i njegov opstanak (npr. ruka za čovjeka).

djelatni um . v. intellectus agens.

djelomičan – (*lat. particularis*), u logici primijenjeno na pojam označuje ono što se pripada samo dijelu neke vrste; primijenjeno na sud izriče da se predikat odnosi samo na dio opsega subjekta, v. partikularni sud.

djelovanje – djelovati znači činiti nešto u zbilji, ostvarivati bilo koju vrstu rada. Razlikuje se prijelazno djelovanje, koje počinje u djelatniku, a završava u izvanjskoj stvari koju mijenja; i unutarnje djelovanje, koje ostaje u samom djelatniku. Prelazna su djelovanja manifestacije nutarnje perfekcije djelatnika, a često i njegova nutarnjeg djelovanja. Djelatnik djelujući komunicira vlastitu zbiljnost, jer svaki djelatnik djeluje ukoliko je u zbilji. U tom smislu može se ustvrditi da djelatnost izvire iz bitka (*agere sequitur esse*), dok je narav (*supstancijalna forma*) specifični princip djelovanja, iz koje djelatne moći, kao neposredni principi djelovanja, vuku djelatnu energiju. No iako su bitak i narav principi djelovanja svakog stvorenja, ono što stvarno djeluje jest subjekt. V. praksa.

dobra vjera – (*lat. bona fides*), pojam se koristi u moralu i pravu, a odnosi se na moralno i društveno ponašanje kada osoba, ne znajući i nenamjerno griješi, ne uočavajući nedostatak i grešnost svoga čina, djeluje dobronamjerno i uvjereno da čini dobro. Suprotan način ponašanja naziva se “zla vjera”.

dobro – (*lat. bonum*), prema Aristotelu dobro je sve što je objekt želje. U metafizikom smislu svako biće ukoliko je biće, jest dobro. Dobrota je jedan od četiri transcendentalne oznake bića (*jedno, dobro, istinito i lijepo*). Dobrota pokazuje da je perfekcija stvari poželjna, sposobna da bude ne samo spoznata nego i željena. Drugim riječima, za biće se kaže da je dobro ukoliko je poželjno. Stvari ipak nisu dobre jer ih želimo, nego ih želimo jer su dobre, jer dobrota je nešto objektivno i ne ovisi o mišljenju niti od volje većine. Dobro se u etici smatra ciljem kome čovjek usmjerava svoje djelovanje. Među ostalim se razlikuju dobro naprosto (*bonum simpliciter*) u svakom pogledu i dobro pod određenim vidom *(bonum secundum quid*); zatim istinsko dobro (*bonum verum*), *bonum honestum* (časno dobro), *bonum utile* (korisno dobro), *bonum delectabile* (ugodno dobro)….

dobrohotnost – (*lat. benevolentia*), etički pojam koji označuje krepost nesebičnog i djelatnog nastojanja oko dobra drugoga.

dobrotvornost – u etici označuje učinkovito djelovanje pomoći potrebnima, koju pružaju pojedinci ili skupina, za razliku od društvene potpore koju pruža država svojim siromašnim građanima.

docta ignorantia – (*lat. = učeno neznanje*), izraz se koristi za označavanje spoznaje koju čovjek može imati o Bogu; spoznaju vlastitog neznanja u čemu je početak istinske mudrosti. To je i naslov glavnog djela N. Kuzanskog gdje on

definira d.i. kao "*visio sine comprehensione*" i koristi kao racionalno opravdanje tzv. *negativne teologije*. Izraz d.i. je koristio već Augustin i Bonaventura.

dogma – (*grč. δόγμα = mnijenje, mišljenje; zaključak*), utvrđeno, opće prihvaćeno i jasno formulirano mišljenje koje ne treba dokazivati, jer se obično temelji na autoritetu. U antičkoj filozofiji označava sigurnu nauku. Ipak je najvažnije teološko korištenje pojma za označavanje od Katoličke Crkve definirane objavljene istine koju treba u vjeri prihvatiti. Pojam je nakon Kanta dobio filozofski negativno značenje i označuje nekritičku i nemotiviranu sigurnost.

dogmatizam – u antičkoj filozofiji pojam označava, suprotno od skepticizma, prihvaćanje mogućnosti neke sigurnosti i spoznaje sigurne istine. Za Kanta, dogmatizam je svaka filozofska teza kojoj ne prethodi kritika.

dokaz(ivanje) – (*lat. demonstratio, argumentatio, probatio; grč. ἀπόδειξις*), logički postupak kojim se potvrđuje istinitost jedne ili više tvrdnji. Rigorozni oblik rasuđivanja kojim se pokazuje očitost nekog zaključka koji je na neki način implicitno bio prisutan u već posjedovanim principima ili premisama. Ovisno o tipu premisa od kojih se polazi, dokazivanje je deduktivno ili induktivno, v. argumentacija.

doksa – (*grč. δόξα = mnijenje, mišljenje*), u antičkoj filozofiji označuje oblik niže spoznaje, za razliku od više: npr. ljudska spoznaja u odnosu na božansku. Kod Platona, doksa je promjenjiva spoznaja koja se temelji na prividu i nalazi se na prijelazu između neznanja i znanja.

doktrina – (*lat. doctrina = nauk, znanje*) – sustavno i logički utemeljen i razrađen nauk.

dosada – osjećaj koji pokazuje granice ljudskih stanja. Prema B. Pascalu, čovjek s njome osjeća svoju nedostatnost. Za A. Schopenhauera je kratka stanka pred bolom egzistencije. Prema M. Heideggeru, istinska dosada prati čovjeka i stvari u posebnu indiferenciju.

dostojanstvo – (*lat. dignitas*), izriče ljudsku vrijednost i važnost u usporedbi sa strojevima koji ga okružuju i kojima se služi u svome djelovanju.

dovoljan razlog – načelo d.r. je formulirao G.W. Leibniz (*Monadologia*, 32), a može se općenito izreći ovako: ništa ne može biti ili se dogoditi, niti koja izreka može biti istinita, bez dovoljnog razloga zašto je tako a ne drugačije.

doživljaj – neposredni podatak svijesti, subjektivni odraz objektivne stvarnosti koji uključuje unutarnja stanja i svjesne odnose prema vanjskom svijetu.

društvene norme – u sociologiji označuje skup propisa koji ravnaju život neke zajednice, sukladno vrijednostima na kojima se ona temelji.

društvo – (*lat. societas*), zajedništvo više pojedinaca koji vlastitim djelovanjem zajedno teže zajedničkom cilju. Društvo može biti *naravno*, ako ga zahtijeva sama narav (kao što su obitelj ili država); *slobodno*, sastavljeno od pojedinaca radi postizavanja određenih ciljeva: poput sportskih, znanstvenih i sl.

drvo znanja – slika koju koristi F. Bacon u *De augmentis scientiarum* (1623.), da bi slikovito prikazao povezanost i podjelu znanosti koje su slične granama drveta koje se sastaju u jednom deblu od kojeg ovise tri glavne grane: naravno bogoslovlje, filozofija prirode i filozofija o čovjeku. Sliku je preuzeo R. Descartes.

država – (*lat. civitas; grč. πόλις*), politički ustrojeno društvo. Pripada skupini društava koja osiguravaju opće ljudske potrebe poput obitelji ili naroda. Prema političkoj filozofiji d. je vrhovno pravno uređenje upravljanja društvom na određenom području, u kojem ima isključivu ulogu donošenja zakona i uporabe prinude. Moderno značenje d. se razvio u renesansi (osobito N. Machiavelli). Značajne ideje o državi donio je Th. Hobbes. Postoje osobito dva suprotstavljena shvaćanja države jedno više sociološko (A. Comte, H. Spencer), prema kojem je d. svojevrstan živi organizam u kojem pojedinci predstavljaju stanice, a zakoni koji njime upravljaju, bili bi iznad volje pojedinca; drugo je shvaćanje ugovorno (J.-J. Rousseau), prema kojem bi d. bila rezultat društvenog dogovora u kojem se pojedinci, odričući se uporabe sile, ujedinjuju u jedno društvo, d. bi, dakle, bila plod ugovora pojedinaca.

dualizam – (*od grč. δύο = dva*), pojam označuje svaki nauk koji dopušta dva počela koja se ne daju svesti jedan na drugi. Kod Platona: intelektualni i osjetni svijet; kod R. Descartesa: misao "*res cogitans*" i protegnutost "*res extensa*"; kod Kanta: fenomenalni i noumenalni svijet. Kant metafizičkom dualizmu suprotstavlja onaj kritički (između fenomena i stvari u sebi), dok idealisti odbacuju svaki oblik dualizma, dajući monističko tumačenje stvarnosti.

duh – (*lat. animus, mens; grč. πνεῦμα*), antička psihologija shvaća duh kao različitu stvarnost od duše. Tu su razliku naučavali već epikurejci, a jasnu distinkciju između *animus* i *anima* donosi Lukrecije (*De rerum nat.* III, 94ss). Pojam se često identificira s ljudskim umom ili razumom.

duša – (*grč. ψυχή, lat. anima*), etimološko je značenje vezano uz vjetar, životni dah, disanje (*grč. ἄνεμος = dah, vjetar; ili ἄναιμος = bez krvi, beskrvan*). Duša označuje onaj unutarnji princip čijom snagom neko biće živi i djeluje, ona je princip svijesti. Antički i srednjovjekovni mislioci su obično razlikovali tri vrste duša: vegetativna, senzitivna i racionalna. T. Akvinski drži da u čovjeku postoji samo racionalna duša koja obavlja i niže aktivnosti. Stoici i neoplatonici (antički i

renesansni) govore i o "duši svijeta". Ljudska duša je čovjekov supstancijalni životni princip. Kršćanska filozofsko-religiozna misao naglašava razliku između duše i tijela shvaćajući čovjeka kao spoj dvaju principa, materijalnog (tijelo) i duhovnog (duša).

duša svijeta – (*lat. anima mundi; grč. ψυχή κόσμου*), nauk o duši svijeta prelazi od drevne mitske kozmologije, preko pitagorizma do Platona koji daje prvo sustavno tumačenje d.s. (u *Timeju*) kao ontološkog i kozmološkog principa koji oživljava svijet. Aristotel ne prihvaća ideju o duši svijeta koju zamjenjuje naukom o *prvom nepokrenutom pokretaču*. Za stoike, ona je božanski princip i kozmička inteligencija na kojoj sudjeluje i individualna ljudska duša. U Plotinovu sustavu, duša svijeta je treća hipostaza koja proizvodi život sviju stvari, uređuje ih i njima vlada. Slično gledaju i renesansni filozofi za koje je d.s. univerzalna i oživljujuća forma bića, unutarnji aktivni princip svega živog.

dužnost – moralna obaveza po kojoj čovjek mora nešto učiniti ili propustiti. Za Kanta je dužnost osnovna etička kategorija. Prema Kantu moralni je čin valjan ukoliko se volja prilagodi racionalnom zakonu dužnosti.

dvostruka istina – (*lat. duplex veritas*), tako je u srednjem vijeku nazivano proučavanje problema odnosa filozofskih i religijskih zaključaka o istom pitanju. Ono što je istinito za jednu stranu mora biti i za drugu. U slučaju sukoba istina se nalazi na strani vjere.

E

e – prvim vokalom u latinskom glagolu *nego*, u klasičnoj se formalnoj logici označava univerzalno negativna propozicija, *npr.: nijedan puž nije riba*.

eadem in tertio sunt eadem inter se – (*lat. = isti u trećem su isti međusobno*), skolastička formulacija *načela jednakosti* koje kaže da su dvije stvari, koje su jednake trećoj, jednake i međusobno. *Npr.: ako je A=B i ako je B=C, onda je i A=C.*

efekt – (*lat. effectus = učinak*), u opće filozofskom smislu znači ono što proizlazi iz bilo koje vrste uzroka, v. učinak.

effectus non superat perfectionem substantiae suae – (*lat. = učinak ne nadvisuje savršenost svoje supstancija*), načelo izriče metafizičku nemogućnost da učinak bude veći od uzroka i da iz ničega ne može nastati nešto.

egoizam – (*od lat. ego = ja*), težnja pojedinca da sve stvari usmjeruje prema sebi, shvaćajući sebe kao "središte svemira", svoje "ja" kao jedinu stvarnost, a sve ostalo u odnosu na sebe.

egzaktan – (*lat. exactus = točan, potpun*), pojam označuje ono što nedvosmisleno pokazuje istinitost neke tvrdnje ili stava. Pojam se primjenjuje na znanosti. Egzaktne su znanosti one čije su tvrdnje točno mjerljive, u pitanju su osobito znanosti u kojima matematika ima veliku i važnu primjenu i ulogu.

egzegeza – (*od grč. ἐξηγείσθαι = vući van, tumačiti, izlagati*), filološko i doktrinalno tumačenje nekog teksta čije je značenje problematično ili koji zbog svoje važnosti zahtijeva temeljitije tumačenje svoga značenja. Egzegeza je vrsta hermeneutike, a kao pojam se koristi osobito za tumačenje biblijskih tekstova.

egzemplarizam – (*od lat. exemplar = primjer, uzor*), metafizičko poimanje po kome je idealni svijet model i primjer (arhetip) osjetnom svijetu.

egzemplarni uzrok – (*lat. causa exemplaris*), ideja ili model koji vodi umskog djelatnika u ostvarenju vlastitog djela. Egzemplarna uzročnost nije neka nova vrsta uzroka, nego se izjednačuje s formalnim uzrokom i bitan je uvjet da bi djelatnik mogao uzročno djelovati.

egzistencija – (*od lat. ex-istere = biti postavljen vani*), ozbiljena bit (esencija), stvarno opstojanje neke stvari. Može se egzistirati nužno (Bog) ili nenužno (sve ostalo). Prema Kantu e. se ne dokazuje nego se konstatira. U filozofiji M. Heideggera: (*Dasein*, *Existenz*) znači poseban način opstojanja ljudske osobe u svijetu; čovjek u suprotnosti prema svijetu.

egzistencijalizam – pojam se počeo koristiti oko godine 1930. da se označi filozofski i kulturni pravac između dva svjetska rata, kome je središte zanimanja ljudska egzistencija, čime se željelo nadvladati idealizam i pozitivizam.

egzistencijalni kvantor (opstojni količitelj) – logički operater koji se rabi u predikatnoj (priročnoj) logici, a stoji za izraz „postoji barem jedan“, „vrijedi barem za jedan“ (u klasičnoj logici: „neki“). Logički simbol je „$“ (npr. $x; „postoji barem jedan x za koji vrijedi“).

eidetično – (*od grč. εἶδος = slika, bit*), pojam koristi E. Husserl da označi ono što se odnosi na biti kojima se bavi fenomenologija. Fenomenologija, kao znanost o biti, jest eidetična znanost, a eidetična redukcija je metoda kojim se postiže intuicija idealnih biti.

eklekticizam – (*od grč. ἐκλέγειν = izabrati*), pojam se koristi od XVIII. stoljeća i označuje filozofski smjer, prisutan već u antičkom razdoblju, koji smatra da se traženje istine ne iscrpljuje u jednom filozofskom sustavu nego kombiniranjem učenja različitih filozofskih sistema i škola.

ekologija – (*od grč. οἶκος = kuća i λόγος = nauka*), pojam uvodi E. Haeckel 1866. da označi znanost koja studira odnos živih organizama međusobno i s njihovim životnim okolišem. U novije vrijeme pojam je proširen i na odnos čovjeka i prirode.

ekologizam – politička i društvena struja koja ekologiji daje istaknuto mjesto u ljudskoj refleksiji i djelovanju. Kritički i negativno prosuđuje prijašnji odnos prema prirodi i propagira društveno uređenje u skladu i s potpunim poštivanjem prirode.

ekonomija – (*od grč. οἶκος = kuća i νόμος = zakon*), izvorno je značenje pojma upravljanje kućom. Šire pojam označuje organizaciju, raspored i strukturu dijelova kojima se tako omogućuje postizavanje određenog cilja ili svrhe. U tom smislu možemo govoriti o ekonomiji svemira, društva, države, ali i ljudskog tijela, znanstvenog istraživanja ili u teološkom smislu o "ekonomiji spasenja".

eksperiment – (*od lat. experimentum = pokus, dokaz; grč. πειράω = iskušavam, ispitujem*), umjetno izvođenje neke pojave radi njezina sustavnoga promatranja i proučavanja da bi se potvrdila ili odbacila postavljena hipoteza. Pojam je u srednjem vijeku i renesansi imao značenje iskustva. Prvi koji počinje koristiti pojam eksperiment u današnjem značenju bijaše F. Bacon o čemu opširno govori u djelu *Novum Organon* (1622.-23.). Osobitu važnost eksperimentu u svom znanstvenom istraživanju daje G. Galilej. U filozofiji se metoda eksperimenta koristi tako da se dokazivanje odozgo (a priori) iste istine potvrdi dokazivanjem odozdo (a posteriori).

eksplicitno – (*lat. explicitus = razmršen, razvijen*), vidi implicitno.

ekskluzija – logička operacija koja je neistinita samo onda ako su oba pojedinačna suda istinita (inni). Eksluzija znači ujedno i kontrarnu opreku klasične logike. Simbol ekskluzije je p/q, a čita se: p isključuje q.

ekstaza – (*od grč. ἔκστασις = stajati vani, izaći, biti izvan sebe*), u filozofskoj i religijskoj tradiciji pojam označuje stanje komunikacije ili identifikacije pojedinca s božanstvom. Pojam su koristili neoplatonički filozofi da označe promatranje Boga, koje dovodi do zaborava vlastite ljudske situacije. Prema Plotinovoj filozofiji e. se postiže udaljavanjem od osjetilnog i povlačenjem u samoga sebe. U kršćanskoj tradiciji e. označuje najviši oblik kontemplacije.

ekstenzija – (*od lat. extendo 3. = raširiti, pružati*), ili protegnutost, protežnost, usko povezana uz kvantitetu i temeljna je oznaka tijela, njegove mjerljivosti i djeljivosti. Prema Kantu e. je jedna od apriornih formi našega iskustva. Izričaj "*tijela su protežna*" je tipičan primjer analitičkog suda koji se jednostavno može

okrenuti u sud "*sve što je protežno je tijelo*". Pojam se koristi i u logici da se označi širina primjenjivosti nekog pojma, njegov opseg, tj. predmet referencije termina, bez obzira radilo se o jednom ili čitavom skupu individua.

ekstenzionalna metoda – značenje termina se uvijek određuje ekstenzionalno, a to vrijedi i za termine u predikatnoj poziciji. Tako bi izrazi „čovjek", „homo", „animal rationale" značili isto jer imaju istu ekstenziju (R. Carnap). U običnom govoru to ne mora uvijek biti slučaj.

ekstrapolacija – (*od lat. extra = izvan i polire = gladiti, kititi*), postupak zaključivanja kojim se iz poznatog reda vrednota zaključuje na viši, odnosno donošenje zaključaka polazeći od ograničenog broja eksperimentalnih činjenica. E. je jedan od načina indukcije.

ekvipolencija – ako dvije iskazne funkcije za svaki umetnuti argument daju istu istinitosnu vrijednost, onda se kaže da one imaju isti tijek istinitosnih vrijednosti, a odgovarajući pojmovi imaju isti opseg, odnosno oni su ekvipolentni.

ekvipolentan (pojam) – (*lat. aequus = jednak i polleo = mogu*), ekvipolentni su pojmovi oni koji su istoga opsega i različitog sadržaja. Npr. istokutni i istostranični trokut. Ekvipolentni mogu biti i sudovi.

ekvivalencija – (*od lat. aequus = jednak i valens = jak; snažan*), u logici označava odnos između dva iskaza različitih formi no identičnih termina i vrijednosti istine (npr. "svaki je čovjek životinja" i ekvivalentan "nijedan čovjek nije životinja"). E. u logici ima isto značenje kao i ekvipolencija. U suvremenoj logici e. se izriče znakom „≡". Operator ekvivalencije piše se: p↔q (p je ekvivalentno s q).

ekvivalentan – jednakovrijedan.

ekvivočan – (*od lat. aequum = jednak i vox = riječ*), kada se istim pojmom, primijenjenim na različite subjekte, izriče stvarno različit sadržaj. Ekvivočan se pojam pridijeva raznim stvarima koje su posve različite. Npr. riječ *rak* je naziv vrste životinje, bolesti, zviježđa i horoskopskog znaka. Protivan je *univočnom pojmu*.

élan vital – prema H. Bergsonu je jednostavni i nepodijeljeni princip čitave stvarnosti, intimna snaga koja uzrokuje sve forme i manifestacije.

element – (*lat. elementum = prapočelo; grč. στοιχεῖον*), najjednostavniji dio neke stvari ili znanosti, koji se ne može dalje rastavljati na još jednostavnije. Prema Aristotelu, elementi su počela na koja "se tijela krajnje dijele, a koji se ne dijele dalje u one druge vrstom različite" (*Metaf.*, V, 3, 1014 a 32). Prema

Empedoklu postoje četiri elementa: vatra, voda, zrak i zemlja, neki su dodavali i eter (pitagorevci i Aristotel). Prema Talesu element je bila voda, za Anaksimena zrak itd.

emanacija – (*od lat. emanare = teći iz, izvirati; odvir*), shvaćanje odnosa Boga i svijeta prema kojem bića izviranjem, a ne stvaranjem, proizlaze od Boga (ili Jednog kao kod Plotina), poput zračenja ili izviranja.

emanatizam – metafizičko tumačenje po kome sve izvire iz jednog pratemelja. Suprotan je pojam kreacionizam.

emocija – afektivno stanje koje naglo prekida psihičku i fiziološku ravnotežu. Nagla srdžba, strah i sl. Emocije su jako izražena čuvstva.

emotivizam – nekognitivistička metaetička teorija koja tvrdi da rečenice etike, moralne rečenice nisu čak niti iskazi o osjećajima/emocijama, nego samo ekspresije osjećaja. Suvremene emotivističke teorije imaju izvor u emotivizmu D. Humea. Poznatija djela pripadnika emotivizma su: A.J. Ayer „Language, Truth & Logic"; C.L. Stevenson „Language and Ethics".

empatija – (*od grč. ἐν = u i πάθος = osjećaj, patnja*), u psihologiji pojam označuje poistovjećenje s drugom osobom u njezinom psihičkom životu (mislima i osjećajima). Primjer e. je odnos majke i djeteta. Određenu važnost e. ima u fenomenološkoj filozofskoj školi E. Husserla i E. Stein.

empirej – prema srednjovjekovnom shvaćanju, empirej je deseto i posljednje nebo.

empirija – (*grč.ἐμπειρία = iskustvo*), u opće filozofskom značenju je sinonim pojmu iskustvo; područje koje postoji neovisno o subjektivnoj spoznajnoj aktivnosti, kojoj ipak pruža mnoštvo informacija.

empirizam – (*od grč. ἐμπειρία = iskustvo*), spoznajna teorija koja, suprotno od racionalizma, svu spoznaju svodi na nutarnje i vanjsko iskustvo kao jedini izvor spoznaje. Empirizam odbacuje mogućnost urođenih ideja: "*Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*" (ništa nije u intelektu što prije nije bilo u osjetilu). Glavni predstavnici: F. Bacon, J. Locke, D. Hume, J.S. Mill. U modernoj i suvremenoj filozofiji e. je usko vezan uz pozitivizam.

enciklopedija – (*od grč. ἐν-κύκλω–παιδεία = odgoj koji obuhvaća sve znanje*), pojam se koristi za označavanje sustavno uređenog znanja. E. je naziv za knjige koje sažimaju opće znanje po alfabetskom redu ili tematskim područjima.

enciklopedisti – naziv za skupinu izdavača i suradnika francuske "Enciklopedije" (1751.-1777.), koji su imali važnu ulogu u pripremi francuske revolucije: D'Alembert, Diderot, Rousseau, Voltaire, Grim, Holbach.

energetizam – filozofski smjer koji, polazeći od znanstvenih podataka, naučava da je energija supstancija svih realnih stvari.

energija – (*grč. ἐνέργεια = sila, djelovanje, djelatnost*), prema Aristotelu, e. je djelovanje koje mijenja mogućnost u zbiljnost. Moderna fizika naučava da energija omogućuje nekom sustavu mogućnost vršenje nekog rada, a postoji i tendencija da se e. izjednači s materijom.

enigma – nejasno pitanje postavljeno u dvoznačnim pojmovima, koje se razumijeva samo njegovim rješavanjem.

enkratizam – ranokršćanska sekta koja je previše naglašavala asketizam. Prema Ireneju, njezin osnivač bijaše Tacijan. Od svojih sljedbenika zahtijevaju odricanje od mesa, alkohola i ženidbe. Sebe smatraju jedinim pravednicima.

ens – (*lat.*), v. biće.

enteleheja – (*grč. ἐντελέχεια – od ἐν = ui od τέλος = svrha*), označuje svrhovito oblikovanje, ono što je svrhovito, što je postiglo svoju svrhu. Pojam je Aristotelov i općenito označava vlastitu perfekciju čina (zbiljnosti) koja je dostigla potpunu i konačno ozbiljenje (realizaciju), ostvarujući u potpunosti svoju bit u mogućnosti (npr. statua na kraju kiparskog klesarskog rada). Kod G.W. Leibniza to su jednostavne supstancije ili monade koje se same od sebe usavršuju. U modernom mišljenju označuje životni princip nesvodiv na materiju.

enthymema – ili skraćeni silogizam je onaj u kojem se jedna premisa prešućuje zbog toga što se jednostavno podrazumijeva. Npr. Bog je pravedan, dakle, kažnjava zlo.

entinem(a) – skraćeni silogizam u kojem se prešućuje jedna premisa zato jer se uzima kao istinita.

entitet – (*od srednjovjekovnog lat. entitas, -atis, od ens, -entis = biće*), bit bića, skup kvalitativnih odrednica nekog bića, označuje metafizičke principe bića. Prema skolastičkoj filozofiji neki *ens rationis*, je opća ideja do koje se dolazi apstrakcijom i stoga njezina realnost opstoji samo u umu (npr. konjstvo je entitet konja, ili čovještvo je entitet čovjeka). U suvremenoj logici (R. Carnap) inzistira se na apstraktnom značenju pojma e. u odnosu na iskustvo.

entuzijazam – (*grč. ἐνθουσιασμός = božansko oduševljenje, zanos, ushićenje*), izvorno je označavalo stanje čovjeka punog boga. U povijesti filozofije pojam je tumačen pozitivno, kao posebna božanska inspiracija, ili negativno kao stanje nesvijesti ili neodgovornosti. U neoplatonizmu dobiva mističko-religiozno značenje. U novije vrijeme pojam se poistovjećuje s nekritičkim oduševljenjem za nešto.

eon – (*od grč. αἰών = vijek; vječnost*), pojam koriste osobito gnostici drugog stoljeća poslije Krista za opisivanja Boga ili posrednih bića između Boga i stvorenja. Tako gnostik Valentin u svom sustavu navodi trideset eona koji zajedno čine *pleromu*, odnosno Božju puninu. Pojam koriste i neoplatonici (Plotin) da označi posrednu stvarnost između Boga i svijeta.

epagogé – (*grč. ἐπαγωγή*), pojam je iz aristotelove logike i znači indukciju, navođenje pojedinačnih slučajeva u procesu dokazivanja.

epichirema – silogizam kod kojeg se u premisama odmah dodaje razlog tvrdnje. Npr. svako jednostavno biće je nerazorivo, jer se ne da dijeliti; ljudska duša je jednostavno biće; dakle, ljudska je duša nerazoriva.

epifenomen – (*od grč. ἐπι-φαίνομαι = pokazivati se, nenadano se pojaviti*), označuje red događanja drugotne važnosti koji prati neki važniji ili iz njega proizlazi. Sporedna pojava, koja prati neku drugu, a nema utjecaja na nju.

epigeneza – (*od grč. ἐπί = nakon i γένεσις = rađanje*), teorija u biologiji koja tumači oblikovanje novih organa i oblika u razvoju živih bića. U filozofiji pojam koristi Kant koji je tako nazvao svoj nauk prema kojoj kategorije sa strane intelekta, sadrže razloge mogućnosti svakog iskustva, makar kategorije ne dolaze od iskustva.

epikureizam – filozofski smjer Epikura i njegove škole koju je osnovao na koncu 4. st. prije Krista. U etici e. postavlja zadovoljstvo kao najviše dobro i osnovni cilj ljudskog života. Blaženstvo se sastoji u odsutnosti bola fizičkog i moralnog (*ἀπονία = bezbolnost i ἀταραζία = duševni mir*). U kozmologiji uglavnom slijedi Demokritov atomizam.

epikeia – (*od grč. ἐπιείκεια, odgovara latinskom clementia = blagost, milostivost*), u etičkom su smislu pojam koristili predsokratici, a kasnije je prešao u pravo i zapadnu moralnu filozofiju. Prema Platonu, e. je djelomično odricanje vlastitih prava i interesa, usklađivanje u trgovini, poslušnost duše razumu pred dobrom i zlom (usp. *Def.*, 412 B). Primijenjeno na područje prava Aristotel definira e. kao ispravljanje zakona u točkama u kojima nedostaje nešto da bi bio

univerzalan (*Et. Nic.*, V, 14, 1137 a-b). U stoičkoj filozofiji pojam jednostavno označuje "blagost u primjeni pravednosti". Osobitu važnost ima kod Seneke koji je napisao i djelo *De clementia*.

episilogizam – vrsta silogizma u kojem premisu predstavlja zaključak prethodnog silogizma, u deduktivnom logičkom lancu zvanom *polisilogizam*.

epistemologija – (*od grč. ἐπιστήμη = znanost i λόγος = govor*), etimološki znači govor o znanosti. Premda se termin ponekad koristi za označavanje spoznajne teorije (gnoseologije), pretežno se misli na kritično istraživanje vezano uz prirodne i matematičke znanosti. Epistemologija je proučavanje općih kriterija znanstvene spoznaje, ispitivanje znanstvenih principa, hipoteza i rezultata, te određivanja njihovih vrijednosti i logičkih dosega.

epistemologija (u okviru analitičke filozofije) – problem analitičke epistemologije je vrlo složen. S jedne strane neke struje nastoje nasljedovati tradicije klasičnih teorija spoznaje (bavljenje isključivo propozicijskim znanjem ili znanjem-da za razliku od znanja-kako), dok pak neke nastoje pokušati sa potpunom naturalizacijom epistemologije (W.V.O. Quine). Zajedničko većini epistemoloških projekata je odbacivanje kartezijanizma i pozitivno vrednovanje epistemološkog vokabulara. Temeljne epistemološke teorije analitičke epistemologije su: internalističke teorije: fundacionalizam, koherentizam, te eksternalističke teorije: reliabilizam (teorija pouzdanosti), commonsensism (kritički kognitivizam). Analitička epistemologija se bavi teorijama opravdanja za istinita vjerovanja u skladu s izazovom klasičnog mjerila (Platon, A.J. Ayer, R. Chisholm) koje kaže da je znanje istinito opravdano vjerovanje (vidi Z. Čuljak (ur.) «Vjerovanje, opravdanje, znanje», J. Dancy: «Uvod u suvremenu epistemologiju»).

eristika – (*od grč. ἔρις = svađa, rasprava*), vještina suptilnog logičnog raspravljanja o bilo kojem pitanju te pobijanja bilo kojeg odgovora bez obzira na njegovu istinitost ili neistinitost. Tu su tehniku razvili osobito *Megarani* – jedna od triju škola Sokratove tradicije.

Erlebnis – (*njem. = doživljaj*), pojam je karakterističan osobito za filozofiju E. Husserla koji njime općenito označuje ponašanje svijesti koja "živi" i spoznaje stvarnost kao osjetno iskustvo. Za Diltheya E. je unutarnje iskustvo koje ponovo proživljava povijesne događaje čineći ih razumljivima u odnosu na ciljeve i vrijednosti.

eros – (*grč. ἔρως = želja, čežnuće za kim*), prema Platonovoj definiciji e. je "želja za vječnim posjedovanjem dobra" (*Gozba*, 207 A). U grčkoj mitologiji e. personifikacija boga ljubavi. U orfičkim teogonijama označava stvaralački životni

princip, dok u Platonovoj filozofiji izriče filozofski nagon za spoznajom ideja. U kršćanskoj misli eros se identificira s tjelesnom, požudnom, ljubavlju za razliku od ἀγάπη ili *caritas*, nesebične ljubavi prema bližnjemu.

esencija – v. bit, bitnost.

esencijalizam – je noviji pojam suprotan egzistencijalizmu, a koristi se za označavanje filozofskih sustava koji esenciju svode na čisti esse ili esenciju Božju. Esencijalisti drže da se cjelokupna stvarnost temelji na biti (esenciji), a zadaća je filozofije njezino određenje. E. je svođenje egzistencije na esenciju, nastojanje da se konačno utvrdi koja se stvarnost krije iza spoljašnosti, te filozofski nauk koji shvaća esenciju (bit) kao uvjet spoznatljivosti bića.

esse est percipi – (*lat. = biti znači biti zapažen*), tim se principom izriče da se bitak predmetâ sastoji u tome da su oni opaženi, da ne postoji transsubjektivni svijet, nego samo bića koja opažaju i koja su opažena. V. imaterijalizam.

estetika – (*od grč. αἴσθησις = utisak, osjećaj*), filozofska disciplina koja proučava lijepo i vrijedno u umjetnosti, istražujući kriterije umjetničkog i umjetnosti uopće. Pojam je prvi upotrijebio A. Baumgarten koji je 1750. objavio djelo *Aestetica*. Za Kanta, pojam označuje kritički studij porijekla spoznaje počevši od osjeta.

eter – (*grč. αἰθήρ = "nebo, zrak"*), prema Aristotelu, eter je fina nepropadljiva supstancija od koje je načinjeno nebo. Empedoklo je tim pojmom nazivao zrak, a Anaksagora vatru. Prema mišljenju nekih antičkih filozofa, eter je područje optičkih i elektromagnetskih zračenja. Pitagorici su eter dodali kao peti element Empedoklovu sustavu, kao sastavni element nebeskih bića. Eter dobiva veliku važnost u sustavima nekih renesansnih filozofa poput F. Petrića. I. Newton tako naziva hipotetičku kozmičku materiju koja bi opravdavala prostor.

etičke kreposti – prema Aristotelu, e.k. se odnose na nerazumni dio duše, različite od dianoetičkih koje se odnose na njezin razumski dio. E.k. se stječu odgojem i navikama, među ostalim su: snaga, umjerenost, sloboda, velikodušnost, skromnost, istinoljubivost…

etički egoizam – stav u normativnoj etici prema kojem svaki pojedinac mora slijediti jedino vlastitu korist (interes).

etički intelektualizam – v. intelektualizam.

etički relativizam – teza u metaetici o nepostojanju objektivnih vrijednosti ili moralnih čina u sebi.

etika – (*od grč. ἔθος= običaj; lat. mos, moris, = običaj, pravilo*), filozofska disciplina čiji je objekt proučavanja ljudsko djelovanje i norme po kojima se usklađuje ili bi se moralo usklađivati. Pojam uvodi Aristotel. U širem se smislu podudara sa "filozofijom prakse" koja želi zahvatiti ljudsko voljno djelovanje. Uključuje sve ljudske odrednice i vrijednosti koje se mogu odnositi na ljudsku volju i djelovanje. U užem smislu etika je sinonim moralu.

etimologija – (*od grč. ἔτυμον = istinit i λόγος = nauka*), nauka koja nastoji doći do istinskog značenja riječi proučavajući njezine glasovne i pisane izvore.

etiologija – (*od grč. αἰτία = uzrok, povod, razlog i λόγος = nauka*), studij uzroka, odnosno znanost koja studira uzroke ili kompleks uzroka koji određuju partikularne učinke.

etnocentrizam – (*od grč. ἔθνος = narod i lat. centrum = središte*), pojam se koristi u etnologiji i antropologiji za označavanje ponašanja skupine ili pojedinaca koji, kao središte prosudbe, uzimaju isključivo kulturne modele naroda kome pripadaju, smatrajući ih naravnim, općim, izvornim i istinitim.

etnografija – (*od grč. ἔθνος = narod i γράφω = pišem*), znanstvena disciplina koja proučava i opisuje sve što se tiče ljudske aktivnosti unutar različitih naroda ili nacionalnih manjina, povezanih uz prostor obitavanja.

etnologija – (*od grč. ἔθνος = narod i λόγος = nauka*), pojam je počeo koristiti A.C. Chavannes (1787.) a označuje znanost koja studira kulturu pojedinih naroda.

etologija – (*grč. od ἔθος = ponašanje i λόγος = nauka*), pojam je sačinio J. S. Mill da označi studij odgoja karaktera u psihologiji, kao rezultat sudjelovanja s okolinom. K. Lorenz je bio poznati etolog.

eudaimonizam – (*od grč. εὐδαιμονία = blaženstvo, sreća*), učenje o sreći i blaženstvu. E. je etički nazor i pravac koji zastupa da je motiv, svrha i cilj ljudskog djelovanja u postizanju i unapređivanju vlastite i tuđe sreće.

eudaimonološki dokaz – o Božjoj opstojnosti se izvodi iz čežnje za srećom. Kao polazište za dokaz obično se navodi rečenica sv. Augustina: "nemirno je srce naše dok se ne smiri u tebi" (*Ispovijesti*, 1,1,1). Dokazni se postupak temelji na naravnoj čežnji koja pretpostavlja postojanje onoga za čime se čezne. Čovjek osjeća naravnu čežnju za Bogom, jer je on njegova sreća, pa bi, prema tome to bio dovoljan dokaz da Bog postoji. Ovaj dokaz, uzet izdvojeno, nije u stanju dokazati Božju opstojnost, a čini se da ni T. Akvinski nije prihvaćao naravnu težnju za srećom kao sigurni dokaz za Božju egzistenciju.

eutanazija – (*od grč. εὐ–θάνατος = dobra smrt*), bioetički pojam kojim se označuje svojevoljno uzrokovanje ili pomaganje bezbolne smrti osobâ koje trpe velike bolove i koje nemaju nade za ozdravljenje.

evidencija – (*lat. evidentia = očevidnost*), uvid uma u stanje stvari, jasno očitovanje nekog stanja stvari (objektivna evidencija) i jasan duhovni uvid, pogled ili zor subjekta na stvar (subjektivna evidencija). To su dvije nerazdvojive strane istog procesa. U skolastičkoj filozofiji pojam označava očito pokazivanje onoga što uistinu jest tako da isključuje svaku mogućnost sumnje i pogreške, postajući tako odlučujući kriterij istinitosti i objektivne sigurnosti. Evidencija u užem smislu sastoji se najprije u "jasnoći" i "odjelitosti" ideja (R. Descartes), tj. onog što je spoznato, mišljeno ili izraženo. Evidencije, kao jasno očitovanje nekog stanja stvari i jasan duhovni zor subjekta na stvar, jesu dvije nerazdvojive strane istog procesa. Za Platona, evidencija se odnosi samo na umsku (inteligibilnu), a ne na osjetnu stvarnost. Za Aristotela, osjetna spoznaja ima veću evidenciju. Evidencija ima posebnu važnost za R. Descartesa koju on smatra čisto psihološkim fenomenom. Za Kanta, jedina istina po sebi evidentna jest princip neprotuslovlja i sudovi koji od njega neposredno ovise (analitički sudovi). E. Husserl naziva "originalna samodatost" neposrednu evidenciju u kojoj se stanje stvari spoznavatelju izravno pokazuje samo po sebi. Evidencija može biti metafizička, logička, moralna ili fizička, ovisno o objektu. Osobito je važna evidencija prvih principa.

evolucija – (*lat. evolutio = odmatanje svitka*), nauk (u biologiji) prema kojoj savršeniji i kompliciraniji oblici života proizlaze iz onih jednostavnijih i manje savršenih, kroz dugo razdoblje razvoja pojedinih vrsta. Evolucioni pristup u tumačenju spoznaje (za razliku od empirističke teorije prema kojoj je čovjekov duh najprije *tabula rasa*) prihvaća K.R. Popper, prema kojem znanje nikad ne počinje od neke ništice, nego od nekog pozadinskog znanja koje se uzima kao osigurano: "Svaki rast znanja sastoji se od poboljšanja postojećeg znanje koje se mijenja u nadi da se što više približi istini."

evolucionizam – pojam označuje skup nauka filozofskih, političkih, moralnih i religioznih u XIX. i XX. stoljeću, koje se inspiriraju na teoriji evolucije i tumače nastajanje različitih oblika života pa i čitave stvarnosti.

ex absurdo – (*lat. = iz apsurda*), tako se označuje način dokazivanja neke tvrdnje dokazujući neistinitost ili neprimjenljivost njezine suprotnosti. Taj se način dokazivanja često koristi u geometriji.

ex cathedra – (*lat. = sa stolice*), u izvornom značenju *cathedra* je bila stolica s naslonom za ruke koju su koristili učitelji i važne ličnosti (suci), dok je u kršćanskom rječniku tako nazivana svećenička propovjedaonica ili papinsko

prijestolje. Prema nauku Katoličke Crkve Papa je nepogrešiv kada govori *ex cathedra*, to jest punim autoritetom svoje vlasti, o pitanjima vjere i ćudoređa.

ex nihilo nihil fit – (*lat. = iz ničega ništa ne nastaje*), Aristotel smatra da princip vrijedi samo ako se odnosi na ne-bitak (simpliciter), ali ne na oblik ne-bitka koji je *privacija*, koji se može zamisliti i nije *kontradikcija*, tj. ne odnosi se na prijelaz prouzročen od nekog uzroka iz ne-bića u zbilji (u mogućnosti) u biće u zbilji. T. Akvinski prihvaća Aristotelovu interpretaciju, ali ističe da to ne vrijedi za božansko stvaranje iz ničega.

F

f – ovim se slovom u aristotelovsko-skolastičkoj logici označuje svođenje načina druge, treće i četvrte figure silogizma na način prve figure *Ferio*.

fakt – (*lat. factum = čin, djelo, činjenica*), ono čemu se ne može osporiti postojanje niti ga se može različito tumačiti.

falacija – (*lat. fallacia = lukavština, obmana*), latinski pojam koji označuje principe sofističkog silogizma. Logička pogreška u zaključivanju i dokazivanju. Označuje privid formalne i objektivne istine.

falibilizam – (*od lat. falsus = neistinit, lažan*), stav u teoriji spoznaje prema kojem nije moguće isključiti pogrešku u spoznajnoj djelatnosti i znanstvenom istraživanju (C.S. Peirce), stoga su sve znanstvene teorije približne.

falsifikacija – (*od lat. falsus = lažan, neistinit*), logički proces kojim se neki iskaz dokazuje kao lažan. K.R. Popperovo *načelo opovrgljivosti (princip falsifikacije)*, prema kojem je neki iskaz smisaon onda kad može biti definitivno opovrgnut iskustvom. Postavimo li neku hipotezu, nećemo je nikakvim konačnim nizom opažanja moći provjeriti, ali postoji mogućnost da je neko pojedinačno opažanje ili niz opažanja definitivno opovrgne. Slaba strana toga principa je što egzistencijalni (singularni) sudovi neograničenog područja ne daju se konkluzivno falsificirati.

fanatizam – (*od lat. fanum = sveto mjesto, hram*), izvorno pojam označavao vjersko oduševljenje, dok u novije vrijeme znači iskrivljenu religioznost koju se povezuje s politikom, ideologijom, magijom, integralizmom, a iskazuje se u pretjeranom zanesenjaštvu koje nema razumno objašnjenje.

fantazija – (*grč. φαντασία = priviđenje, pričin; mašta*), sposobnost ili aktivnost duše koja proizvodi ili stvara slike stvari neovisno o njihovoj prisutnosti. Fantazija je sposobnost duha da odsutne stvari predočuje kao prisutne. Radi sposobnosti

formiranja slika nazvana je i imaginacija. Kod skolastika, f. je unutarnje osjetilo koje umu predočuje sliku osjetnog predmeta opaženog izvanjskim osjetilima. Osjetna slika koju rasvjetljuje djelatni um.

fantazma – (*grč. φάντασμα = pojava, predodžba, maštovna slika*), proizvod fantazije (imaginacije), sposobnost ili mentalna aktivnost koja proizvodi, čuva, reproducira i stvara slike, također neovisno o prisutnosti objekata kojima slike odgovaraju. Susret našeg duha i materijalnog svijeta odvija se u "produžetku" osjetnog objekta, tj. u "fantazmi" (maštovnoj slici), s jedne strane, i pasivnoj moći našeg duha, s druge strane. Aktivnost našeg intelekta dobiva svoj sadržaj od osjetne slike, ali tako da u njoj odijeli formu od materije, a ta se forma utiskuje u pasivnu moć našeg duha (trpni um). Zato Aristotel izričito kaže: "Bez (osjetne) slike duša ne može nikad spoznavati" (*O duši* 431a 17). Tako se ostvaruje imanencija izvanjskog objekta: osjetna forma koju je djelovanje aktivnog uma "dematerijaliziralo" postaje nečim što je zbiljski našem umu shvatljivo (*intelligibile actu*), a time i općim pojmom. Takav se proces spoznaje zove *apstrakcija*.

fantazmogorija – pojam je koristio A. Schopenhauer za određivanje izvanjskog svijeta, ukoliko je proizvod uma pomoću kategorije uzročnosti. Time je označio iluzornim čitav svijet fenomena nasuprot volje kao stvari u sebi, usmjerene k slijepoj čežnji za životom.

fatalizam – shvaćanje po kome svi događaji i djelovanja u čovjeku i svijetu ovise o apsolutnom i nespoznatljivom uzroku. Toj nauci kršćanstvo suprotstavlja nauk o slobodnoj volji i božjoj providnosti.

fatum – (*lat. fatum = sudbina, usud*), shvaćanje da događaji i ljudsko djelovanje ovise o apsolutnom uzroku. Fatalizam, za razliku od determinizma, sve događaje svodi na jedan nužni uzrok koji može biti i neka slobodna volja, npr. božja volja.

feedback – (*engl. = povratno djelovanje*), u kibernetici označuje povratno djelovanje učinka na proizvodni uzrok, mijenjajući ga. Pojam se koristi osobito u ljudskoj komunikaciji gdje se govori o pozitivnom i negativnom *feedbacku* u međusobnoj komunikaciji.

feminizam – kulturno-politički pokret žena koji se bori za pravnu, društvenu i svaku drugu ravnopravnost s muškarcima, nastojeći vrednovati specifični ženski identitet.

fenomen – (*od grč. φαίνεσθαι = pokazivati se, pričinjati se; pojava, ono što se pojavljuje, što je vidljivo*), prema Aristotelu f. je sve ono što se izravno pokazuje osjetilima. Prema Platonu, pojam označuje nesavršeno pojavljivanje tjelesnih stvari, kao čistog privida, u usporedbi s idealnim. Prema D. Humeu, odnos sa

stvarnošću ostvaruje se preko osjetnih utisaka koji su psihološki ujedinjeni. Posebno i novo značenje pojam dobiva u Kantovoj filozofiji. Prema Kantu, f. ukoliko je pojavljivanje stvari, nije objava nekog supstancijalnog identiteta (*noumena*), neke stvarnosti koju bi trebalo razumjeti kao "*stvar u sebi*", što ostaje nespoznatljivo, ipak nije radi toga ni plod čisto subjektivnog ujedinjenja, nego je neposredna činjenica iskustva, sintentizirana "apriornim formama" prostora i vremena, odnosno kategorijalnim formama uma. Prema G.W.F. Hegelu, f. je objava onoga što postoji prema svojoj bitnoj (esencijalnoj) odrednici (determinaciji). Pojam dobiva posebnu važnost u filozofiji E. Husserla i M. Heideggera i ne znači samo pojavljivanje stvari nego na neki način "stvar u sebi", na neki se način poistovjećuje s njezinim bitkom.

fenomenalizam – (*od grč. φαινόμενον = pojava*), nauka koju je započeo Kant ističući da mi ne možemo spoznati stvari kakve su u sebi, nego kako nam izgledaju na temelju apriorne organizacije naše svijesti. Fenomenalizam je i svaka filozofska nauka prema kojoj stvarnost ne postoji u sebi samoj, nego samo kao fenomen u prostoru i vremenu. Fenomenalizam promatra ono što se neposredno pokazuje osjetnom ili intelektualnom spoznavatelju, a nije mu važno promatranje stvarnosti kao spoznatljivog bića u sebi i po sebi. Fenomenizam se pojavljuje kao spoznajna teorija.

fenomenologija – nauka (začetnik je E. Husserl) o metodi spoznavanja čiste biti (*Wesen*) i čistog sadržaja (*Eidos*).

fenomenološka metoda – za razliku od indukcije i dedukcije opisuje činjenice koje su povezane s nutarnjim ili vanjskim iskustvom.

ferio – mnemotehnički konvencionalni pojam koji označuje četvrti modus prve silogističke figure koji ima strukturu: veća premisa univerzalna i negativna; manja premisa partikularna i pozitivna; partikularan i negativan zaključak. Npr. Nijedan M nije P. Neki S su M. Neki S nisu P. (MeP-SiM-SoP).

fideizam – (*od lat. fides = uzdanje, vjera*), nauk ili ponašanje koje prebacuje na vjeru ili objavu ono što spada na razum i filozofiju. Prema fideistima, ne može se doći do istine bez obraćanja vjeri; apsolutiziraju ulogu vjere u spoznaji metafizičkih i religioznih istina. Fideističe tendencije su uvijek bile prisutne u teologiji, npr. Tertullijan, P. Damijani, W. Ockham, M. Luter, K. Barth…

fides quaerens intellectum – (*lat. = vjera koja traži razum*), izraz kojim se izriče potreba da se vjera razumski opravda.

figura – (*lat.; grč σχήμα = vanjski oblik, spoljašna slika, prilika*), označuje vanjski izgled, spoljašnost, nekog predmeta. U logici se govori o "figurama", a odnosi se na silogizam i označuje poseban oblik ovisno od toga koje mjesto u premisama

zauzima srednji pojam (medium). Prve tri potječu od Aristotela, a četvrta od Galena. Pravila logi. figura: *Prva figura*: manja premisa mora biti afirmativna. Veća premisa mora biti univerzalna. (M-S, S-M, S-P). *Druga figura*: jedna premisa mora biti negativna. Veća premisa mora biti univerzalna. (P-M, S-M, S-P). *Treća figura*: manja premisa mora biti afirmativna. (M-P, M-S, S-P). *Četvrta figura*: ako je veća premisa afirmativna, manja mora biti univerzalna. (P-M, M-S, S-P). Ako je jedna premisa negativna, veća mora biti univerzalna.

fikcija – (*od lat. fingo 3. = tvoriti, praviti; izmišljati*), zamišljanje da postoji nešto čega nema ili čije je postojanja nemoguće i protuslovno.

fiksizam – za razliku od evoluzionizma, naučava da su sve životinjske i biljne vrste stvorene onakve kakve su sada. Neke su vrste mogle iščeznuti, no nijedna nova nije mogla nastati, niti je mogla nastati iz promjena prijašnjih vrsta.

filantropija – (*grč. φιλανθρωπία = ljubav prema ljudima, čovjekoljublje*), u etici označuje dobrohotno ponašanje prema drugim ljudima, osobito prema siromašnima i slabima. U kršćanstvu se govori o ljubavi prema bližnjemu – *caritas*.

filogeneza – (*od grč. φῦλον = vrsta i γένεσις = porijeklo*), razvoj vrste od njezinog pojavljivanja do sada, a ontogeneza je razvoj jednog organizma od embrija i dalje.

filozofem – (*grč.*), pojam se koristi u značenju filozofska teorija ili nauka. U Aristotelovoj logici (*Top.* VIII, 11, 162 a 15-19) označuje znanstveni i dokazni silogizam (ἀποδεικτικός), suprotno od epikerma ili dijalektičkog (διαλεκτικός) i retoričkog silogizma, ili od aporije (ἀπόρημα) kojom se daje jednaka vrijednost dvjema suprotnim tvrdnjama.

filozofija – (*grč. φιλοσοφία = ljubav prema mudrosti)*, pojam se pripisuje Pitagori (6. st. pr. Kr.). Filozofija, mudroslovlje, jest spoznaja svih stvari po njihovim uzrocima, pomoću naravnog svjetla razuma. Za razliku od drugih znanosti koje proučavaju određeno područje stvarnosti, filozofija proučava cjelokupnu stvarnost. Kao posebna intelektualna aktivnost i kao oblik znanstveno organiziranog znanja, nastaje u staroj Grčkoj i tipičan je europski fenomen, ne niječući da i u drugim kulturama postoje elementi filozofskog znanja.

filozofija (analitička) – uobičajen naziv za vrlo različite filozofske struje koje su se početkom 20-tog stoljeća javile na njemačkom i anglosaksonskom govornom području. Ponekad se koristi naziv „filozofija jezika" da bi se naglasio prvi predmet, a i najranije područje interesa, kao i naziv „jezično-analitička filozofija" da bi se uz prvi predmet naglasila i metoda istraživanja. Uz jezik i analizu postoje barem još tri elementa koja čine pokret „analitičke filozofije" posebnim:

lingvistika, rezultati istraživanja prirodnih znanosti, zdravo razumske intuicije ili vjerovanja kojima se prirodoznanstvena rješenja, kroz integrativnu analitičku filozofiju, ili suprotstavljaju ili nastoje s njima dovesti u sklad. Neka od filozofskih strujanja koja su pogodovala razvitku „analitičke filozofije" su: idealizam (kao značajno stajalište na kontinentu, tako i u SAD i Velikoj Britaniji), empiriokriticizam (E. Mach, R. Avenarius i uopće znanstveni napredak tijekom 19. i početkom XX. stoljeća kroz teoriju evolucije, teoriju relativnosti, psihoanalizu, i sl.), logička istraživanja prije i za vrijeme G. Fregeova rada (Hamilton, G. Boole, J. Venn, L. Carroll, Ch. Peirce, ali i logička istraživanja G. Fregea, E. Husserla, B. Russella, itd.). Većina analitičara smatra da povijest „analitičke filozofije" započinje objavljivanjem Fregeova članka „O značenju" (1892.), te članaka drugih analitičara, primjerice Russellovim člankom „O označavanju" (1905.) i Wittgensteinovim djelom „Tractatus logico-philosophicus" (1921./1922.), itd. Potom slijedi razdoblje „Bečkog kruga" (vidi: B. Berčić: «Filozofija Bečkog kruga»). Ako se „analitička filozofija" shvati kao jedan povijesno-filozofski pokret onda se može ugrubo, radi preglednosti, podijeliti u slijedeća razdoblja: razdoblje začetaka (G. Frege, B. Russell, G.E. Moore), razdoblje utjecaja Wittgensteinove filozofije (ovo razdoblje je teško vremenski odrediti zbog toga što je za života malo objavljivao, a jednako je snažno utjecao svojim djelima i nakon smrti), razdoblje utjecaja Oxfordske škole, razdoblje utjecaja W.V.O. Quineove filozofije, i razdoblje utjecaja mlađih filozofa nakon Quinea (S. Kripke, D. Davidson, H. Putnam i drugi). Poznato je da za filozofiju jezika ne postoji obuhvatan zbornik tekstova no, valja konzultirati: B. Hale, C. Wright: «A Companion to the Philosophy of Language», 1997. kao i cijeli niz uvoda.

filozofija (aporetička) – sinonim za skeptičku filozofiju, kao metodu ili sistem opće sumnje.

filozofija djelovanja – označuje misaone pravce koji se suprotstavljaju antičkom intelektualizmu i nastoje u praktičnom djelovanju naći pristup moralnim i metafizičkim istinama.

filozofija (hermetička) – poznata je i pod nazivom *hermetizam*, a predstavlja filozofsko-religijski nauk koji se proširio u kasnoj antici, počevši od drugog stoljeća u dva osnovna oblika: jedan više popularan, prožet okultizmom, i drugi, učeniji, razložen u spisima *Corpus Hermeticum* i *Asclepius* (v. hermetički spisi). Važnost hermetičke filozofije nije toliko spekulativna nego povijesna jer odražava duhovni mentalitet kasne antike.

filozofija jezika (u okviru analitičke filozofije) – najšire i najstarije područje interesa analitičkih filozofa. Unutar problema jezika u prvi plan je došao semantički problem (problem odnosa jezika i onoga što zadana jezična jedinica označava), iako su kasnije proširena područja zanimanja na sintaktiku i na

pragmatiku. Razlikuje se filozofija logičkog ili uopće znanstvenog kao umjetnog jezika (Bečki krug, napose R. Carnap) i filozofija običnog jezika (Oxfordska škola, L. Wittgenstein) (N. Miščević: «Filozofija jezika», 2003.).

filozofija običnog jezika (Oxfordska škola) – nastoji povezati utjecaj starijeg L. Wittgensteina i G.E. Moorea: pravilnu uporabu i time smisao značajnih izraza treba odrediti bez fiksne metode i bez apriorno utvrđenih (pozitivističkih aksioma). Ta je škola nedogmatična i ne isključuje već unaprijed svaku metafiziku, ali se u njoj ipak osjećaju jake sklonosti prema empirističkom-pozitivističkom i filološkom umjesto filozofskom istraživanju. Ime je dobila po glavnim predstavnicima, nakon Wittgensteina, G. Ryle, P. Strawson, J.L. Austin, P. Grice koji su svi radili na sveučilištu Oxford. (L. Wittgenstein: «Filozofijska istraživanja», J.L. Austin: «How to do things with words», P.F. Strawson: «Analiza i metafizika», napose 1. i 2. poglavlje).

filozofija (kršćanska) – označuje filozofiju koju implicitno ili eksplicitno zastupa kršćanstvo, odnosno filozofija koja je u skladu (svjesno ili nesvjesno) s kršćanskom porukom. Prema enciklici *Fides et ratio* (br. 76), naziv kršćanska filozofija je opravdan, premda ne označuje neku službenu crkvenu filozofiju. Tim se nazivom želi naznačiti kršćansko filozofiranje, filozofska spekulacija zamišljena u živom zajedništvu s vjerom, te obuhvatiti sve važnije razvoje filozofskog mišljenja koje se ne bi ostvarilo bez, izravne ili neizravne, podrške kršćanske vjere.

filozofija (perennis) – odnosi se na filozofiju koja je, unatoč mnogim promjenama u vremenu i prostoru, i unatoč različitim pa i oprečnim smjerovima, kulturama i civilizacijama, ostala nepromijenjena barem u svojim temeljnim postavkama. Izraz je prvi uveo Augustinus Steuchus u djelu: "De perenni philosophia libri X" (Lyon, 1540)

filozofija povijesti – tako je naslovio jedno svoje djelo Voltaire (*Philosophie de l'histoire*, 1756.), tradicionalno označuje zasebnu filozofsku disciplinu koja nastoji spoznati bit i smisao povijesti (ponekad nazivana i *metafizika povijesti*), a u novije vrijeme f.p. znači ispitivanje vrijednosti, granice i dosega povijesnih spoznaja (nazvana i *logika povijesti*). Prvi primjer filozofije povijesti nalazimo u *Božjoj državi*, sv. Augustina, u kojem on nastoji dati filozofsko-teološko značenje slijeda i tijeka događaja u vremenu.

filozofija prava – filozofska disciplina koja istražuje teoretske i metodološke temelje prava.

filozofija (prva) – tako je Aristotel nazvao dio svoje teoretske filozofije koja se bavi nepromjenjivim bićem (Bogom) ili bićem kao takvim, za razliku od "druge" tj. fizike i matematike. Taj je spis Andronik s Roda (u 1. st. p. K.) nazvao *metafizika*.

filozofija religije (u okviru analitičke filozofije) – smještena je na sjecištu klasičnih nastojanja (nova opravdanja klasičnih dokaza Božje opstojnosti), suvremenih nastojanja (jezična analiza religijskog jezika, izazov znanosti, problem verifikacije i sl.) i novih smjerova i načina argumentiranja (W.P. Alston, R. Swinburne, A. Plantinga) i kritiziranja.

filozofija (skolastička) – grčka filozofija, navlastito Aristotelova, pročišćena i obogaćena naukom Otaca, produbljena i znanstveno razvijena u srednjem vijeku, osobito po velikim umovima poput T. Akvinskog, i koja se razvijala sve do naših dana osobito u katoličkim školama.

filozofija (transcendentalna) – tim se pojmom obično označuje Kantova filozofija o apriornoj i transcendentalnoj spoznaji.

filozofija znanosti – disciplina koja studira stanje znanstvenih teorija.

filozofska antropologija – v. antropologija.

finalizam – (*od lat. finis = međa; cilj, svrha*), shvaćanje prema kojem postoji svršnost (finalnost) u stvarnosti, u čitavom svemiru, a ne samo u svjesnom ljudskom djelovanju.

finalni uzrok – (*lat. causa finalis*), cilj poradi čega nešto biva ili poradi čega tvorni uzrok djeluje (*id, quod seu cuius gratia aliquid fit: id cuius gratia causa efficiens operatur*). V. causa.

finalnost – (*lat. finis = cilj, svrha; grč. τέλος*), u klasičnoj se filozofiji princip finalnosti izriče formulom: "*ome agens agit propter finem* = svaki djelatnik djeluje svrhovito". Finalnost se pripisuje svakom događaju ili procesu koji je usmjeren ili vođen nekom svrhom. To vrijedi osobito za ljudsko djelovanje.

fizičko – tjelesno, suprotan pojam od duševno, psihičko ili društveno.

fizički indeterminizam – teorija prema kojoj je teoretski nemoguće mjeriti, simultano i bez pogreške, fizičke veličine neke subatomarne čestice, npr. njezinu brzinu i mjesto.

fizika – (*grč. φύσις = priroda*), u najširem značenju fizika je studij ili znanost o prirodi. Τὰ φυσικά je naziv Aristotelovih knjiga o filozofiji prirode.

fizikalizam – (*od grč. φυσικός = prirođen*), pojam koriste filozofi Bečkog kruga (Carnap i Neurath), a odnosi se na svođenje psihičkih fenomena na njihov fizički vidik.

fiziologija – pojam kojim već od Aristotela označuje pokušaj tumačenja funkcije različitih prirodnih pojava tražeći njihov uzrok i materijalnu strukturu. Danas označuje znanost koja se bavi proučavanjem organa i njihova svrhovitog djelovanja u živom organizmu.

fizis – (*grč. φύσις*), v. priroda.

fonem – najmanja odvojiva jedinica govora (glas). U fonologiji, najmanji uzastopni glasovni razlikovni element u nekom jeziku (npr. *p*ara – *b*ara).

fonologija – znanost koja u jeziku proučava zvukove s obzirom na njihovu ulogu unutar jezičnog sustava i komunikacije.

forma – (*lat. forma = lik, oblik, odrednica, oblikovnica; grč. σχήμα, μορφή, εἶδος*), nutarnji određujući i usavršavajući princip (počelo) egzistencije bilo koje određene esencije. Inteligibilna struktura, karakteristike koje konstituiraju supstanciju ili vrstu supstancije, ukoliko se razlikuje od materije u kojoj su te karakteristike utjelovljene. U materijalnim bićima forma je akt materije, konstitutivni element supstancije i princip njezina djelovanja. U Aristotelovoj metafizici označuje "bit svake stvari i prvu supstanciju", ili "prvi čin nekog tijela". Sva su materijalna bića sastavljena od dva temeljna principa: materije kao pasivnog i forme kao aktivnog principa. U modernoj filozofiji forma postaje sinonim za *figuru* ili *strukturu*. Prema Kantu, čiste, odnosno apriorne forme, osjetne spoznaje jesu prostor, vrijeme i kategorije.

formalitas – skolastički izraz kojim se označuje vidik pod kojim se promatra neki predmet, a ne kako je on u sebi. Ista se stvarnost (*materijalni objekt*) može promatrati s različitih stajališta.

formaliter – skolastički izraz koji znači nešto u "pravom smislu", to jest na isti način kako je nešto shvaćeno. Tako je na primjer čovjek u pravom smislu (formaliter) čovjek, a u ne-formalnom lav. Neki predikat se *formaliter* pridaje nekom subjektu, kad se to zbiva prema formi ili razlogu koji termin izriče. Formaliter je suprotno od *metaphorice* i *materialiter*.

formalizam – svaka teorija koja daje prednost istraživanju forme, kao nečemu izvanjskom, umjesto supstancije kao važnijoj i vrednijoj. Pojam je poprimio i negativno značenje u smislu davanja važnosti vanjštini i nebitnom.

formalni objekt – v. objekt.

formalni uzrok – (*lat. causa formalis*), unutarnja zbiljnost po kojoj neka stvar jest ono što jest, u području supstancije ili akcidenata. Ono čime se tvorivo nekoga bića podvrgava zamisli koja upravlja djelovanjem proizvodnog uzroka, v. causa.

formalno – pojam označuje sve ono što je povezano uz formu (u aristotelovskom smislu), a suprotno je materijalnom.

frankfurtska škola – izraz s kojim se označuje grupa njemačkih filozofa koji su tridesetih i četrdesetih godina XX. stoljeća dali značajan doprinos "kritičkoj teoriji". Između ostalih to su: M. Horkheimer, H. Marcuse i Th. W. Adorno.

fronezis – (*grč. φρόνησις = mišljenje, pamet, razboritost*), ovaj grčki pojam koristi Aristotel da njime označi onu krepost koja zauzima tako važnu ulogu da se identificira s praktičnim umom, što suvremeni jezici izriču riječima mudrost ili razboritost.

frustracija – (*lat. frustra = uzalud, badava*), pojam je počeo koristiti S. Freud, a u psihologiji označuje stanje nezadovoljstva i osjećaj nemoći u postizavanju određenog cilja ili svrhe, radi subjektivne nesposobnosti ili objektivne nemogućnosti.

fundacionalizam – jedna od temeljnih epistemoloških teorija analitičke epistemologije iako se nalazi već kod Aristotela, T. Akvinskog, R. Descartesa i G.W. Lebniza. Fundacionalizam se bavi strukturom sustava opravdanog vjerovanja koju posjeduje zadani individuum, pri čemu je svaki takav sustav podijeljen na temeljna vjerovanja i nadstrukturu. Nadstruktura ovisi o temelju s obzirom na opravdanost, ali ne i obratno. Temeljna vjerovanja su neposredno opravdana, dok su ostala posredno opravdana preko temeljnih vjerovanja ili preko nekih iz nadstrukture koja su opet utemeljena na temeljnim vjerovanjima. Postoje različite vrste fundacionalizma: klasični, moderni i suvremeni.

fundament – (*lat. fundamentum = temelj, osnova*), prema Aristotelu, je ono po čemu nešto jest, nastaje ili se spoznaje. Skolastički latinski jezik koristi izraz *ratio* (razlog) essendi, *fiendi*, *cognoscendi*.

fundamentalizam – nastojanje da se potpuno i neposredno ostvari neko uvjerenje, vjerovanje, politički sustav, apsolutizirajući istinitost i valjanost vlastitih stavova.

fundamentum in re – (*lat. = temeljem u stvarnosti*), skolastički izraz, osobito u raspravi o vrijednosti pojmova, kojim se ističe da se nešto temelji na stvarnosti i da nije samo plod pukog umovanja ili proizvoljnog zaključivanja.

funkcija – kao i u matematici, pojam u logici možemo promatrati kao iskaznu funkciju s varijablom koja za svaki argument svoga vrijednosnog područja daje istinit ili neistinit iskaz. Područje vrijednosti je onaj skup argumenata koji se uopće mogu uvrstiti, a kao iskaz vrijede samo one jezične tvorevine za koje se smisaono može reći da su istinite odnosno neistinite.

funkcionalizam – u lingvistici označuje studij jezika polazeći od komunikacijskih namjera i funkcija. U psihologiji označuje studij mentalnih procesa, nastojeći osvijetliti njihovu ulogu u prilagođavanju. U sociologiji označuje teorije tumačenja društvene strukture ljudskih grupa i ponašanja pojedinaca.

funktor – izrazi koji služe za bliže određivanje ili objašnjenje argumenata. Iskazni funktori su ona vrsta funktora koji povezuju ili preoblikuju iskaze u nove iskaze. *Istinitosno-vrijednosni* funktori su oni kojim argumenti imaju istinitosne vrijednosti.

futuribilia – (*od lat. futura = budućnost*), čini ili učinci slobodnih i kontingentnih uzroka, koji bi se ostvarili samo ako bi njihov uzrok bio stavljen u određene uvjete, u koje stvarno nikada neće biti postavljen.

G

generalizacija – umski postupak apstrakcije kojim se ide od konkretnog k općem; logički postupak zaključivanja indukcijom kojim se služe osobito prirodne znanosti. Polazeći od određenog broja pojedinačnih objekata misao izdvaja zajedničke oznake svim promatranim predmetima, a izostavlja koji se pojavljuju samo u nekima.

generalno – (*od lat. generalis = općenit, opći*), odnosi se na rod i ono što je općenito, pojam je suprotan od specijalno i individualno.

genetički inženjering – skup tehnologija koje omogućuju laboratorijsku proizvodnju novih kombinacija u DNK (u genima), koje određuju oznake neke vrste ili pojedinca i njihovo unošenje u živi organizam. G. i. se počeo razvijati sedamdesetih godina 20. stoljeća, a radi mogućnosti zloporabe, izazvao je mnoge dileme etičke, religiozne i pravne. Tim se područjem bavi nova znanost bioetika.

geneza – (*od grč. γένεσις = postanak, rađanje*), općenito naznačuje porijeklo, rađanje, proizlaženje, izvorno nastajanje nečega. Aristotel koristi pojam u smislu rađanja (*Fiz.*, V, 1, 225 a 12). U židovsko-kršćanskoj tradiciji g. je naziv za prvu knjigu Biblije (*Knjiga postanka*), u kojoj je opisan početak svijeta i čovjeka.

genius malignus – (*lat. = zao duh*), R. Descartesov izraz koji on navodi u „*Meditacijama o prvoj filozofiji*" kao hipotezu u tumačenju zašto u najjednostavnijim zaključivanjima pravimo zablude, tj. mogućnost da nas vara neki zao genij (*genius malignus*).

genotip – skup psiho-somatskog nasljeđa nekog pojedinca.

genus – (*lat.; grč. γένος = rod, vrsta*), u logici označuje rodni pojam. G. je ono što se o mnogima izriče kao nešto nepotpuno ili kao *dio biti* koji se može dalje odrediti. Aristotel ga definira kao ono što se bitno pridaje mnogima koji se međusobno specifično razlikuju.

geocentrizam – (*od grč. γέα = zemlja i lat. centrum = središte*), učenje da je zemlja središte svemira.

gibanje – (*gr. κίνησις; lat. motus*), susljedni prijelaz iz jednog mjesta na drugo (*transitus continuus et successivus ab uno loco in alium locum*). Od prvotnog značenja promjene prilika nekog tijela u prostoru pojam u antičkoj filozofiji (Parmenid, Heraklit) poprima značenje promjene općenito, a osobito one koja je mjerljiva u vremenu. Prema Aristotelu gibanje je: *actus entis in potentia quatenus est in potentia*.

glazba – v. muzika.

globalizacija – u sociologiji označuje proces sve većeg povezivanja, komunikacije i međusobne ovisnosti naroda, u različitim oblastima na čitavoj zemlji, stvarajući jedno "globalno društvo".

gnosticizam – religiozna tendencija sinkretističkog tipa koja bijaše jako raširena na početku kršćanstva (osobito u II. stoljeću), izražena u mnoštvu različitih struja. Zajednički element raznim gnostičkim strujama je inzistiranje na "spoznajnom" elementu, shvaćenom kao *iluminacija* koju posjeduju rijetki i izabrani. Prisutan je i naglašeni dualizam materije i duše, duha i tijela.

gnoseologija – (*od grč. γνῶσις = spoznaja*), spoznajna teorija i filozofska disciplina koja proučava mogućnost, smisao, domet i valjanost ljudske spoznaje. G. kao znanstvena disciplina ispituje narav, definiciju spoznaje i njezino opravdanje i nastoji odgovoriti na izazov skepticizma. E. nastoji pokazati vrijednost ljudske spoznaje, ispituje njezin opseg, granice i izvore.

gnoza – (*grč. γνῶσις = spoznaja, znanje*), u rječniku ranokršćanskih religioznih pokreta, osobito heretičkih, pojam ne označuje samo spoznaju kao umnu sposobnost, nego dobiva religiozno značenje spasenjske spoznaje. Pojmom gnoza označavan je poseban oblik spoznaje božanskih tajni, pridržan za

povlašteni sloj "izabranih". Gnoza je prvo bila prisutna u pitagorevskim i orfičkim skupinama, a poseban procvat doživljava u prvim stoljećima kršćanstva kada bijaše i izvor mnogim sektama i herezama.

govor – izvanjsko priopćavanje misli drugima pomoću izvanjskih (tvarnih) znakova. Govor je isključivo ljudska sposobnost komuniciranja s drugim ljudima preko konvencionalnih znakova, osobito izgovorenim ili napisanim riječima. Govor može biti: *gestikularni* – upotrebljava pokrete raznih dijelova tijela (lica, ruku, očiju…); *pisani* – koristi pisane znakove; *usmeni* – se služi artikuliranim glasovima (riječima) kao nositeljima značenja. Govorom se pozabavila osobito suvremena filozofija. Lingvistika je znanost koja proučava govor. V. jezik.

govorni čin – (*engl. speech acts*), jedinstveno ostvarenje govora, što postavlja izrečeno u odnos s govornikom i njegovom govornom sposobnošću.

grafem – pismena predodžba glasa, slovo koje odgovara određenom fonemu.

grafologija – (*od grč. γράφω = pišem i λόγος = govor*), disciplina koja proučava rukopis.

građanska prava – skup prava građanina kojim se priznaje mogućnost da svaka osoba odlučuje u punoj slobodi o svome životu s obzirom na ono što se ne odnosi na druge pojedince ili državu. Takva su osobna prava: pravo stanovanja, kretanja, udruživanja, vjerske pripadnosti, izražavanje mišljenja. Treba ih razlikovati od političkih i društveno-ekonomskih prava.

gramatika – tako je naslovio svoj spis gramatičar Dionisio Trace (2. st. pr. Kr.). Gramatika je jezično istraživanje koje obuhvaća morfologiju i sintaksu te utvrđuje jezična pravila.

grijeh – djelovanje protiv vrednota, voljno kršenje neke norme na moralnom ili pravnom području. Prema Bibliji, označuje slobodni neposluh Bogu kršenjem zakona s posljedicama u moralnom redu i spasenju. Temeljna poruka kršćanstva je oslobođenje od istočnog i osobnih grijeha. Antička filozofija praktički nije poznavala ovakav pojam grijeha.

grupa – u sociologiji označuje skupinu osoba koje se izravno poznaju, imaju zajedničke interese, zauzimaju isti status u društvu, imaju zajedničke osobne oznake koje ih ujedinjuju ili teže istom cilju.

H

habitus – (*lat. habitus = držanje tijela, nošnja, narav; grč. ἕξις = držanje, stanje, sposobnost*), stanje pripravnosti, sposobnost, sklonost. Prema Aristotelu, h. je jedan od sedam relativnih akcidenata, prva vrsta kvalitete (*Kat.* 8, 8b 26),

označuje čin posjedovanja, stalno stanje, držanje, djelovanje. Kod T. Akvinskog: h. je podloga (sposobnost) nečega, neko svojstvo. Razlikuje se od ostalih vrsta kvaliteta ukoliko je način ili akcidentalno određenje nekog subjekta vezano uz njegovu narav, a ne uz neko njegovo posebno djelovanje. Općenito: h. je ukupnost tjelesnih i psihičkih osobina.

haecceitas – (*od lat haec = ova*), tim je novolatinskim pojmom D. Skot nekad razumijevao individuaciju, a nekad načelo individuacije. Nije neka "res", nego "formalitas", tj. element, realni entitet (ontološki, a ne jednostavno logički), nakon generičke i specifične formalnosti, zadnji koji konstituira supstancijalnost svakog bića.

harmonia praestabilita – (*lat. = predodređeni sklad*), tim je pojmom G.W. Leibniz označavao odnos među monadama, jednostavnim i nepromjenjivim supstancijama, koje nisu u stanju međusobno komunicirati niti utjecati jedna na drugu. Njihov se međusobni odnos događa prema zakonu i općoj svrsi koje je odredio Bog, vrhovna monada, o kome ovise pojedine monade. Bog je tako stvorio svaku monadu da stanju svake odgovara paralelno stanje svih ostalih. Zaključak je da ne postoji međusobni utjecaj među monadama, on je samo privid (to vrijedi i za odnos duše i tijela).

harmonija – (*od grč. χαρμονή = radost, veselje, sklad*), iz glazbenog je područja pojam preuzet u kozmologiju i tipičan je grčki izričaj organičkog, harmoničkog, shvaćanja svemira. Harmonija je proporcionalni sklad, prema određenim odnosima, među dijelovima koji čine cjelinu. Kao red po kojem različite funkcije nekog bića ili sustava djeluju svrhovito, harmonija omogućuje jednoću u mnoštvenosti.

hedonizam – (*od grč. ἡδονή = užitak*), moralni stav koji poistovjećuje dobro s užitkom. Pojam h. načinjen je u XIX. stoljeću kao zajednički naziv za slične etičke poglede koji su u povijesti poprimili razne oblike. Hedonizam je nauka koja tvrdi da je dobro užitak i da užitak predstavlja kriterij moralnog izbora. U antici osobiti predstavnici h. bili su epikurejci. H. ne treba poistovjetiti ni miješati s eudajmonizmom ili utilitarizmom.

hegelijanizam – utjecaj G.W.F. Hegelove filozofije, osobito u Njemačkoj, gdje su se ubrzo formirale dvije struje "desna" i "lijeva".

hegemonija – (*od grč. ἡγεμονία = zapovjedništvo, vođenje, vrhovna vlast*), pojam se koristio prvotno na političko-vojnom području, a kasnije postaje važan u marksizmu za izražavanje prevlasti jednog društvenog sloja nad drugim.

heliocentrizam – (*od grč. ἥλιος = sunce i lat. centrum = središte*), sustav koji je zasnovao Kopernik a stavlja sunce kao središte. Suprotan pojam je geocentrizam.

hereditarno – (*od lat. hereditas = nasljedstvo*), ono što živa bića biološki (genetski) nasljeđuju od roditelja.

hereza – (*grč. αἵρεσις = izbor*), već u kasnom židovstvu označuje struju koja se razlikuje i odvaja od zajedničke tradicije ili doktrinarnu struju koju treba pobijediti. U kršćanstvu pojam označuje drukčiji nauk od objavljenog, službeno proglašenog ili tradicionalno prihvaćenog.

hermeneutika – (*od grč. ἑρμηνευτικήτέχνη = vještina tumačenja*), nauka o razumijevanju, pravilnom tumačenju ili interpretaciji osobito starih tekstova (napose Biblije), pismenih dokumenata i pismenih izvora, (osobito u povijesnim znanostima), da bi se došlo do otkrivanja i interpretacije izvornog smisla nekog teksta. U kršćanskoj tradiciji pojam označuje teološku disciplinu koja postavlja pravila i metodu za ispravno tumačenje Biblije. Zahvaljujući nekim suvremenim filozofima (H.G. Gadamer, Pareyson, Ricoeur) pojam je dobio šire i dublje značenje.

hermeneutički krug – označuje strukturu procesa tumačenja u hermeneutičkoj filozofiji, prema kojoj se nešto može razumjeti ili protumačiti samo ako se u određenoj mjeri već prije-razumjelo.

hermetički spisi – naziv za zbirku tekstova na grčkom jeziku, različitih i nepoznatih autora, vjerojatno grčkih, koju su bili pripisivani mitskom Hermesu Trismegistosu (Triput-velik). Spisi su nastali u ambijentu grčko-rimske kulture počevši od 2. stoljeća. Ti se tekstovi mogu podijeliti u dvije tematske skupine: traktati s magijskom, alkemijskom, astrološkom i opće okultnom tematikom; i niz tekstova koji sadrže uglavnom filozofsko-religioznu tematiku. Od hermetičkih se spisa sačuvalo 17 traktata na grčkom, u obliku dijaloga ili govora, a čine tzv. *Corpus hermeticum*; osamnaesti traktat nazvan *Asclepius* je sačuvan samo u latinskom prijevodu; te zbirka Fragmenata koje je sakupi Stobej. H. s. su bili djelomično poznati u Srednjem vijeku, a dobivaju iznimnu važnost u humanističko-renesansnom razdoblju kada su prevedeni na latinski (M. Ficino) i uživali veliki ugled kod mnogih renesansnih filozofa osobito kod našega F. Petrića.

heteronomija – (*od grč. ἕτερος = različito i νόμος = zakon*), je utemeljenje moralnog zakona izvan subjekta, označuje ovisnost o nekom izvanjskom zakonu, za razliku od autonomije, odnosno sposobnosti samoodređenja prema vlastitom zakonu.

heuristika – (*od grč. εὑρίσκω = tražim, istražujem*), općenito znači umijeće dobrog vođenja znanstvenog ili filozofskog istraživanja. Sve ono što se odnosi na metodu, načela, pravila i tehnike koje se poduzimaju u novim otkrićima i rješavanju problema.

hexis – (*grč. ἕξις = trajna navika; lat. habitus*), pojam, u predsokratičkoj filozofiji, označava *bit* (esenciju) u fizičkom smislu i *naravnu dispoziciju* u etičkom smislu. Kod Platona se nalazi u oba značenja, a tek kod Aristotela dobiva tehničko značenje trajne navike, proizašle iz vježbanja, koje postaje osnova za krepost (*Et. Nic.*, II, 4, 1105 b 25-26).

hic et nunc – (*lat. = ovdje i sada*), prostorno-vremenska određenost neke stvari.

hijerarhija – (*od grč. ἱερός = sveto i ἀρχεύω = predvoditi, zapovijedati*), izvorno znači vlast svećenstva odnosno svetog, a u prenesenom se smislu govori o hijerarhiji vrednota ili političkoj hijerarhiji.

hilemorfizam – (*od grč. ὕλη = tvar i μορφή = oblik*), aristotelovsko-skolastički nauk o metafizičkom zasnivanju naravnih tijela od "*prve materije*", koja je potencijalno i odredivo počelo, i "*supstancijalne forme*", koja je zbiljsko i određujuće počelo. Oni su supstancijalni principi tijela. Svako tijelo, i ono najelementarnije, sastavljeno je od dvostrukog principa jednog mogućeg i drugog stvarnog koji ga zasnivaju iznutra kao posljednji konstitutivi.

hilozoizam – (*od grč. ὕλη = materija i ζωή = život*), nauk po kojoj je život konaturalan materiji, a nije plod neke izvanjske intervencije nečega što bi bilo drugačije naravi. Pojam je složio engleski neoplatoničar R. Cudworth.

hipostaza – (*od. grč. ὑπόστασις; lat. suppositum = podloga, osnova*), pojam je koristio Plotin za označavanje triju glavnih supstancija inteligibilnog svijeta (*Jedno, Intelekt i Duša*). H. se u filozofiji ponekad koristi za oznaku onoga što stvarno jest, za razliku od privida. U tom je smislu hipostaza individualna, potpuna i totalno samostalna supstancija (*Substantia singularis, completa, tota in se*). U teološkoj terminologiji dobiva značenje suprotno od *οὐσία* i *φύσις,* paralelno s latinskim izrazom *persona* (osoba). Osobitu važnost pojam dobiva u teologiji o Trojstvu, koja naučava da je u Bogu jedna narav i tri osobe (Otac, Sin i Duh Sveti). Također se govori i o hipostatskom sjedinjenju u Kristu, tj. dvije naravi (ljudska i božanska) ujedinjene su u jednoj hipostazi (osobi).

hipotetično – oznaka za iskaze koji ne pretendiraju na apsolutnu i konačnu istinitost, uvijek su otvoreni provjeri. U tradicionalnoj logici naziva se hipotetski sud onaj u kojem se ovisnost postojanja subjekta, ili nekog njegova atributa, ovisi o postojanju nekog drugog subjekta ili atributa (npr. Ako je A C, B je D). Hipotetski silogizam je onaj kod kojeg su jedna ili obje premise hipotetski sudovi. Češći je slučaj onaj kod kojeg je jedna premisa hipotetska. (Primjer hipotetskog silogizma: ako kiša pada ulice su mokre. Kiša pada. Dakle, ulice su mokre).

hipotetska sigurnost – pristanak na neki iskaz koji se temelji na nepotpunoj evidenciji, na konvergenciji raznih vjerojatnosti.

hipoteza – (*od grč. ὑπόθεσις = pretpostavka*), nedokazani stav koji ne isključuje mogućnost da se, kod daljnjeg istraživanja, suprotno pokaže kao istinito. Ipak se privremeno uzima kao istinita (vjerojatna) jer na prikladan način objašnjava neke činjenice. Hipoteza pretpostavlja vjerojatne uzroke za očite učinke.

historicizam – pojam je višeznačan. Označuje svaku obnovu povijesnih studija, potom promatranje uloge povijesti u čovjekovu životu. Začetnik historicizma G.B. Vico, zanemarujući spoznajne vrijednosti matematike i prirodnih znanosti, priklanja se "novoj znanosti" koja se okreće konkretnom ljudskom djelovanju i "idealnoj povijesti", kako se pokazuje u tijeku civilizacije. Historicizam je i oblik povijesnog relativizma koji u svojoj filozofiji zastupa W. Dilthey.

holizam – teorija da je živi organizam cjelina, a ne jednostavni zbroj ili rezultat svojih dijelova. Cjelina je više od zbroja dijelova, stoga holizam naglašava jedinstvenost, cjelovitost, individualnost i novost živog organizma protiveći se shvaćanju da je on jednostavni rezultat vlastitih dijelova.

homo homini lupus – (*lat. = čovjek je čovjeku vuk*), izraz je od Plauta preuzeo Th. Hobbes (*De cive,* c. 1) da bi označio čovjekovo izvorno stanje, sa sociološkog gledišta, u kome vladaju egoistički instinkti koji dovode do trajnog sukoba među ljudima.

homonimija – pojava u lingvistici kada se neke riječi izgovaraju jednako premda imaju potpuno različito značenje ili se različito pišu.

hrabrost – jedna od četiriju ćudorednih kreposti. Njezina je oznaka ustrajnost, koja pomaže u postizavanju i očuvanju nekog dobra u iznimno teškim i opasnim prilikama.

humanizam – (*od lat. humanitas = čovječnost, ljudskost*), u općem značenju označuje svako mišljenje koje vrednuje čovjeka u svim njegovim izvornim odrednicama. Označuje i kulturno razdoblje u XV. i XVI. stoljeću, osobito u Italiji, kada se kroz oživljavanje antičke kulture revalorizira ljudsku aktivnost i osobnost na svim područjima života. Pojam je sačinio njemački pedagog F.J. Niethammer 1808. da bi označio važnost grčkih i latinskih klasika u obrazovanju.

Humeov zakon – D. Hume je smatrao da je neopravdano i nezamislivo da se treba-iskazi izvode iz njima potpuno različitih jest-iskaza . Najvažniji prigovor tom stajalištu je uputio J.R. Searle tvrdeći da se iz značenja riječi „obećati", tj. iz činjenice da je netko nešto obećao može zaključiti na deontički iskaz da dotični treba ispuniti obećanje.

hyle – (*grč. ὕλη = tvar*), materija koja se u antičkoj filozofiji nije suprotstavljala *duhu*, nego *formi*, pa bi hyle bila ona neodređena osnova svega materijalnog koju forma određuje.

I

i – slovom I – (*drugi vokal lat. glagola affirmo 1. = potvrđivati*), u klasičnoj se formalnoj logici označuje partikularno afirmativna rečenica (npr. zemlja je planet).

ideaciona teorija (teorija riječ-ideja) – prema ideacionoj teoriji značenje riječi se sastoji u odnosu riječi prema ideji (J. Locke) ili predodžbi (*Meinung*) i to tako da ideja ili predodžba stoje za značenje riječi. (J. Locke „Ogledi o ljudskom razumu"; „Über Annahmen").

ideal – uzor, cilj, svrha, predodžba... savršenog ostvarenja kome se teži i nastoji postići.

idealno – označuje ono što opstoji samo u svijesti, suprotan je pojam realno.

idealno biće – (*lat. ens rationis = umsko biće*), ono biće čiji je bitak samo u misli, onoga tko ga spoznaje na način bića (usp. Skot *Quodlib.*, q. 3), npr. privacija (sljepoća) koja u sebi nije biće, biće je u odnosu na um koji to misli. I.b. se razlikuje od *realnog bića* (u mogućnosti ili ostvareno) koje postoji izvan i neovisno od našega uma. Za razliku od *mogućeg bića* koje može biti realno ostvareno ako u sebi nije protuslovno i ukoliko postoji djelatnik u zbilji koji je kadar mogućnost pretvoriti u zbiljnost, i.b ne može realno opstojati onako kako je mišljeno.

idealizam – višeznačan pojam. Označuje teoretsko-spoznajno stanovište prema kojem nema realnih o svijesti neovisnih predmeta. Pojam je koristio G.W. Leibniz da označi Platonovu filozofiju ukoliko je utemeljena na tezi da se istinska stvarnost nalazi u idejama. Općenito, i. znači filozofsko shvaćanje da je prava stvarnost ideja, dok je vanjski svijet samo privid ili odraz tih ideja. Subjektivni idealizam ne priznaje zbiljsko postojanje izvanjskog svijeta, smatra ga tvorevinom svoga duha i sav se nalazi u svijesti subjekta: *esse est percipi* (G. Berkeley). Apsolutni idealizam (G.W.F. Hegel) tumači čitav svijet kao razvoj apsolutnog duha na temelju dijalektike.

idealrealizam – F.W.J. Schellingov pojam (*Ideal-Realismus*) kojim je on označavao svoju vlastitu filozofsku poziciju, ukoliko je različita od subjektivnog idealizma i dogmatskog realizma. Pojam neki koriste za označavanje spoznaje objektivne stvarnosti ideja.

ideae clare et distinctae – (*lat. = jasne i odjelite ideje*), R. Descartesov izraz kojim on označuje da je sigurno istinito ono što spoznajemo *jasno i odjelito* (clare et distincte). "Jasnom nazivam onu spoznaju koja je pozornom duhu živa i otvorena; tako kažemo da jasno vidimo što je pred našim okom koje promatra, i što dosta snažno i otvoreno na nj djeluje. Razgovijetnom pak nazivam onu spoznaju, koja je pored jasnoće tako od svega drugog odijeljena i rastavljena, da u sebi sadrži samo ono što je jasno (*Osnovi filozofije*, 45). Takvu jasnu i odjelitu spoznaju imamo o vlastitom opstojanju.

ideja – (*od grč. ἰδεῖν = gledati, vidjeti; ἰδέα = lik, ideja*), slika, oblik, izgled, uzor svih bića, pojam. U današnjem govoru znači svaku umsku predodžbu. Kod Platona ideja znači objekt umske (intelektualne) vizije ili intuicije. Protivno osjetnom, množtvenom i promjenjivom ideja predstavlja inteligibilnu bit nepodložnu promjenama. Prema D. Humeu, i. odgovara osjetnim predodžbama čije ujedinjavanje daje apstraktnu spoznaju. Teoriju *urođenih ideja* zastupaju posebno R. Descartes i G. W. Leibniz. R. Descartes smatra da u duši postoje "urođene ideje" (*ideae innatae*), koje je sam Bog usadio u dušu kod stvaranja, od koje je najvažnija ideja o Bogu, iz koje on dokazuje i samu Božju egzistenciju, te druge ideje, "vječne istine", kao što su geometrijski pojmovi, ontološke ideje, ideja duše i dr. G.W. Leibniz smatra da bez urođenih ideja ne bismo imali nikakve mogućnosti doći do stvarne spoznaje nužnih istina u dokaznim znanostima ni do razloga u činjenicama, pa se naša spoznaja ne bi razlikovala od životinjske. Već Aristotel nije prihvaćao teoriju urođenih ideja, o njima nemamo nikakve svijesti, za početak spoznaje koristi sliku neispisane ploče (*tabula rasa*) koju prihvaćaju mnogi kasniji filozofi, osobito J. Locke.

idempotencija – svojstvo konjunkcije i disjunkcije da se isti izrazi mogu reducirati.

identičan – onaj koji je istovjetan, ono što se ni u kom pogledu ne razlikuje od drugog. Postupak kojim se poistovjećuju dva objekta i utvrđuje identičnost naziva se identifikacija.

identično – u tradicionalnoj logici se nazivaju identičnim rečenicama one u kojima je predikat izravno ili uključno (eksplicitno ili implicitno) identičan (jednak) subjektu (npr. "Trokut je višekutnik s tri strane"; "Ono što je rečeno je rečeno").

identificiranje (specificiranje) – govorna funkcija kada govoritelj upotrebljava neki singularan izraz u subjektnoj poziciji singularne predikacije. Time se nastoji priopćiti koji je to predmet o kojem se želi nešto priopćiti. Pomoću singularnog referencijalnog čina identificira se neka određena pojedinačna stvar. To je preduvjet

priopćavanja informacija. Uvjet identificiranja predmeta je njegovo lokaliziranje, tj. prostorno-vremensko određivanje dotičnog predmeta. U tome se slučaju za refercijalne čine upotrebljavaju pokazne zamjenice: „ovo tu" ili „ono tamo".

identitet – (*od lat. idem = isti*), istost, jednakost, istovjetnost. U logici: odnos koji svaki objekt susreće isključivo sa samim sobom. Princip identiteta, koji prvi spominje Aristotel, može se formulirati ovako: svako biće je ono samo, tj. determinirano je da bude ono što jest a ne istovremeno nešto drugo, svako je biće to što jest – "A = A" – izražava istu sadržajnost nekog pojma.

ideologija – (*od gč. ἰδέα + λόγος = govor o idejama*), pojam je koncem XVIII. stoljeća uveo D. de Tracy da označi nauk o idejama. U političkom i sociološkom smislu, počevši od XIX. stoljeća, termin ideologija se općenito shvaća kao nešto suprotno od povijesti i znanstvene utemeljenosti, kao konstrukcija društvenih ideala koje treba politički ostvariti. Povijesno gledano, gubi vrijednost dolaskom demokracije.

idoli – (*od grč. εἴδωλον = lik, prilika, slika, sjena; lat. simulacra*), u filozofiji označuje slike koje se postavljaju između mislećeg subjekta i stvarnosti. Pojam su u spoznajnoj teoriji koristili osobito Demokrit i epikurejci, tumačeći da se slike stvari, načinjene od snopa atoma, odvajaju od predmeta te utječu na subjekt omogućavajući spoznaju. Pojam, u djelu "Novum Organon" preuzima F. Bacon označavajući njime krive koncepte koji se stvaraju navikama i odgojem a koji priječe spoznaju stvarajući predrasude. Razlikuje četiri vrste idola: plemena, pećine, trga i kazališta. U religioznom smislu idoli su slike, kipovi (općenito stvari) kojima se iskazuje bogoštovlje (idolatrija).

ignoramus et ignorabimus – (*lat. = ne znamo i nećemo znati*), izraz se odnosi na spoznaju porijekla i strukture stvarnosti, a sažima strogo agnostičko ponašanje pozitivističkih filozofa prema metafizici.

ignoratio elenchi – (*lat.*), za razliku od *mutatio elenchi*, pogreška u dokazivanju kada se nehotice nastoji nešto dokazivati ne pazeći na ono što je nužno za definiciju predmeta o kojem se raspravlja ili kad netko pobija zabludu koju protivnik uopće ne tvrdi.

igra – slobodna djelatnost tijela i duha, kojoj je cilj zadovoljstvo pojedinca ili grupe bez neposredne koristi, cilja i svrhe.

ilokucioni govorni čini: prema J.L. Austinu, jezične radnje koje govornik izražava u određenom kontekstu i intencijama. Ponekad govornik izričito ističe ilokucionu ulogu svog izričaja, takve jezične čine Austin naziva eksplicitno perfomativnim izričajima, nastoji se pokazati važnost pragmatičkog konteksta za naše izričaje. Primjerice: ako netko riječima „Ja te krstim" želi krstiti neki brod, on

za to mora biti nadležan, mora tu formulu izreći u okvirima određenog rituala. Uz eksplicitne perfomativne govorne čine postoje i indirektni govorni čini koji samo indirektno navode kakvu ilokuciju imaju. Primjerice: „Možeš li mi dati čašu vode?“, jasno je da se tu krije ilokucija zamolbe, premda se čisto gramatički radi o pitanju. Za uspjeh perfomativnih čina nužno je da budu ispunjeni određeni uvjeti. Austin uvjete dijeli na: nužne objektivne uvjete (sudionci najprije moraju prihvatiti neki konvencionalni postupak i samo autorizirane i kompetentne osobe pod određenim okolnostima izgovaraju određene riječi) i nužne subjektivne uvjete (svi sudionici moraju postupak izvoditi korektno i potpuno i postupak je nevaljan ako ga izriče nekompetentna osoba). Druga skupina uvjeta tiče se nakana, mišljenja i osjećaja sudionika (sudionici moraju imati nakanu i mišljenje ponašati se onako kako govore i tako se konačno moraju ponašati). Ako se prekrši neko od tih šest pravila, onda je perfomativni izričaj „unesrećen“.

iluminacija – (*od lat. illuminare = osvijetliti, rasvijetliti*), metaforički pojam za nauku prema kojoj je ljudska spoznaja moguća zahvaljujući Božjem prosvjetljenju ljudskog uma. Teorija iluminacije potječe od Platona (*Fedar* 74b, 75; *Menon* 81), a osobitu važnost ima kod Augustina, koji je tumači kao participaciju na istini: “Naša iluminacija je participacija na Riječi, tj. na onom životu koji je Svjetlo ljudima” (*De Trin.*, 4,2,4).

iluminizam – (prosvjetiteljstvo), tim se pojmom označava razdoblje europske povijesti, (uglavnom XVIII. stoljeće), koje se odnosi na područje filozofije, umjetnosti i znanosti, a karakterizira ga pretjerano uvjerenje u sposobnosti ljudskog razuma. Iluministi su uvjereni da svojom snagom čovjek može riješiti sve probleme i misterije, te učiniti ljude sretnijima i boljima upravo poučavajući ih i prosvjetljujući ih. Iluminizam, koji se temelji na mitu o napretku, ima oznake ideologije. Filozofski su predstavnici iluminizma u Engleskoj osobito J. Locke i D. Hume a u Francuskoj Voltaire. U političku praksu Europe i Amerike uvodi ga osobito masonerija. U književnosti i. je imao jak utjecaj na romantizam devetnaestoga stoljeća.

iluzija – (*od lat. illudere = prevariti*), označuje samoobmanu, neadekvatan doživljaj nekog događaja, iskrivljivanje neposredno danih objektivnih podataka.

imaginacija – (*od lat. imaginatio = utvara, maštanje; zamišljanje, mašta*), umska sposobnost ili djelovanje koje proizvodi, čuva, reproducira, kombinira i stvara slike, i u odsutnosti percipiranih objekata, v. mašta.

imaginarno – (*od lat. imago = slika*), ono što je samo zamišljeno a ne postoji u stvarnosti; u tom se smislu u matematici smatraju imaginarnim brojevima oni čija veličina ne postoji, poput korijena negativnih brojeva.

imanencija – (*od lat. in-manens = ono što ostaje unutra*), prema skolastičkoj filozofiji, oznaka svakog djelovanja koje ostaje u djelatniku, takve su npr. životne funkcije.

imanentan – (*lat.*), ono što ostaje unutar nečega, što je u nečemu sadržano. Suprotan je pojam transeuntan i transcendentan.

imanentizam – filozofska teorija koja poriče da možemo dohvatiti objektivnu stvarnost i metafizički bitak predmeta svoje spoznaje, koji je našem duhu transcendentan, tj. koji postoji neovisno od naše (ili bilo koje) svijesti. Imanentizam svu stvarnost zatvara u svijet subjekta: svaki je predmet postavljen spoznajnim činom i ostaje u njemu. Govori se o spoznajnom, metafizičkom, etičkom, religioznom, političkom, …. imanentizmu. Posebnu vrstu i. predstavlja G.W.F. Hegelova filozofija. Duh koji u nama misli zapravo je Svjetski duh koji se dijalektički razvija, pa su u konačnici naši čini i naši objekti taj isti Duh koji se kreće, razvija, a onda opet sam sebe dokida, te se tako sve što posjeduje duhovnu strukturu, što misli, vraća prema sebi i time postaje bitak. Imanentizam se ovdje očituje u tome da konačno postoji samo jedan duh i da je ljudsko mišljenje samo mišljenje toga duha, pa zato njegova istina ne može biti neko podudaranje s objektivnim bitkom, nego samo imanentno duhovno ostvarenje Svjetskog duha.

imanentno djelovanje – (*lat. actio immanens = nutarnje djelovanje*), ono pri kojem plod djelovanja ostaje "vlasništvo" djelujućeg subjekta. Imanentno djelovati znači usavršavati samoga sebe, samodostatnost, "posjedovanje" samoga sebe. Suprotno je tranzitivno djelovanje (*actio transiens*). Prema Spinozinom panteističkom gledanju Božje stvarateljsko djelovanje je imanentno (*"Deus est omnium rerum causa immanens"*), na taj su način Bog i svijet jedno.

imaterijalizam – suprotno od materijalizma i. negira zbiljsku supstancijalnu opstojnost materije. G. Berkeley (v. *esse est percipi*) smatra da su osjeti i refleksije jedini izvor i kriterij spoznaje, sve sekundarne kvalitete (boja, zvuk i sl.) proglašava subjektivnim "idejama". Primarne kvalitete (protežnost, oblik) također su subjektivni sadržaji, stoga se egzistencija osjetnih predmeta ne može odijeliti od toga da ih netko percipira. Pojedinačna stvar je samo skup ideja. G. Berkeley završava u idealizmu svijesti, izraženom u poznatom principu: *esse est percipi*, tj. bitak predmetâ sastoji se u tome da su oni opaženi. Ne postoji transsubjektivni svijet, nego samo bića koja opažaju i koja su opažena, samo duhovi i ideje. G. Berkeley ipak ne niječe egzistenciju supstancija, nego samo egzistenciju materijalne supstancije.

imedijatno – nesposredno, kad nešto neposredno slijedi drugo bez nečega trećeg što ih povezuje.

imitacija – u grčkoj filozofiji umjetnost je tumačena kao imitacija (μίμησις = oponašanje, ugledanje). Ta se ideja o umjetnosti zadržala dugo sve do suprotnog romantičnog shvaćanja umjetnosti kao *stvaranja*.

imoralizam – oblik ponašanja koji odbacuje etičke norme. To je naziv i za ničeovsko radikalno odbacivanje tradicionalnog morala.

imoralno – ono što je protivno etičkim normama. Neki je čin imoralan, (za razliku od amoralan) kada se svjesno niječu i radi protiv moralnih normi.

imperativ – formula neke zapovijedi, norme ili načela prema kojem treba djelovati. Pojam ima posebnu važnost u Kantovoj filozofiji, v. kategorički imperativ.

implicitno-eksplicitno – suprotni pojmovi, od kojih prvi označuje ono što je sadržano u nečemu, ali ostaje neizrečeno, dok drugi označuje ono što je izričito izrečeno. Svoju važnost imaju osobito u logici.

implikacija – logička operacija u kojoj je utvrđeno da je neistinita samo onda ako je prvi sud istinit, a drugi neistinit. (tj. u drugom slučaju: inii); ili: istinita je uvijek kad je antecedens neistinit i kad je konsekvens istinit. U običnom se govoru za nju često upotrebljava izraz: „ako-onda". Važno je istaknuti da se tu radi samo o funkciji istinitosne vrijednosti, a ne o uzročnoj povezanosti.

impresija – neposredni doživljeni utisak, osjet, zamjedba koja djeluje na čuvstvo.

in abstracto – (*lat. = u općenitosti*), misaonim procesom odijeljeno od stvarnih činjenica. Suprotno od *in concreto*, u stvarnosti, vezano uz činjenice, uz ono što je stvarno i u vezi s pojedinačnim činjenicama.

inatizam – (*lat. innatus = prirođen, urođen*), svaka nauka koja zastupa da čovjek posjeduje urođene ideje, principe spoznaje i ponašanja već od rođenja (dakle prije bilo kakva iskustva). Strogi inatizam su zastupali Platon, R. Descartes i G.W. Leibniz, a u novije vrijeme N. Chomsky.

indeksikali (pokaznici, indexicals, Zeigwörter) – ne ubrajaju se među termine u pravom smislu. Indeksikali su izrazi poput pokaznih i osobnih zamjenica. Zajedničko im je to da se u konkretnoj primjeni upotrebljavaju za različite referencijalne svrhe, premda oni kao tipovi nemaju neke referencije. Na što se pomoću indeksikala referira odlučuje se u kontekstu pojedine primjene, ponajviše od konkretnog govoritelja.

indeterminizam – (*od lat. in = ne i determinatio = omeđivanje*), shvaćanje prema kojem postoje zbivanja koja nemaju uzroka (*apsolutni indeterminizam*), ili im se načelno ne može odrediti uzrok (*praktični indeterminizam*). Na području

etike označuje shvaćanje po kome je nepredvidivo ponašanje volje u izboru.

indiferencija – u opće filozofskom smislu označuje biće u kojem nema razlika. U antičkoj stoičkoj terminologiji indiferentne su sve stvari koje stoje između kreposti i poroka.

indikator – riječ čije je značenje ovisno od okolnosti u kojima je izgovorena, npr. „ja“, „on“, „danas“, „gore“, „onaj“ i sl. Budući da rečenice koje sadržavaju indikatore (ili indeksikale – pokaznike) nemaju čvrsto i jasno značenje, obično se u logici ne uzimaju u obzir.

individuacija – (*od lat. individuus = nedjeljiv, nerazdruzljiv; pojedinjenje*), ono što determinira individualnost nekog bića i čini ga stvarno različitim od bilo kojeg drugog. I. je unutarnji princip individuuma s kojim se tumači kako se bit (esencija), premda ostaje specifično identična, ustvari razlikuje u mnoštvu pojedinačnih bića. Prema Suarezu razlog relativne individuacije, tj. raznih primjeraka iste vrste, dana je kontingentnošću egzistencije (*contigentia existentiae est ratio individuationis relativae*). Tomisti smatraju da je temelj relativne individuacije (*individuationis relativae*) ujedno i temelj po kome je biće materijalno, (*materia prima*), i po kojem je u svom položaju u iskustvenom području konačno određeno (*materia prima quantitate signata*).

individualizam – svaki nauk koji za središte svoga istraživanja postavlja individuum, pojedinca kome daje prednost pred zajednicom, i kome pridaje izvorno značenje i autonomnu vrijednost. Pojam se pojavljuje u brojnim vidovima: metafizički, logički, religiozni, povijesni, etički, politički,… ; protivni pojam – kolektivizam; v. liberalizam.

individualno – oznaka pojedinačnog bića ili onoga što pripada nekom pojedincu.

individuum – (*lat. individuus = nedjeljiv, nerazdruzljiv; jedinka*), izvorno pojam znači nepodijeljeno, jedno u sebi, pojedino ljudsko biće. Za Aristotela, ontološki shvaćeno, individuum je “prva supstancija”, realni temelj i subjekt predikata. U srednjovjekovnoj filozofiji pojam zadržava antičko značenje, no pod utjecajem kršćanske filozofije (osobito sv. Augustina) sve više postaje sinonim za osobu.

indukcija – (*od lat. inducere = uvesti, dovesti*), dokazivanje u kojem se od partikularnog uzdiže k univerzalnom, od činjenica do zakona. To je logički proces kojim se, iz niza pojedinačnih pojava, zaključuje na opći zakon, odnosno prijelaz od pojedinačnog na opće. Prijelaz od “često” na “uvijek”. Indukcija je nepotpuna kad o nekom općem subjektu zaključujemo ono što smo iskustvom spoznali

samo o nekim predmetima koji padaju pod jedan pojam. Ovaj je postupak cijenio osobito Sokrat, a od F. Bacona uzima se kao znanstvena metoda. U XX. stoljeću K. Popper odbacuje vrijednost indukcije. Suprotan je pojam dedukcija.

induktivni dokaz – v. deduktivni i induktivni dokaz.

informacija – (*lat. informatio = predodžba, pojam*), prenošenje, preoblikovanje i pohranjivanja vijesti. Informatika je znanost koja proučava informacije bilo pod općim, teoretskim vidikom, bilo pod vidom stvaranja i prenošenja i., osobito povezano s tehničkim pomagalima (radio, televizija, računala i slično). *Teorija informacije* je matematička teorija, koju su razradili C.E. Shannon i N. Wiener, a omogućava mjerenje smanjivanja određene nesigurnosti uvjetovane nekim signalom; jedinica mjere je "bit/s". U svakom sustavu priopćavanja postoji početna informacija ili "*input*" (npr. riječ izgovorena u telefon biva pretvorena u električne valove); kodificirana se informacija prenosi onome kome je upravljena koji je dekodificira. Dekodificirana informacija ("*output*") nije identična onoj početnoj jer je u procesu prenošenja i dekodifikacije bilo uplitanja (interferencija) koje su umanjile razumljivost poruke.

inicijacija – postupak uvođenja u neku društvenu skupinu, najčešće religioznu, pomoću obreda i pouka.

in infinitum – (*lat. = u beskraj*), slijed bez završetka. U logici: proces zaključivanja ili dokazivanja produžen u beskonačnost. "*Progressus in infinitum*", ako se ide od uzroka na učinak, odnosno "*regressus in infinitum*" od učinka na uzrok.

inkarnacija – (*lat. in-carnatio = utjelovljenje*), pojam iz religioznog područja, a označuje trajni ili privremeni silazak božanstva u ljudsko ili životinjsko tijelo. U kršćanstvu predstavlja središnju vjersku istinu utjelovljenja druge božanske osobe Logosa u čovjeku Isusu Kristu. U njemačkom idealizmu pojam se koristi u dijalektici duha.

inkompatibilan – nespojiv s nečim drugim.

in re – (*lat. = u stvari*), izraz se koristi u raspravi o univerzalijama i označuje njihovo postojanje u stvarima kao bit (esencija). V. ante rem – in re – post rem.

in se – (*lat. = u sebi*), izriče ono što je neka stvari u sebi, po svojoj naravi, za razliku od onoga kako se prikazuje spoznajnom subjektu.

in se – per se – (*an sich und für sich*) – izraz je korišten u G.W.F. Hegelovoj filozofiji duha da se pokaže kako se u duhu ostvaruje konkretna punina dijalektičkog procesa (*Enzykl.*, 18).

insight – (*engl. = uvid, pronicavost*), u psihologiji označuje nenadani uvid koji vodi rješenju nekog problema.

instinkt – (*lat. instinctus = podbadanje, nukanje, nagon*), aktivnost koja iznutra i bez refleksivne svijesti potiče subjekt da nešto učini; to je prirođeni poticaj osjetnog reda koji navodi životinju na njoj korisne čine čiju svršnost životinja ne shvaća. Instinkt je prirođena težnja za obavljanjem određenih čina koordiniranih nekom cilju bez svijesti te koordinacije i tog cilja. Oznake instinkta su: prirođenost, finalitet i automatizam.

instinkt samoodržanja – težnja svakog živog bića za samoodržanje pribavljajući sve ono što pomaže i izbjegavajući sve ono što mu šteti. Pojam je osobito važan u stoičkoj etici i glavni je kriterij za procjenu dobra i zla.

institucija – u političkom i sociološkom smislu označuje tijela, ustanove i uredbe, uspostavljene na zakonu ili tradiciji, na temelju kojih se ostvaruje unutarnja rasporedba i ravnovjesje odnosa vlasti i dužnosti u društvu.

instrument – (*od lat. instrumentum = sprava, oruđe*), objekt koji djelatnik koristi za djelovanje i povećavanje svoje učinkovitosti.

instrumentalni uzrok – ono što proizvodi neki učinak, ne snagom vlastite forme, nego samo po djelovanju glavnog djelatnika koji djeluje vlastitom snagom. Djelovanje instrumenta ukoliko je instrument ne razlikuje se od djelovanja glavnog djelatnika.

integralizam – (*od lat. integre = neiskvareno, čisto*), noviji pojam koji označava ideologiju koja se nastoji primijeniti "integralno", tj. bez promjena i doslovno, religiozna rješenja u politici.

intelekt – (*lat. intellectus = um, od intus-legere = čitati unutra*), skolastički prijevod grčke riječi *νοῦς* – um, (za razliku od riječi *διάνοια* koju prevodi sa *ratio* – razum), a znači sposobnost "*intelligere*", čitanja unutar stvari, zahvaćajući u njima ono što je spoznatljivo intelektualnoj spoznajnoj moći. Uloga intelekta je spoznaja prvih principa. Da protumače apstrakciju ideja, Aristotel i T. Akvinski razlikuju "djelatni um" i "primajući um".

intelektualizam – tim se pojmom označuje filozofski nauk koji daje prednost umskom nad voljnim, intuitivnim ili osjećajnim čimbenicima. Osim toga, pojam označuje primjenu intelektualnih postupaka i metode na područja koja mu nisu vlastita. "*Etički intelektualizam*" je naziv za Sokratov stav o povezanosti spoznaje i vrline po kojoj mudrac zna što je pravilno pa će on onda i mudro, tj. dobro, djelovati. Sokratova je misao: nitko neće svjesno činiti zlo..

inteligencija – (*lat. intellegentia = razboritost, razum*), umska sposobnost koja čovjeku omogućuje rješavanje problema i snalaženja u novim prilikama; u srednjem vijeku izraz za umove, duhovna bića, anđele.

inteligibilno – (*lat. intellegenter = razborito*), ono što je spoznatljivo samo intelektom ili posredstvom intelektualne intuicije, za razliku od "osjetnog" što je dostupno osjetilima.

intellectus agens – (*lat. = djelatni um*), u aristotelovskoj filozofiji označuje sposobnost po kojoj duša prelazi od spoznaje u mogućnosti na spoznaju u zbilji, primajući od osjetnih slika forme ili apstraktne biti stvari. Pomoću djelatnog uma čovjek čita ideje u predmetima. "Pasivni um" (*intellectus possibilis*) skuplja i čuva ideje koje je sačinio djelatni um.

intelligibile in sensibili – (*lat. = spoznatljivo u osjetnome*), tradicionalni naziv za spoznajni predmet vlastit ljudskome umu (njegov "*obiectum proprium*"), tj. "inteligibilna slika" (*species intelligibilis*), koju um spoznaje u osjetnom predmetu, kao objekt umskog spoznavanja.

intencionalnost – (*lat. intentionalis od in-tendere = ići prema*), skolastički pojam, a označuje svojstvo, vlastitost čina spoznaje da se usmjeri prema drugom različitom od sebe, tj. da nije zatvorena u sebe samu. Skolastici i. definiraju kao "akt" kojim svijest smjera k objektu (*actus mentis quo tendit in obiectum*). Intencionalnost prihvaćaju svi filozofski pravci koji spoznaju shvaćaju kao razumijevanje, a ne stvaranje objekta.

intenzija – smisao značenja termina.

interakcija – pojam je osobito važan u dijalektičkoj filozofiji i mišljenjima koje shvaćaju svijet i različite fenomene, u prirodi i društvu, kao međusobno povezane i uzajamno ovisne.

interdisciplinarnost – uzajamno djelovanje i integracija među različitim znanstvenim disciplinama kako na teorijskoj tako i na metodološkoj razini istraživanja i rješavanja određenih problema.

interiornost – (*od lat. interior = unutarnji*), označuje sve ono što pripada ili se odnosi na duh ili svijest. To je duhovna samosvijest, tiho područje u kojem je duša najintimnija samoj sebi i tajno središte Božje prisutnosti. Interiornost je najznakovitija oznaka Augustinove misli, ne samo kao metoda, nego također kao sadržaj, a njegovo načelo interiornosti bi se moglo ukratko izraziti ovako: istina je prisutna u umu, i um ne može ne znati je.

intermedijarno – u Platonovoj filozofiji označuje ono što istovremeno sudjeluje u inteligibilnom i senzibilnom svijetu.

internalizam – prema suvremenim anglo-američkim epistemolozima, empirističke tradicije, koje definiraju znanje kao *opravdano istinito vjerovanje*, nalaze posljednje opravdanje *istinitog vjerovanja* unutar samog subjekta, konačno u njegovoj svijesti, dok *eksternalisti* drže da nije nužno pozivati se na unutrašnje osobine subjekta, nego da se opravdanje može postići i izvanjskim sredstvima. Internalističke se teorije dijele na: *fundacionalizam i koherentizam*. Poznate eksternalističke teorije opravdanja su: *teorija pouzdanosti i kauzalna teorija*.

interpersonalna verifikacija – lingvistička teorija (W. Kamlah/P. Lorenzen) za određivanje značenja terminima "istinit", "neistinit" i njihovo uvođenje u jezik, a slična je teoriji konsenzusa, tj. provjerljivost dostupna mnogim osobama. Istina bi se sastojala u slaganju sugovoriteljâ. Neku ćemo tvrdnju s pravom držati istinitom ako bi tu tvrdnju prihvatio svaki čovjek koji nije ni zlonamjeran ni nenormalan. Takva bi tvrdnja bila onda interpersonalno verificirana, prihvaćena od normalnih ljudi, tj. onih ljudi koji se mogu služiti sa razumom i svih pet osjetila, tj. koje se na temelju običnog ispitivanja može uvjeriti o istinitosti ili neistinitosti postavljene tvrdnje.

interpolacija – (*franc. interpoler = umetnuti*), u epistemološkom smislu označuje umetanje unutar pravilnog niza zaključivanja, dodatna objašnjenja, koja služe pojašnjenjima i precizaciji rečenoga.

interpretacija – (*lat. interpretatio = tumačenje*), postupak tumačenja, objašnjavanja, shvaćanja, smisla i značenja misli, događaja, podataka i sl.

intersubjektivno – (*od lat. inter = među, između i subiectus = koji leži pod čim*), u suvremenoj filozofiji naznačuje ono što sudjeluje u odnosu među subjektima, pa se tako na spoznajnoj razini govori o "intersubjektivnom iskustvu" ili "intersubjektivnoj provjeri". Izvan spoznajnog područja pojam dobiva sve više značenje međuljudskih odnosa, međuosobnih komunikacija.

intranzitivnost – u teoriji odnosa, svojstvo odnosa koji nisu tranzitivni, npr. biti otac nekoga je tranzitivan odnos jer: ako je x otac od y a y otac od z, onda se ne može reći da je x otac od z, nego on mu je djed. Tranzitivan odnos je npr. „biti stariji od".

introjekcija – (*od lat. introiectum, od intra = unutra + iacio = bacam*), pojam je izmislio Avenarius krajem XIX. stoljeća, tumačeći da izvanjski objekti bivaju uneseni u subjekt pomoću svima zajedničkim slikama, stvarajući tako krivi dualizam između nutarnjeg i vanjskog iskustva, dok je iskustvo jedno.

introspekcija – (*od lat. intra = unutra + spectio = motrenje*), samopromatranje ili psihološko istraživanje subjekta o samome sebi. Uzeta kao metoda i. označuje analizu, od strane subjekta, svojih vlastitih svjesnih iskustava.

intuicija – (*lat. intuitio, od intueor = upirati oči u što, promatrati; pronicanje*), neposredno gledanje, duhovno promatranje, pronicanje u dubinu, u bit, zbivanja. Intuitivna spoznaja je izravna spoznaja bilo umska bilo osjetna. U klasičnoj i srednjovjekovnoj filozofiji intuicija se nekad shvaća ili kao način ljudske spoznaje božanskih stvari, ili kao vlastita spoznaja Božja. V. kontuicija.

intuicionizam – općenito znači svaku filozofsku i znanstvenu teoriju koja pribjegava intuiciji, shvaćenoj kao sposobnost neposredne spoznaje istine i prvih načela, da bi izgradila vlastiti misaoni sustav. U metaetici (za razliku od filozofije matematike), kognitivistička metaetička teorija koja tvrdi da se racionalnost iskaza morala temelji na specifično moralnim sposobnostima, koja se ne mogu reducirati niti na koje druge. Predstavnici: G.E. Moore „Principia Ethica“, „Ethics“; W.D. Ross „The Right and the Good“.

ipso facto – (*lat. = samim činom*), tehnički izraz iz kanonskog prava kojim se kaže da kod nekih prekršaja kazna nastupa istog trenutka kada je prekršaj učinjen, a ne nakon izričitog pravorijeka crkvene vlasti.

iracionalan – bezrazložan, bez misaonog dokaza, nemotiviran razumnim razlozima.

iracionalizam – pojam označuje sve misaone pravce koji smatraju da stvarnost u sebi nije racionalna, te da između stvarnosti i ljudskog razuma ne postoji slaganje, da primjena zakona razuma ne garantira uvjerljivu i utemeljenu spoznaju stvarnosti. Pojam se pojavljuje u XIX. stoljeću, dok je pridjev “iracionalan” već prije bio korišten. Razlikuje se osobito spoznajni ili metodički iracionalizam koji niječe mogućnost razumu da istinski spozna realnost; metafizički iracionalizam koji ne vidi nikakvu svrhu stvarnosti. Pojam i. ponekad označuje i shvaćanje da je zlo stvarnost i metafizički princip, temelj čitave stvarnosti ili barem iste razine kao i dobro.

ironija – (*grč. εἰρωνεία = pretvaranje, izlika, izgovor*), ponašanje koje nastoji umanjiti vlastitu vrijednost i vrijednost vlastite spoznaje da bi tako pojasnio ili demistificirao neki pojam ili stvarnost, te potaknuo određeni odgovor. I. je način izricanja nekog vrijednosnog suda suprotnim ponašanjem ili sudom. Sokrat ga koristi kao važan trenutak svoje majeutičke metode. Aristotel shvaća i. kao prikrivanje istine.

iskon – v. princip.

iskustvo – (*lat. experientia, od experior 4. = pokušati, iskušati, ogledati*), u antičkoj filozofiji pojam je imao puno različitih značenja. Najčešće označuje osjetnu komponentu spoznajnog čina, ono što je neposredno doživljeno. Kod empirista se identificira s osjetnom spoznajom i predstavlja vrhunac ljudskog znanja. To suženo značenje preuzimaju kasnije pozitivisti, neopozitivisti i marksisti, označujući tim pojmom sve ono što je čovjek kadar doseći svojim spoznajnim organima: osjetilima, umom, diskurzivnim razumom.

istina – (*grč. ἀλήθεια; lat. veritas*), istinitost znači neku vezu s razumom, i to vezu jednakosti, poklapanje sadržaja nekog iskaza i stanja stvari koje taj iskaz izražava. Dva su osnovna načina uporabe pojma istina: a) *supstantivistički*, b) *atributivni*. U supstantivističkoj uporabi termina istine obično mislimo na neki određeni unutrašnji sadržaj, kao neku "supstanciju" koju taj termin izriče. Tu se pojam koristi dosta široko, koekstenzivno sa samim bitkom, i tipičan je za filozofsku tradiciju Zapada, a temelji se na Aristotelu. Kod atributivne uporabe pojma istine taj se izraz javlja kao atribut, dakle, kao pridjev "istinit", te izriče neko svojstvo onoga o čemu se govori. Tu se onda radi o poklapanju ili podudaranju (*adaequatio*) izraza ili sadržaja propozicije sa stanjem stvari koje ona izriče. U skolastičkoj terminologiji upotrebljava se pojam *ontološke* istine (*veritas ontologica*) koja pripada svakom biću i samom bitku. Ona se sastoji u transcendentalnom svojstvu svakog bića da je otvoreno za spoznaju, tj. svako biće može postati predmetom spoznaje i mišljenja. U tom se smislu u ontologiji govori da je "svako biće, ukoliko jest, istinito. Tu se pretpostavlja da se biće podudara s onom idejom koju Bog kao stvoritelj ima o njemu. Kad danas govorimo o istini, obično mislimo na teoretski pojam istine. U tom smislu nastala je već u srednjem vijeku poznata definicija istine kao "poklapanje uma i stvarnosti" (*adaequatio intellectus et rei*). Prema tom mišljenju, istina u prvom redu pripada izrazima, sudovima ili tvrdnjama, tako da se jedino o njima može govoriti da su u pravom smislu istiniti. To se izriče načelom da se istina nalazi (ili dovršava) u sudu, i to ako sud izriče objektivno stanje stvari. U tom slučaju govorimo i istinitoj ili adekvatnoj spoznaji. Ta se istina u skolastičkoj terminologiji zove *logička* istina (*veritas logica*). Tome pojmu istine protivna je neistina. Pojam *formalna istina* ne izriče više podudaranje između mišljenja i objektivnog stanja stvari, nego mišljenja i logičkih zakonitosti kod izvođenja jednih sudova iz drugih. Tu je zapravo riječ o logičkoj dosljednosti. Govori se i o drugim vrstama istine: *egzistencijalna istina* (za razliku od objektivne istine u znanostima – S. Kierkegaard: "istina za mene"), u povijesnim znanostima koristi se izraz *povijesna istina*; *etička istina* ili istinoljubivost traži da se govor poklapa s unutrašnjim uvjerenjem, sukladnost riječi s umom, tj. sklad onoga što se kaže i onoga što se misli, suprotnost etičke istine je laž. V. teorije istine.

istinitosna tablica – postupak analize istinitosnih vrijednosti kod kojeg se prikazuju sve kombinacije istinitosnih vrijednosti, s lijeve strane, a s desne strane moguće istinitosne vrijednosti dotične logičke operacije. Neki od autora istinitosnih tablica su Wittgenstein i Likasiewicz).

izdvajanje – v. apstrakcija.

izvjesnost – v. sigurnost.

J

ja – (*lat. ego; njem. Ich*), ono čime se svaka osoba izriče, središte vlastite individualnosti od kojeg polaze sve njezine inicijative i prema kome se odnosi sve njezino iskustvo. *Ja* je subjekt koji spoznaje, hoće, osjeća, koji "posjeduje" svoje čine kao stanja koja se mijenjaju, dok on, unatoč tim promjenama, ostaje uvijek isti. Tu stalnost, nepromjenljivost i individualnost ipak ne prihvaćaju svi, osobito D. Hume, koji drži da ne postoji neki "subjekt odijeljen od svojih "čina", nego neka vrsta mnoštva tih čina ili njihov skup. Taj stav prihvaćaju neopozitivisti osobito A.J. Ayer koji smatra da se ljudsko ja može svesti na osjetna iskustva. Predstavnici neokantovskog idealizma smatraju protuslovnim da bi isto ja moglo biti i subjekt i objekt, kako je to u slučaju refleksivne svijesti; oni razlikuju jedan ja koji se može objektivirati (koji i nije pravi subjekt), i drugi, koji uvijek ostaje samo subjekt. Nakon što je Kant postavio razliku između "empiričkog ja" i "transcendentalnog ja", u njemačkom će idealizmu "*das Ich*" služiti kao način govora o Duhu. Ja je i suvremeni način govora o subjektu ili osobi.

jasnoća – (*lat. claritas*), u filozofiji označuje očitu spoznaju koja je temelj sigurnom sudu.

javno mnijenje – skup uvjerenja većine građana o nekoj temi od općeg interesa.

jedinka – v. individuum.

jedno(ća) – (*lat. unum*), transcendentalno svojstvo bića koje izriče da je biće nepodijeljeno u sebi i odijeljeno od svega ostaloga. Prema Aristotelu "naziva se jednim ono što nije razdijeljeno i ukoliko nije razdijeljeno." Najviši je stupanj jednoće (jednoga) supstancijalna (*unum per se*), u bićima koja su supstancija, tj. bića koja su zbiljski (*actu*) jedno biće i nisu zbiljski mnoga bića, koja su samo akcidentalno ujedinjena. U akcidentalnoj jednoći (*unum per accidens*) biće je također ujedinjeno, ali nije u sebi jedna supstancija (npr. supstancija i njezini akcidenti). Konačno jednoća reda koja je također akcidentalna, ali još slabijeg jedinstva. Jednoća reda može biti moralno jedinstvo kada se razumska i

slobodna bića ujedinjuju svojim htijenjem, težnjom svih prema zajedničkom cilju (npr. športska ekipa, pjevački zbor i slično); fizičko jedinstvo, kada su bića neslobodno fizički ujedinjena (npr. krdo ovaca, hrpa kamenja i slično).

jednostavnost – (*lat. simplicitas*), u filozofiji označuje nesastavljeno biće koje se ne da rastaviti na dijelove. J. se pripisivala ljudskoj duši, a u antičko vrijeme i atomima, iz čega proizlazi i njihova neuništivost.

jednoznačnost – v. univočnost.

jezična igra (*Sprachspiel*) – prema L. Wittgensteinu, j.i. predstavljaju različite načina funkcionalnosti jezika, prema svojoj uobičajenoj i neuobičajenoj praksi. Tumačeći riječ "jezična igra", Wittgenstein je dovodi u vezu sa životnim oblicima: "*Riječ 'jezična igra' ovdje treba istaći da je jezični govor dio jedne djelatnosti, ili jednog životnog oblika*" (*Fi* 23). Naši se iskazi, izrazi i riječi javljaju u sklopu jedne jezične igre od koje oni onda dobivaju svoj smisao, odnosno značenje. Može se dogoditi da neka riječ, istrgnuta iz konteksta, nema više nikakva značenja jer ona svoju ulogu ispunja samo u kontekstu. J.i. daju riječima njihovo utemeljenje, to su cjeline gotovih jezika kojima se izvršava potpuna komunikacija. Na pitanje – kako je to moguće, Wittgenstein čini se odgovara – stoga što je jezična igra dio oblika života i/ili stoji na pozadini oblika života (*Lebensform*). (vidi: L. Wittgenstein: «Filozofijska istraživanja», I. Macan: «Wittgensteinova teorija značenja», H. Festini: «Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina», H.–J. Glock: «A Wittgenstein Dictionary», 1996. D. Richter: «Historical Dictionary of Wittgensteins Philosophy», 2004.).

jezik – određeni sustav znakova (izgovorenih i napisanih) koji se ravna po točnim pravilima izgovora, gramatika i sintakse. V. govor. Grčka je filozofija razlikovala "*logos*" (*λόγος*) = ljudski govor općenito; "*lexis*" (λέξις) = izraz, govorni niz i "*lekton*" (λεκτόν) = izraženo značenje. "Jezik je sustav oblika izražavanja koje je čovjek razvio i koje očituje da bi nešto izrazio, sporazumio se, da bi sredio i priopćio svoje spoznaje i na razne načine došao u dodir sa stvarnošću" (A. Keller). Logičko-empiričko shvaćanje jezika zastupa tvrdnju da istraživanje i objašnjenje jezičnog ponašanja mora polaziti od činjenica koje se mogu iskustveno opisati. Pristup jeziku na temelju životne okoline drži da je potrebno započeti od konkretnih životnih situacija u kojima se redovito nalazimo. U takvim situacijama nalazimo već jasno oblikovane jezične artikulacije ili čak cijele jezike, tj. «jezične igre» kao dijelove «oblika života» (L. Wittgenstein). Naturalistički pristup promatra jezično ponašanje samo kao jednu od mnogih prirodnih datosti, pa teorija o ljudskom jezičnom ponašanju ima status bilo koje znanstvene teorije o našem svijetu. Teorije jezika se zato sastoje od hipotetskih i iskustveno provjerljivih stavova kao i kod drugih znanosti (W. V. O. Quine).

junktori (iskazni operatori) – riječ ili skupovi riječi, te znakovi logičke simbolike kojima od iskaza tvorimo nove iskaze čija istinitosna vrijednost ovisi od istinitosnih vrijednosti sastavnih iskaza. Iskazna logika je logika iskaznih (sastavnih) operatora. Najvažniji junktori jesu: negator (¬), konjunktor (&, Ù), disjunktor (Ú) i implikator (→).

K

kaos – (*grč. χάος = prazan i beskonačan prostor*), prema antičkoj mitološkoj kozmogoniji k. je prvo neuređeno počelo sve stvarnosti, božanske, kozmičke i ljudske, iz koje se postupno uređuje svijet. Primordijalna praznina koja prethodi stvaranju i kozmosu. U svagdašnjoj govornoj uporabi znači nered.

kapitalizam – (*od lat. capitalis = glavni*), označuje ekonomsko-političku teoriju koja se oslanja na slobodno posjedovanje i korištenje sredstava za proizvodnju od strane privatnika, slobodi gospodarstvenog poduzetništva i slobodnom tržištu. Pojam su počeli koristiti socijalisti devetnaestog stoljeća a preuzeo ga je K. Marx i njime označava društveno-ekonomske ustroj u suvremenoj Europi. Za V. Sombarta bit je kapitalizma zarada, ona pokreće gospodarstvene djelatnike. Prema M. Weberu bit k. je u privatnom poduzetništvu radi zadovoljavanja potreba.

karakter – konstantni način osjećanja, mišljenja, djelovanja i reagiranja, svojstven svakom pojedincu. U karakteru ima prirođenih i stečenih elemenata. U filozofskom smislu označuje svaki element koji obilježava i razlikuje pojedinca ili predmet.

kartezijanizam – filozofski smjer (osobito u XVII. stoljeću), koji se pozivao i slijedio R. Descartesovu filozofiju.

katarza – (*grč. καθάρσις = očišćenje*), ritualno očišćenje od neke mrlje. Platon govori o smrti kao o katarzi (odvajanju) duše od tijela. U estetici se time izriče očišćenje duše onoga koji promatra neko umjetničko djelo.

kategorematskiznakovi – znakovi koji sami za sebe imaju potpuno značenje, npr. „Zagreb“ je glavni grad Hrvatske ili najveći hrvatski grad na Savi, za razliku od sinkategorematskih znakova koji sami za sebe nemaju značenja, ali značenje dobivaju u svezi s drugim znakovima.

kategoričan – (*od grč. κατηγόρικος = potvrdan*), bezuvjetna tvrdnja ili dokazivanje. Kategorično kao suprotno od hipotetično Boetije preuzima od stoika, a sličnu distinkciju preuzima i Kant u *Kritici čistog uma* gdje je poistovjetio

k. s "bezuvjetno"; osim toga govori o kategoričnom sudu, tj. neovisnom od neke hipoteze ili kategoričkog imperativa, odnosno "praktičnog zakona" koji bezuvjetno vrijedi ("moraš jer moraš").

kategorički imperativ – znači bezuvjetan zahtjev održavanja zadanih pravila. K.i. je Kantov izraz (osobito u *Kritici praktičnog uma*) kojim on izriče da naše moralno djelovanje ima svoj univerzalan i nužni temelj u razumnom poticaju, dužnosti, što on naziva k.i., tj. kao imperativ (zapovijed) koji ne dopušta iznimke, ako se želi moralno djelovati. Kant donosi tri formule k.i: a) djeluj tako da maksima tvoje volje može uvijek vrijediti kao opći zakon; b) djeluj tako da tretiraš čovječanstvo u svojoj i drugim osobama, uvijek kao svrhu, nikada kao jednostavno sredstvo; c) djeluj tako kao da bi maksime tvoga djelovanja morale postati, tvojom voljom, univerzalni zakon prirode (tj. "budi zakon samome sebi").

kategorični silogizam – silogizam koji je sastavljen samo od kategoričkih sudova.

kategorični sud – sud koji izriče bezuvjetnu tvrdnju i može se odrediti kao istiniti ili neistiniti. K.s. pririču ili odriču nekom predmetu neko svojstvo. Tradicija, od Aristotela do danas, razlikuje četiri vrste kategoričkih sudova: „Svi F su G", „Nijedan F nije G", „Neki F su G" i „Neki F nisu G". Te tri vrste sudova dobile su oznake „a" (opće-potvrdni), „e" (opće-niječni), „i" (pojedinačno-potvrdni), „o" (pojedinačno-niječni) ili SaP, SeP, SiP, SoP. Njihovi međusobni odnosi izriču se tzv. „logičkim kvadratom".

kategorija – (*od grč. κατηγορέω = potvrditi*). različiti načini na koje govorimo i mislimo o stvarnosti, ali u isto vrijeme i načini na koje sama stvarnost egzistira. Kategorije su najviši rodovi bića (*suprema modorum essendi genera*), najopćenitiji iskaz o biću, najviši pojmovi. Aristotel ih naziva *κατηγορίαι τοῦ ὄντος* i koristi da bi označio posljednje i najopćenitije predikate koji se mogu pripisati bilo kojoj stvari, to su generalne ideje koje nisu svedive ni na koju drugu. Aristotel je navodio deset kategorija: supstancija, kvantiteta, kvaliteta, odnos (prema nečem), mjesto, vrijeme, položaj, posjedovanje, aktivno djelovanje i trpljenje. Imaju logičku i ontološku ulogu, omogućuju točno definiranje bića ukoliko ih vode njihovoj općenitijoj biti. Za Kanta kategorije ne označuju najviše načine bitka stvarnosti, nego apriorne forme našeg spoznavanja. On postavlja tabelu od 12 kategorija, koje smatra čistim pojmovima razuma. (Kategorije kvantitete: *jedinstvo, mnoštvo, totalitet*; kategorije kvalitete: *realnost, negacija, limitacija*; kategorije relacije: *supstancijalnost, kauzalnost, uzajamnost (reciprocitet)*; kategorije modaliteta: *mogućnost, zbiljnost, nužnost*.

kategorijalan – ono što se tiče, što je povezano s kategorijama.

kauzalnost – (*od lat. causa = uzrok; uzročnost*), pojam izriče odnos između uzroka i učinka, sve ono što na neki način pridonosi proizvođenju neke stvari. Metafizički princip kauzalnosti: svako kontingentno biće dobiva svoje opstojanje djelovanjem nekog uzroka; fizički princip kauzalnosti: unutar materijalnog svijeta je svako djelovanje tako determinirano da isti uzroci trajno proizvode iste učinke. Vidi *causa*.

Kauzalne (uzročne) teorije vlastitih imena: vlastita imena u normalnom slučaju imaju čvrstu referenciju koja je neovisna od identificirajuće kompetencije pojedinih govoritelja. Nositelj ostaje njima pripojen neovisno od opisa koji se trajno mijenjaju i mišljenjima sudionika u jeziku. Ono što omogućuje referencijalni čin nije individualna kompetencija identificiranja, nego neka vrsta kauzalne sveze između pojedinih govoritelja pa sve do nositelja imena. Smisao vlastitog imena određen je poviješću njegova prenošenja u smislu kauzalnih lanaca od jednog govoritelja do drugog. Glavni zastupnik kauzalne teorije je S. Kripke (vidi S. Kripke: «Imenovanje i nužnost»).

kibernetika – (*od grč. κυβερνητική τέχνη = umješnost vozača*), pojam koristi Wiener (1948.) da označi teoriju komunikacije i autoregulacije pomoću *feed-backa*, primijenjenu kako na živa bića tako i na strojeve, da bi se ispravile vlastite pogreške i postigli ciljevi. Kibernetika je znanost koja studira analogiju između stroja i živog organizma, s posebnim naglaskom na tehnike kontrole, komunikacije i regulacije te na njihovu tehničku primjenu. Pojam je postao važan u razvoju sustava "umjetne inteligencije", u kompjuterima.

klasa – (*od lat. classis = društveni razred*), pojam se koristi u logici, teoriji skupova, no osobito je važan u marksizmu koji društvenu analizu promatra kroz "borbu klasa", različitih društvenih slojeva.

klasicizam – umjetnička i estetska sklonost da se grčko-rimska antička baština uzima kao uzor umjetničkom stvaralaštvu.

klasična teorija vlastitih imena (obilježbena teorija) – smisao nekog vlastitog imena određuje i izriče se pomoću obilježbi koje su povezane s imenima. Smisao vlastitog imena je smisao tog određenog opisa. Teorija potječe od B. Russella i G. Fregea. Klasična teorija je prikladna za obrađivanje problema negativnih egzistencijalnih iskaza kod kojih se u subjektnoj poziciji nalaze vlastita imena. Za problem, kako se može o nečemu što ne egzistira iskazivati da ne egzistira, klasična teorija pruža rješenje. Negativnim egzistencijalnim iskazima jednostavno se poriče da postoji nešto što je takvo da bi ispunjalo obilježbu koja je povezana s vlastitim imenom u subjektnoj poziciji. Ako se klasična teorija primjeni na običan jezik bez točnijeg određenja nastaju poteškoće. Govornici običnog jezika

povezuju s istim imenom različite obilježbe. Pitanje koja će od tih obilježbi biti odlučujuća za tumačenje ili određivanje smisla. Da se taj problem izbjegne osmišljene su teorije „grozda" (*cluster theories*) vlastitih imena.

klasifikacija – logički postupak kojim se mnoštvenost u stvarnosti skuplja u određene zajedničke cjeline (klase) prema kriteriju njihove sličnosti i različnosti.

koegzistencija – (*lat. coexistentia = supostojanje*), označuje istovremeno postojanje više stvari zajedno, u politici različitih političkih sustava.

kognitivističke metaetičke teorije – kognitivizam načelno tvrdi da treba razlikovati vrijednosne predikatore (neke u stupnju, a neke u vrsti) kao što su: dobro, loše, zlo, hrabro, itd. od deontičkih predikatora kao što su: dozvoljeno, zabranjeno, zapovjeđeno. Kognitivističke metaetičke teorije su: naturalizam i intuicionizam.

kognitivizam – (*od lat. cognitivus = spoznat*), psihološka metoda promatranja ljudskih procesa, uključujući percepciju, memoriju, pozornost, razmišljanje,... a koji sudjeluju u rješavanju pojedinačnih problema. Kognitivisti smatraju da ljudska inteligencija u suštini djeluje kao računalo.

koherencija – (*od lat. cohaerentia = povezanost*), označava općenito povezanost pojedinih elemenata, a u teoriji spoznaje termin k. mogli bismo odrediti kao odnos između sklopa propozicija koji je takve naravi da nijedna od tih propozicija ne može biti neistina ako je čitav sklop istinit. To znači da nijedna propozicija nije neovisna od drugima, tj. da među svim pojedinim propozicijama postoji takva međusobna sveza da je svaka od njih izvediva od drugih te da nijedna od njih ne može biti istinita ako bi ijedna druga bila neistinita.

koherentizam – jedna od temeljnih epistemoloških teorija analitičke epistemologije. Neko je vjerovanje opravdano ako i samo ako je koherentno sa pozadinskim sustavom vjerovanja. Postoje slabe i snažne teorije koherencije. U slabijima je vjerovanje opravdano kada je koherentno sa sustavom vjerovanja pri čemu je to tek jedna od mnogih determinanti opravdanosti, ostale su: percepcija, memorija i intuicija, ili kada pojedinačno vjerovanje nije logički nedosljedno tijelu vjerovanja. U snažnim teorijama koherencije vjerovanje je opravdano samo prema koherentnosti sa sustavom vjerovanja.

koincidencija – (*lat. coincidentia = podudaranje*), vremensko podudaranje različitih pojava.

kolektivizam – (*od lat. colligere = udružiti, skupiti*), pojam kojim se označuje politička ideologija i djelovanje koje daje prednost masi a na štetu prava i slobode pojedinca. U gospodarstvu središnja vlast dokida zakone tržišta,

raspoređuje sredstva za proizvodnju na temelju zajedničkog plana bez obzira na interese pojedinaca. U kolektivističkim društvenim sustavima sredstva za proizvodnju su u rukama države, a privatno vlasništvo je ograničeno ili dokinuto. Kolektivističke ideje nalazimo u djelima antičkih mislilaca (Platona), u pisaca socijalističkog utopizma. Komunizam je ostvaren totalitarističkim sustavima dvadesetog stoljeća, osobito u komunističkom.

kolizija – (*od collidere = sraziti se, sudarati se*), u prenesenom značenju u etici označuje sukob nespojivih dužnosti, prava i interesa (*collisio officiorum*).

kompetencija – pojam je uveo N. Chomsky da njime označi znanje koje govornik ima u lingvističkom sustavu svoga rodnog jezika.

kompozicionalnost: teorija značenja je kompozicijska kada ima određen broj aksioma, te kada temeljem njih oblikuje teoreme značenja na način da je semantička struktura rečenica zadanog jezika samim time u potpunosti iskazana.

kompleks – (*od lat. complexus = obuhvat, zagrljaj*), pojam je sačinio S. Freud da označi skup podsvjesnih uvjerenja koji pojedinca prisiljava na određeno ponašanje (npr. kompleks manje vrijednosti; kompleks krivnje; Edipov kompleks, ...).

komunikacija – (*od lat. communicatio = priopćenje*), međuosobni odnos ljudi, koji se temelji na aktivnom duhovnom sudjelovanju s drugima i otvorenosti pojedinca prema drugima. Označuje i načine prenošenje informacija pomoću riječi, znakova i drugih instrumenata.

komunikativno djelovanje – u filozofiji J. Habermasa označuje djelovanje kojem je svrha uspostavljenje razumijevanje među sugovornicima.

komunizam – (*od lat. communis = zajednički, opći*), društveni poredak i politički nauk u kojem prevladava društveno nad pojedinačnim, osobito u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i gospodarskim proizvodima. U užem smislu označuje društveno-političko uređenje koje se, barem načelno, bori protiv iskorištavanja siromašnih slojeva radništva od strane bogatih poslodavaca. U dvadesetom stoljeću k. je oznaka za političke sustave u zemljama u kojima je vladala komunistička partija.

komutativnost – svojstvo nekih logičkih operacija kod kojih nije važan poredak propozicija, npr. konjunkcija je komutativna tj. p&q=q&p.

konačnost – prvotno označuje prostorno-vremensku ograničenost. Za razliku od grčke filozofije koja je u konačnosti vidjela dovršenu oblikovanost bića, u skolastici je oznaka za kontingentno, nesavršeno biće koje razlog svoga opstojanja nema u sebi samom nego u Apsolutnom biću.

koncept – (*od lat. conceptus = začet*), ono što znamo o nekoj stvari i što odgovara njezinoj biti. Označuje apstraktnu univerzalnu spoznaju, a u klasičnoj je filozofiji sinonim za univerzalnu ideju. Pojedine se filozofske škole razlikuju u tumačenju podrijetla i vrijednosti koncepta: za Platona koncept je čovjekova umska spoznaja idejâ koju ima zahvaljujući sjećanju (*anamnesi*); za Aristotela je spoznaja "esencije" neke stvari do koje se dolazi apstrakcijom; za Augustina je plod iluminacije; a prema Kantu koncept se identificira s univerzalom, potječe a priori od intelekta i u njegovoj je funkciji. S obzirom na vrijednost koncepata postoje tri osnovna stava: da nemaju nikakvu vrijednost (*flatus vocis*), kako drže nominalisti i empiristi; da imaju objektivnu vrijednost i da odražavaju subzistentnu stvarnost (kao ideje kod Platona); odnosno da imaju posve objektivnu vrijednost i djelomično subjektivnu: objektivnu s obzirom na sadržaj, subjektivnu s obzirom na formu (univerzalnost postoji samo u umu). To su mišljenje zastupali Aristotel, T. Akvinski. i filozofi koji prihvaćaju spoznajni realizam. U tradicionalnoj logici, počevši od srednjovjekovne skolastike, pod "konceptom" se podrazumijeva svaki pojam koji s drugima čini sud, a treba ga razlikovati od stvari koju predstavlja, kao i od riječi kojom se izriče. V. *pojam*.

konceptualizam – pod tim se pojmom podrazumijevaju filozofski pravci (stari i novi) koji, premda prihvaćaju univerzalne pojmove, negiraju njihovu objektivnost izvan ljudskog uma. Opći pojmovi su samo tvorevina intelekta (*conceptus mentis*) kako veli W. Ockham, ili subjektivne forme mišljenja, kako drži Kant, bez temelja u stvarnosti. To je suprotna teorija od realizma, koji daje objektivnu vrijednost općim pojmovima.

kondicional (pogodba, implikacija, subjunkcija) – iskaz koji je neistinit samo onda ako je antecedens istinit, a konskekvens neistinit.

konkluzija – (*od lat. conclusio = zaglavak*), u klasičnoj logici označuje rečenicu koja u silogizmu, proizlazeći iz prethodnih premisa, zaključuje dokazivanje (dedukciju).

konkretno – (*od lat. con-crescere = srasti, zgusnuti se*), suprotno od apstraktno. Označuje ono što je u stvarnosti, što je prostorno-vremenski određeno. Konkretni se pojmovi odnose na pojedinačne predmete.

konkupiscencija – (*od lat. concupisco 3. = žudjeti*), od općenitog značenja jake želje za nekim objektom, dobiva više značenje žudnje za osjetilnim dobrom (užitkom).

konotacija – u logičko-filozofskom smislu označuje umsko djelovanje kojim se jednim pojmom izravno zahvaća partikularna determinacija nekog objekta, a neizravno se odnosi na nešto drugo s čime je objekt, pomoću toga pojma, stavljen u odnos.

konsensus – (*lat. con-sensus = suosjećaj, usklađeno mišljenje*), jedinstvenost u prihvaćanju neke odluke ili zaključka. U sociologiji i politici označuje prihvaćanje od svih članova grupe neke odluke i mišljenja političkog autoriteta ili međusobnog dogovora. O teoriji konsensusa v. teorije istine.

konstituente – tako se u strukturalnoj lingvistici zove svaka riječ ili izričaj koji je dio šire konstrukcije. Npr. Marko je došao kući s prijateljima. U toj su rečenici "Marko" i došao je kući s prijateljima" konstituente rečenice).

konstruktivizam – (*od lat. construo 3. = sagraditi*), u opće filozofskom smislu označuje stajalište koje prenaglašava ulogu spoznavajućeg subjekta u izgradnji spoznate stvarnosti.

kontekst – zajedništvo međuodnosa elemenata koji određuju značenje onoga što se događa među njima. U analitičkoj filozofiji određuje značenje mnogih riječi. Kontekst iskaza je situacija u kojoj se iskaz pojavljuje i prema kontekstualnim teorijama značenja presudan je za određivanje značenja iskaza (nasuprot referencijskim teorijama značenja). Svakako treba razlikovati jezični kontekst (teorija govorne namjere – P.F. Strawson, teorija razgovornih implikacija – P. Grice) od nejezičnog konteksta (tj. kulturno semiotički).

kontemplacija – (*od lat. cum + templum = mjesto molitve i bogoštovlja*), izriče sadržaj grčke riječi *θεωρία*, a osnovno je značenje zrenje istine i motrenje nekog objekta. Za Platona i Aristotela predstavlja intelektualnu spoznaju (*θεωρία*), nasuprot djelovanju (*πράξις*). Na mistično-religioznom području kontemplacija izriče stanje u kome se ljudski um usredotočuje na duhovnu stvarnost, uranjajući u nju sve do zaborava svake druge stvarnosti. Kod Plotina i neoplatonika kontemplacija je sastavni dio emanacijskog procesa kojim iz Jednog proizlaze druge hipostaze (um i duša). Za kršćanske mislioce, osobito neoplatoničkog smjera, kontemplacija je najviši stupanj ljudske duhovne djelatnosti. Kontemplaciju poznaje i židovska kabala, islamski pokreti poput sufizma i derviša, teoretski i praktično prisutna je u hinduizmu (joga) te budizmu.

kontingencija – (*od lat. contingens = možebitan, nenužan*), način opstojanja nekog bića koje po svojoj biti može biti ili ne biti, indiferentno je prema opstojanju, ne opstoji nužno. Kriterij kontingencije su promjenjivost i sastavljenost. Na temelju principa kauzalnosti kontingentno biće traži kao dovoljan razlog svog opstojanja djelatni uzrok.

kontingentno biće – ono biće koje po svojoj biti, koliko je do njega samoga, može biti ili ne biti (*quod potest esse et potest non esse*). Kontingentno biće, prema tome, ima takvu bit da ono može i ne biti, ne opstojati, dakako ne u smislu da u isto vrijeme i bude i ne bude, nego u tome smislu da ono u sebi, dok opstoji, nosi mogućnost prestanka, da ne opstoji. Činjenica kontingentnosti nekog bića se

može na razne načine izreći: nije *Actus Purus*, sastavljeno je fizički ili metafizički (iz potencije i akta), biće koje je pokrenuto i koje teži prema nečemu. Kontingentno biće koje bivstvuje (*est actu*), mora imati razlog bivstvovanja i taj razlog mora biti u biću koje također bivstvuje (*est actu*).

kontinuum – (*lat. continuus = svezan, neprekinut*), pojam izriče da je neka cjelina ili tijek neprekinut bez praznina ili intervala.

kontradikcija – (*lat. contradictio = protuslovlje*), izriče potpuno protuslovlje jednog suda nekom drugom, nastaje kad se za neku stvar u isto vrijeme i pod istim vidikom tvrdi da jest i da nije. Označuje odnos između tvrdnje i nijekanja koji imaju isti subjekt i predikat. Kontradikcija je istovremena tvrdnja i nijekanje neke iste stvari, označuje radikalnu suprotnost između tvrđenja i negiranja. Dvije su rečenice kontradiktorne onda i samo onda ako je jedna negacija druge ili je logički ekvivalentna negaciji druge. Tako su rečenice „Kiša pada" i „Nije točno da kiša pada" kontradiktorne. Njihova konjunkcija „Kiša pada i kiša ne pada" jest kontradikcija. Princip ne-kontradikcije je logičko-metafizički zakon, po kome je nemoguće spajanje dviju suprotnih tvrdnji, pojmova ili vrijednosti. Nemoguće je da isto pripada i ne pripada istome u isto vrijeme i u istom odnosu. U logici: nemoguće je da neki iskaz istovremeno i u istom smislu bude istinit i neistinit. Princip je formulirao Aristotel: "nemoguće je da nešto istodobno i jest i nije" (*Metaf.*, III,2,996 b 30) i određuje ga kao vrhovni princip mišljenja i bića.

kontrakcija – (*lat. contractio = grčenje; skraćivanje*), umska djelatnost kojom dodavanjem oznaka pojmu dobivamo manje općeniti pojam. Suprotan je pojam apstrakcija.

kontrapozicija – (*od lat. contra = nasuprot, i positio = položaj; suprotstavljanje*), transformacija jednog suda u drugi negirajući njegovu suprotnost; izvođenje suda tako da subjekt i predikat zamijene mjesta, predikat se prometne u kontradiktornu opreku, a čitav sud promijeni kvalitetu. Pojam uvodi Boetie, no sadržaj je prisutan u Aristotelovoj logici, prema kojoj je k. negacija suprotnosti iskaza, postignuta zamjenom odnosnih mjesta termina koji sačinjavaju originalni iskaz. (Npr. kontrapozicija iskazu: *ako je lijepo dobro, ono što nije dobro nije lijepo* – je iskaz: *ako ono što nije dobro nije lijepo, dakle ono što je lijepo je dobro*. Aristotel donosi pravila k. u *Top.*, II, 8, 113 b).

kontrarno – (*od lat. contrarius = protivne strane, protivan*), označuje oprečnost ali ne u kontradiktornom smislu. U odnosu među pojmovima kontrarni se pojmovi međusobno razlikuju više nego ma koja druga dva koordinirana pojma. Npr. bijelo i crno.

kontravalencija – logička operacija koja je istinita samo onda ako članovi imaju nejednake istinitosne vrijednosti. U svakodnevnom govoru izriče se s „ili-ili".

konvergencija – (*od lat. con + vergo 3. = nagibati se, primicati se*), usklađivanje, usmjeravanje mnogih vjerojatnih razloga prema jednom uzroku koji dovoljno tumači neku pojavu ili neko zbivanje. Dokaz iz konvergencije pruža nepotpunu evidenciju i hipotetsku sigurnost, na koju se ipak može osloniti.

konverzija – obrat, zamjena mjesta dvaju članova u logičkoj operaciji; obrat suda: zamjena mjesta subjekta i predikata, a da se istinitost suda ne izmjeni. To je moguće kod sudova SeP i SiP.

konzervatizam – (lat.: *conservo, 1. = sačuvati*) nastojanje očuvanja postojećih političkih, društvenih i drugih struktura i odnosa. Suprotan je pojam progresizam.

konzistencija – svojstvo logičkog ili matematičkog sustava da njihovi aksiomi i teoremi ne protuslove jedan drugome. Termin konzistentan predicira se o nizu ili skupu rečenica. Niz ili skup rečenica je konzistentan onda i samo onda ako logička konsekvenca iz tih rečenica nije kontradikcija. Dvije su rečenice međusobno konzistentne ako postoji konzistentan niz kojeg su one članovi.

konjunkcija – (*od lat. coniunctio = sveza, sjedinjenje, združenje*), u logici označuje odnos među konjuktivnim sudovima. Logička operacija spajanja dvaju iskaza koja je istinita samo kad su oba iskaza istinita.

konjuktivni sud – onaj sud koji ima uz jedan subjekt i više predikata, npr. Marko je student i nogometaš i planinar i glazbenik (S je P1, P2, P3,...).

konvencionalizam – (*od lat. convenientia = suglasje, podudaranje*), u epistemologiji izriče shvaćanje po kojem mnogi znanstveni iskazi nisu tvrdnje o objektivnoj stvarnosti, sposobne da ih potvrdi ili opovrgne iskustvo, nego su plod slobodnog dogovora među znanstvenicima.

kopula – (*lat. copula = spona*), u logici označuje vezu (sponu) predikata i subjekta izrečenu u sudu s glagolom biti u trećem licu "jest, jesu".

kopulativan sud – kategorički sud koji ima više subjekâtâ i jedan jedini predikat. Npr. Ni Marko ni Ivan ni Luka nisu studenti.

korelativan – suodnosan, izražava međusobni odnos i uzajamnu zavisnost među pojavama. U logici korelativan pojam je onaj pojam koji se ne može definirati osim u odnosu s drugim njemu korelativnim (suodnosnim) pojmom, npr.: majka-dijete; više-niže.

korespondencija – ili adekvacija, v. teorije istine.

korolarij – (*od lat. corollarium = vjenčanica; dar, nagrada*), u skolastičkoj metodi raspravljanja nakon argumentacije i razglabanja glavne teze slijedi *korolarij* koji nastoji proširiti tematiku iz dokazne teze.

korpuskularna teorija – njome se u filozofiji i fizici nastoji protumačiti priroda svjetla kao gibanje najmanjih tijela (korpuskula).

kozmogonija – (*od grč. κόσμος = svijet i γονή = rađanje*), mitološko i religiozno, a ne filozofsko, tumačenje kako je nastalo sve ono što postoji; za razliku od kozmologije koja se bavi filozofskim i znanstvenim teorijama o podrijetlu svijeta.

kozmologija – (*od grč. κόσμος = svijet i λόγος = nauka*), doslovno znači govor o redu, odnosno o svijetu; označava i filozofsku disciplinu koja proučava oblike i zakone fizičkog svijeta, svemira, kao uređenog sustava. Pojam je uveo Ch. Wolff, po njemu "*Cosmologia est scientia mundi qua talis*". Pojam prihvaća i Kant, određujući kao predmet kozmologije "kompleks svih fenomena, odnosno svijeta". U Srednjem vijeku i antičkoj Grčkoj uglavnom se koristio naziv fizika ili filozofija prirode. Kozmologija opisuje svemir kao prostor, vrijeme i materiju za razliku od ontologije koju zanima podrijetlo, nutarnja struktura i konačni cilj.

kozmološki dokaz – izriče način dokazivanja Božje opstojnosti na temelju postojanja i naravi svemira. Polazište dokazivanja su uočljive nesavršenosti konačnog svijeta, (*ex contingentia mundi*), da bi se dospjelo do beskonačnog bića čije opstojanje tumači opstojanje konačne stvarnosti. Ovaj je dokaz osobito razradio T. Akvinski u "pet putova", tj. pet različitih načina dokazivanja Božje opstojnosti (*Summ. th.*, I,q.2,a.3).

kozmopolitizam – shvaćanje koje pojam domovine proteže na čitav svijet. Pojam je nov ali teoretske osnove susrećemo već u drevnoj Grčkoj, osobito kod cinika i stoika. Tako je Diogen, na pitanje: odakle je, odgovarao da je građanin svijeta, a Zenon je smatrao sve ljude svojim sugrađanima. U moderna vremena ovu ideju zastupaju osobito *iluministi* (Voltaire i J.J.Rousseau) i marksisti.

kozmos – (*grč. κόσμος = uređeni svijet*), izvorno je značenje pojma "sveukupna uređenost" koja se prije svega odnosi na sveukupnost materije i energije u prostoru. O početcima k. govore drevne kozmogonijske i mitološko-religijske nauke, klasična i suvremena astronomska i druge pozitivne znanosti. Filozofskim pitanjima o kozmosu bavili su se osobito grčki mislioci. Kao počelo i kraj k. Anaksimandar je označio *ἄπειρον* i po prvi puta označio k. kao red, čime je jako utjecao na kasniju zapadnu misao o kozmosu. Parmenid će naznačiti *bitak* a Heraklit *logos* kao počelo koje je od prvotnog kaosa stvorilo kozmos. Demokrit svijet tumači općim mehanicizmom u koji uvodi i slučaj koji vlada u svijetu ali i strogi red uzročnosti. Platon razlikuje dva svijeta osjetni, koji uređuje Demiurg, i

inteligibilni, koji je uređen prema vječnim i idealnim modelima. Aristotel je svojom naukom o materiji i formi (v. hilemorfizam) odredio k. kao hijerarhijski ustroj bića. Kršćanstvo svoju viziju kozmosa temelji na židovskoj tradiciji koja promatra svijet kao Božje stvorenje. Kopernikanska otkrića daju novu sliku kozmosa, različitu i suprotnu od antičkog, osobito grčkog, iznose se stajališta utemeljena na pozitivističkim mišljenjima i eksperimentalnoj znanosti koja će se razvijati sve do relativističkih teorija A. Einsteina.

kreacionizam – (*od lat. creatio = stvaranje*), filozofski i religijski nauk da Bog neposredno stvara dušu u tijelu svakoga pojedinog čovjeka. Kreacionističko je učenje osobito prisutno u srednjem vijeku utemeljeno na učenju o duhovnosti i supstancijalnosti ljudske duše, koja egzistira neovisno o materiji. Pojam općenito označuje i svaku teoriju koja prihvaća stvaranje kao počelo svijeta.

krepost – (*grč. ἀρετή, lat. virtus*), prema izvornom značenju pojam izriče odličnost neke kvalitete koji se pokazuje u svojim učincima. Prema klasičnom shvaćanju, ljudska krepost je prije svega snaga duha, sposobnost valjâna djelovanja. Stari su razlikovali četiri temeljne (kardinalne) kreposti: *razboritost* (lakoća uviđanja što treba činiti u raznim situacijama života); *pravednost* (trajna raspoloživost dati svakome što mu pripada); *umjerenost* (lakoća upravljanja težnjama i njihovo držanje u granicama razuma); *jakost* (lakoća svladavanja poteškoća u vršenju dobra i podnošenje kušnjâ života).

kretanje – (*grč. κίνησις*), općenito svaka promjena ili prijelaz iz jednog u drugi način bivovanja, iz mogućnosti u zbiljnost. U tom smislu sva su bića pokretna osim Boga koji je nepokrenuti pokretač, čista zbiljnost.

kriterij – (*od grč. κρίνω = sudim, razlikujem*), odlučujuće mjerilo, norma, po kojoj se jedna stvar razlikuje od druge, vrijednost od nevrijednosti, istinito od neistinitog. Norma koja upravlja um da pomoću suda spozna istinu.

kriteriologija – dio filozofije koja se bavi proučavanjem vrijednosti spoznaje, osobito kriterijem istine u odnosu na R. Descartesovu metodičku sumnju, Kantovu kritiku i polemiku između realizma i idealizma u rješavanju problema objektivnosti, evidencije, sigurnosti, te da se kritički potvrdi vrijednost prvih načela zaključivanja i znanstvenog induktivnog i deduktivnog procesa.

kriticizam – filozofski stav u istraživanju koji je usmjeren k određivanju strukture i granicâ razuma, osobito u spoznajnoj djelatnosti. Prema Kantu, začetniku kriticizma, zadaća filozofije nije opisivanje i tumačenje svijeta, u kojem stječemo naše spoznaje, nego da odredi uvjete, mogućnost i vrijednost te spoznaje.

kritički kognitivizam (commonsensism) – jedna od temeljnih epistemoloških teorija analitičke epistemologije. Commonsensism ili teorija zdravog razuma drži da stvarno znamo većinu stvari za koje običan čovjek misli da zna. Termin „kritički kognitivizam" potječe od R. M. Chisholma koji je smatrao da znamo određene činjenice o materijalnim predmetima oko nas, drugim svijestima i prošlim događajima, te da svaki pokušaj postavljanja kriterija znanja mora biti u skladu s tom činjenicom. Kritički kognitivizam pozitivno prosuđuje način na koji znamo zdravorazumske propozicije, te drži da postoje četiri izvora spoznaje: izvanjska percepcija, memorija, samosvijest (unutrašnja svijest) i razum (vidi R. M. Chisholm: «Theory of Knowledge»).

kritički racionalizam – filozofska škola koja se posebno zanima za epistemologiju, sociologiju i politiku. Tim se pojmom često označuje i filozofija K.R. Poppera ukoliko je suprotna logici utemeljenoj na klasičnom racionalizmu i empirizmu, koji odbacuju sve hipoteze koje se ne mogu argumentirati i iskustvom potvrditi. Naprotiv k.r. nastoji uočiti i ispitati pogreške koje su prisutne u svakoj teoriji, jer se samo tako može doći do istine. Pristalice k.r. smatraju da se do istine ne može doći dokazivanjem, nego samo preko otkrivanja pogrešaka. Uz K.R. Poppera glavni su predstavnici k.r. i filozofi tzv. "Frankfurtske škole" (T.W. Adorno, M. Horkheimer).

kritika – (*od grč. κρίνω = sudim*), vrijednosni sud o nečemu, umska djelatnost razlikovanja istine i ne-istine prosuđujući razloge za i protiv prema načelima koji se uzimaju kao nepobitni principi. Označuje i filozofsku disciplinu (*filozofija spoznaje*) koja proučava mogućnost i valjanost ljudske spoznaje. Prema Kantu pojam k. se ne odnosi na sadržaj spoznaje, nego njome izriče njezinu formu: izraz "kritika rasudne moći" označuje analizu mogućnosti i granice ljudske spoznaje i vrednovanje uvjeta da bi neka spoznaja bila valjana. Ovo korištenje k. nadovezuje se na zahtjev J. Lockea da se ispitaju mogućnosti uma kao i iluministička nastojanja da se sve podvrgne kritici pa i sam razum.

kriza – (*od grč. κρίσις = lučenje; odluka, kušnja*), općenito znači prolazno stanje neugodnosti i teškoća. U filozofskom smislu označuje diskontinuitet (prekid) u odvijanju nekog procesa koji dovodi u opasnost njegov normalni razvoj. U novije se vrijeme koristi osobito na području politike i ekonomije za označavanja problematičnih prilika.

kršćanska filozofija – v. filozofija (kršćanska).

kultura – (*lat. cultura = obrađivanje*), metaforički pojam koji označuje razvoj ljudskih kvaliteta u društvu: način na koji neka skupina ljudi živi, misli, osjeća, organizira se, slavi i zajednički živi. U svakoj kulturi postoje osnovni sustavi vrijednosti, mišljenja i pogleda na svijet koji dolaze na vidjelo u jeziku, djelima,

simbolima, obredima i stilovima. U povijesti filozofije i humanističkim znanostima pojam označuje sveukupnost znanja, vjerovanja, načina ponašanja, djelovanja pojedinca ili zajednice. U običnom govoru kultura označuje skup znanja koje je neka osoba stekla i sačuvala. Suprotno: natura, priroda.

kvaliteta – (*lat. qualitas = kakvoća; grč. ποιοτής*), akcident koji iznutra modificira supstanciju u njoj samoj, čineći da bude na ovaj ili onaj način. Kvaliteta je jedna od Aristotelovih kategorija, a odgovara na pitanje *kakva* je stvar. Kvalitete su akcidenti koji pokazuju bitak supstancije na ovaj ili onaj način, a proizlaze iz njezine biti (esencije), ili još preciznije iz njezine forme. Svakoj vrsti supstancije odgovara skupina kvaliteta. Budući da proizlaze iz forme, kvaliteti se mogu nalaziti također i u duhovnim supstancijama. U tijelima, kvaliteti djeluju na supstanciju preko kvantiteta.

kvantifikacija – postupak kojim se utvrđuje opseg pojmova u rečenici. U klasičnoj logici kvantificirao se samo subjekt i rečenica se označavala kao univerzalna ili partikularna.

kvantifikator – pojam se koristi u logici i matematici, a označuje djelatnike koji imaju ulogu da odrede količinu pojedinaca (individua) kojima se može pridati predikat neke propozicije. Univerzalni kvantifikator (simbol: „”“) pridaje vlastitost ili odnos koji izriče predikat o svim članovima određenog područja stvarnosti, dok se egzistencijalni k. („$“) ograničuje na objavu da postoji barem jedan član s tom vlastitošću ili u tom odnosu. Sudovi se mogu ovako kvantificirati: SaP = “x (Sx→Px); SeP = “x (Sx→¬Px); SiP = $x(Sx&Px); SoP = $x(Sx&¬Px).

kvantiteta – (*lat. quantus = kolik; grč. ποσοτής*), u metafizici pojam označuje glavnu kategoriju tjelesnih bića po kojoj imaju određenu tjelesnost, koja se pokazuje u protežnosti, dimenzijama i volumenu i daju djeljivost tjelesnoj supstanciji. Kvantiteta je zajednički i temeljni akcident tjelesnog svijeta i nužno proizlazi iz materije. Prema Aristotelu: “Koliko je ono što je djeljivo na dijelove od koji je svaki i pojedini po naravi jedno i neko ovo” *Metaf.*, V, 13, 1020 a 7-8). Prema T. Akvinskom k. je prvi akcident tjelesne supstancije, dok druge vlastitosti određuju supstanciju preko kvantiteta (usp. *S. Th.*, III,q.77,a.2,c).

kviditet – (*lat. quidditas = štostvo, štota*), skolastički izraz kojim se određuje ono što se inače naziva bit materijalnih stvari (*quidditas rei materialis*), to je ono što je spoznatljivo u osjetnom predmetu, ontološka oznaka materijalnog bića. Može se smatrati sinonim bîti (*esenciji*).

kvintesencija – (*lat. = peta bit; grč. πέμπτον στοιχεῖον*), pojam je u antici označavao “petu supstanciju” (uz četiri zemaljska elementa: voda, zrak, zemlja i vatra), koja bi bila sastavni element nebeskih tijela. Tu je nauku zastupala Pitagorova škola i nazivali su je *eter*.

L

laicizam – općenito znači skup ponašanja uvjerenja i načela kojima se zahtijeva puna samostalnost i samodostatnost ljudskog razuma i djelovanja bez pozivanja na transcendenciju i izvanljudska pravila.

lapsus – (*lat. = posrtanje; pogreška*), nenamjerna pogreška u govori ili pisanju.

lapsus calami – (*od lat. lapsus = posrtanje i calamus = trska*), izraz se danas rijetko koristi a svoj izvor ima u antičkom načinu pisanja trskom, što je uzrokovalo česte pogreške i nečitkost u pisanju a potom u čitanju i razumijevanju. Metaforički izraz označuje nenamjernu pogrešku u pisanju.

lapsus linguae – (*lat. = pogreška u govoru*), izraz se odnosi na nenamjernu zamjenu riječi, kada se kaže neka riječ umjesto one koju se ima u umu. Tu je pojavu studirao osobito Freud i suvremena psihologija.

latentno – (*lat. latens = nevidljiv, sakriven*), ono što je skriveno a može se pojaviti ako su ispunjeni potrebni uvjeti.

lažljivac (sofizam) – (*grč. ψευδοίμενος*), njegova je formulacija: ako lažeš govoreći da lažeš, istovremeno lažeš i govoriš istinu. Kao lingvističku antinomiju, paradoks, l. studiraju suvremeni matematički logičari.

liberalizam – etički stav po kojem je osobna sloboda pojedinca jedini kriterij za tumačenje ljudskih vrijednosti i djelovanja. Pojam je nastao u engleskoj početkom 19. stoljeća za označavanje političko-socijalne teorije koja se poziva na J. Lockea, nasuprot Th. Hobbesove koja se označuje kao *apsolutizam*. Liberalizam se može smatrati suvremenom političkom naukom o slobodi, koja se protivi svakoj vrsti autoritarne moći i ugrožavanja slobode i prava pojedinca. Ideje l. su prisutne osobito na religioznom području kroz zagovaranja vjerske slobode i protivljenja državnoj religiji; na ekonomskom području kao liberizam i na političkom području izraženom u načelu samoodređenja.

liberizam – političko-gospodarstvena teorija o nužnosti poštivanja zakona tržišta u ekonomskoj politici, jamčeći slobodnu konkurenciju i privatnu inicijativu, da bi se na taj način osiguralo blagostanje za sve. L. smatra da je neučinkovito svako izravno uplitanje države u gospodarstveno područje i prihvaća samo ona uplitanja koja predsusreću poremećaje koje može uzrokovati pretjerana koncentracija gospodarstvene moći kod pojedinaca ili manjih privilegiranih skupina.

libertinizam – (*franc. libertin = libertinac, slobodoumnik*), etičko-socijalna ideologija 17. stoljeća, koja se protivila kršćanskom moralu, zagovarajući slobodu kao odsutnost zakona.

liberum arbitrium – (*lat. = slobodna volja*), slobodan izbor između više mogućnosti. Pojam označuje mogućnost volje da odredi kako će djelovati, (na ovaj više nego na onaj način), neovisno o bilo kojem nutarnjem poticaju (npr. Božja volja, usud i slično), ili unutarnjem poticaju (npr. nagoni ili nutarnja nagnuća).

ličnost – (*lat. = personalitas = osobnost*), izriče osobne oznake pojedinca po kojima je jedinstven i po čemu se razlikuje od ostalih, a nisu dane samom ljudskom naravi nego su plod odgoja, samoodgoja i vlastitih nastojanja. U psihološkom smislu l. je dinamički i razlikovni ustroj pojedinca koji označuje i određuje njegovo ponašanje u različitim životnim prilikama. Nakon Kanta pojam l. dobiva više etičko značenje i povezuje se s poštivanjem moralnih normi i djelovanjem po etičkim načelima.

lijepo – (*lat. = pulchrum*), u filozofskom smislu izriče vlastitost onoga što je predmet estetičkog iskustva, sve ono što u čovjeku budi osjećaj divljenja. Prema T. Akvinskom lijepo je ono što je ugodno promatrati "*pulchrum dicitur id cuius ipsa apprehensio placet*" (*Sum. theol.*, I-II, q. 27, a. 1 ad 3). Ukoliko se promatra kao perfekcija koja se izravno temelji na bitku, lijepo je svako biće i transcendentalna je oznaka bića, kao i jedno, istinito, dobro.

limit – (*od lat. limes = međa, granica*), izvorno znači ono što okružuje neku stvar, granica. Analogno značenje dobiva u teoretskoj filozofiji i matematici. U gnoseologiji pod pojmom limit razumijeva se ono što čini i određuje ambijent spoznatljivog. U metafizici naznačuje konačnost, a time i nesavršenosti, kao vlastitost stvorenih bića.

lingvistika – (*od lat. lingua = jezik, govor*), znanost koja proučava govor (i pojedine jezike), nastojeći protumačiti njegovu prirodu, strukturi i funkcioniranje.

lišenost – v. privacija.

logicizam – shvaćanje da je svijet logičan i da je logika osnovna filozofska disciplina. Pojam posebno izriče struju u istraživanju matematičkih temelja, koja u logici uočava principe matematičkog mišljenja. Matematička teorija skupova svojevrsna je baštinica logicizma. Glavni su predstavnici l. G. Frege i B. Russell.

logička istina – v. adaequatio intellectus ad rem.

logičke konstante – u logici označuje jezične elemente koji nemaju vlastito značenje no služe za povezivanje ili mijenjanje izvornog značenja riječi.

logički atomizam – filozofska teorija B. Russella da su zadnji ostaci analize logički a ne fizički atomi. Polazi od načela da postoji savršena analogija između idealnog jezika i strukture stvarnosti. Idealni jezik treba sačiniti polazeći od atomističkih propozicija koje moraju imati takve osobine da budu spoznate izravnim iskustvom. Atomističke propozicije pokazuju minimalne i trenutne činjenice osjetilnog iskustva i provjerljive su pomoću iskustva.

logički empirizam (pozitivizam) – suvremeni filozofski smjer koji naglašava: (1) strogu znanstvenu metodu u filozofiji, (2) intersubjektivnost jezika i jedinstvo znanosti, (3) istinitost samo one spoznaje koja se da iskustveno verificirati, (4) logičku analizu jezika, osobito znanstvenog jezika, kao jedinu pravu zadaću filozofije. Glavni su predstavnici l.e. filozofi iz takozvanog Bečkog kruga.

logički kvadrat – v. Aristotelov kvadrat.

logički pozitivizam – v. neopozitivizam.

logičko zbrajanje – način ne-silogističkog dokazivanja; nedostaje medij, u kojem se, nakon navođenja više pojedinačnih tvrdnji, sažimlju u jednu tvrdnju. Npr. nakon što se utvrdilo da je Petar strpljiv, ljubazan, marljiv, pošten,... zaključi da je Petar dobar čovjek.

logika – (*od grč. λογική τέχνη = umješnost razmišljanja*), znanost o pravilnosti mišljenja, ili znanost o zakonima mišljenja kojima se razum ravna da bi u svojim radnjama poštivao pravilan poredak; znanost o pravilima koje treba slijediti da se dođe do istine; nauka o pravilnom izvođenju zaključaka iz općih principa; nauka o pravilnom zaključivanju, o "pravilnom mišljenju". Budući da su predmet logike *radnje razuma*, njegovi zakoni i pravilnosti, a ne istraživanje istinitosti ljudske spoznaje ili funkcije osjetila, materijalni su objekt logike radnje razuma, a formalni objekt njihova forma ili pravilnost. Uz znanstvenu ili matematičku logiku, ističemo važnost filozofske logike koja se pita koji je način bitka mišljenog kao takvog, ili po kojim se zakonima, to zbiva. Logika, dakle, ne istražuje što je istinito ili ne nego je više zanima forma mišljenja, njegova pravilnost i objektivnost. Osnove logike postavio je Aristotel u *Organonu*. Tradicionalna se logika obično sastojala od tri dijela koji istražuju *pojam, sud i zaključak*, povezano s trostrukim djelovanjem uma (*poimanje, suđenje i zaključivanje*).

logistika – pojam je u srednjem vijeku označavao vještinu računanja brojevima, a kasnije pomoću algebarske simbolike. U novije se vrijeme pojam koristi u dva osnovna značenja: kao naziv za simboličku logiku odnosno, filozofiju G. Fregea i B. Russella koji su na prijelazu 19. i 20. stoljeća dali važan doprinos razvoju simboličke logike. Osnovna je teza l. da se između logike i matematike ne može

odrediti jasna razlikovna granica i da se matematika može izvesti iz logike, te da se matematički pojmovi mogu definirati pomoću logičkih pojmova, a nedokazivi aksiomi matematike mogu se izvesti iz aksioma logike.

logomahija – (*od grč. λόγος = riječ i μάχη = bitka, borba*), borba riječima, odnosno razgovor u kojem razlike među sugovornicima ovise o različitom smislu koji svaki od njih, radi neznanja ili namjerno, daje riječima iskrivljujući njihov smisao. Pojam l. označuje i beskorisnu raspravu koja ne vodi nikakvom korisnom zaključku.

logos – (*grč. λόγος, lat. verbum = riječ, govor*), pojam označuje područje uma, sposobnost shvaćanja prvih principa znanosti. Kod prvih grčkih filozofa označuje misao koja se izriče u riječima. Za Heraklita je kozmički razum koji pokreće, vodi i mjeri trajno nastajanje stvarnosti. Za Platona uglavnom znači izrečeni govor; za stoike l. je osnovni pojam u logici i fizici. Za kršćane predstavlja Boga, odnosno drugu Božansku osobu koja se utjelovila u Isusu iz Nazareta.

lokucioni govorni čini – prema J.L. Austinu, jednostavno izricanje nekog jezičnog izraza sa značenjem.

luličko umijeće – prema R. Lullusu, nazvana je vještina koja se temeljila na određenom broju termina i jednostavnih rečenica čijom se prikladnom kombinatorikom, kako se smatralo, može doći do otkrića i dokazivanja svakog drugog znanja. Svojevrsni prethodnik simboličkoj logici.

LJ

ljepota – v. lijepo

ljubav – čin volje (odluka) koji ujedinjuje snagom žudnje, strasti, interesa, ideala. Ljubav je svaka sklonost prema dobru. Obično se razlikuju dvije vrste: *concupiscentia* ako se želi posjedovati željena stvar; i *benevolentia* kada se želi napredovanje ljubljene stvari. Ljubav je važan pojam u etici koja studira dobro i načine kako ga postići. V. eros.

ljudska prava – temeljna prava (na život, slobodu, jednakost osobnu i društvenu sigurnost…) koja pripadaju osobi kao takvoj i koja svaka vlast mora poštivati i garantirati, kao neophodan uvjet za puni razvoj same osobe.

M

m – u formalnoj je logici simbol za srednji termin (*terminus medius*).

maior – (*λῆμμα; gornja premisa, gornjak*) u logici znači premisu koja sadrži predikat konkluzije zove i redovito stoji na prvom mjestu.

majeutika – (*od grč. μαιευτική τέχνη = primaljska vještina*), naziv za metodu koju je, u prenesenom smislu, upotrijebio Sokrat kao učiteljsku metodu kojom se prikladnim postavljanjem pitanja i razgovorom pomaže učeniku da vlastitim razmišljanjem i zaključivanjem dođe do spoznaje koju potencijalno nosi u sebi.

makijavelizam – N. Machiavelijev nauk prema kojem se radi "državnih interesa" može koristiti svako sredstvo bez obzira da li je okrutno, nepravedno ili moralno (svrha posvećuje sredstvo).

makrokozam – suprotan i korelativan pojmu mikrokozmu (čovjek), označuje svemir, čitav svijet.

maksima – kratka formula koja sintetično izriče neku opću tvrdnju ili načelo koje uglavnom svi prihvaćaju, premda nema neposrednu sigurnost poput aksioma. Kant u *Kritici praktičnog uma* m. shvaća kao subjektivno načelo ponašanja koje upućuje na volju subjekta, koja kao subjektivno praktično načelo ne može biti poopćena, stoga se razlikuje od "moralnog zakona" koji je objektivno praktično načelo, premda mu nije u apsolutnoj opoziciji, no uključuje m. u prihvaćanju moralnog zakona kao kategoričkog imperativa.

manija (*grč. μανία = ludost, bijes*), prema Platonu, m. je sastavni dio umjetnosti, osobito pjesništva. Pomoću nje pjesnik komunicira s božanstvom. U psihologiji m. se ubraja u endogene psihoze a pokazuje se u pretjeranoj euforiji.

marksizam – naziv za zajedničku nauku K. Marxa i F. Engelsa, kao i pokrete i misaone pravce koji se na njih pozivaju.

mašta – sposobnost reproduciranja i kombiniranja novih predodžaba koje nisu vezane s aktualnom percepcijom stvarnosti, v. fantazija.

maštovna slika – v. fantazma

matematika – (*od grč. μάθημα = učenje, poučavanje*), znanost o mogućim objektima (ne kontradiktornim) na području veličine, brojeva i određenih relacija čisto formalno strukturiranih. Premda se na početku oslanja na osjetno iskustvo i počinje proučavanjem zamjetljivih odnosa, pomoću progresivne apstrakcije ona zamjećuje te odnose samo kao posebne slučajeve drugih širih i čisto teoretskih. Kao takva, matematika se opravdava kao znanost i dokazuje svoju istinitost koherencijom između aksiomatskih principa i iz njih izvedenih zaključaka, a ne kao kod prirodnih znanosti, svojom primjenjivošću i podudarnošću s osjetilnom stvarnošću. M. je apstraktna znanost koja proučava vlastitosti brojeva, geometrijskih oblika i njihovih odnosa. Matematiku su mnogi filozofi nakon G. Galileja i R. Descartesa uzimali kao najsigurniju znanost.

matematizam – nastojanje da se matematički pojmovi i metoda prošire na shvaćanje svih stvarnih procesa i odnosa.

materia prima – (*lat.* = *prva materija*), onaj princip koji je u sebi potpuno neodređen, čista potencija (*potentia pura*). Prema Aristotelu: "Tvar nazivam ono koje samo po sebi niti je 'što', niti je 'koliko', niti se kaže da je išta drugo od onih kojima se određuje bitak" (*Met.*, VII, 3, 1029 a 20). Time se želi kazati da materija nije niti supstancija (*quid*), niti kvantiteta, niti kvaliteta, niti ijedna druga kategorija. Zajednička je svim tijelima i subjekt (nositelj) svih supstancijalnih promjena. Zajedno sa supstancijalnom formom tvori esenciju konkretnog bića. Materija se može jedino odrediti u odnosu s formom s kojom ujedinjena jedino opstoji.

materia quantitate signata – formirana materija, koja ima svoj volumen, težinu i mjesto u prostoru, ono što običnim rječnikom zovemo tvar ili materijal. Materija s označenim ili određenim kvantitetom, kojim je stvar ova a ne ona. U tomističkoj je filozofiji načelo individualizacije.

materia secunda – (*lat.* = *druga materija*), spoj prve materije i supstancijalne forme koji zajedno čine materijalne supstancije, odnosno različite vrste materijala, koji mogu primiti dodatna određenja ili akcidentalne forme.

materija – (*grč. ὕλη; lat. materia* = *tvar, građa*), unutarnji princip materijalnog bića, potencijalnost, temelj protežnosti, princip individuacije i multiplikacije materijalnih bića. Materija je latinski prijevod grčke riječi *ὕλη*, a filozofsku uporabu dobiva kod Aristotela, čime on označuje zajedničku podlogu promjena i princip individuacije tjelesnih bića. Općenito, materija označuje sve ono što ima kao određujuće karakteristike: protežnost (ekstenziju), zauzimanje prostora, masu, težinu, gibanje, pokretljivost, inerciju, otpornost, neprobojnost, privlačenje i odbijanje, ili kombinaciju tih svojstava. Materija je ono od čega su sačinjene osjetne stvari, ono što je njihov temelj i što ih čini sposobnima da zauzimaju prostor i poprimaju razne oblike. Filozofi shvaćaju materiju kao pojavu, dio stvarnosti ili jedinu stvarnost, kao počelo nesavršenosti i ograničenja, kao potencijalno dobro, kao supstanciju, proces ili sadržaj, kao točke, atome, supstrate ili druge srodne s gore navedenim karakteristikama. Pojam dobiva i mnoga analogna značenja u logici, teologiji, moralu i sl.

materija (inteligibilna) – uz osjetnu Plotin navodi i inteligibilnu materiju (*Enn.*, II,4), koja se nalazi u umu i omogućuje mnoštvo ideja, predstavlja njihov supstrat koji im omogućava mnoštvenost. Ideju preuzima Augustin i mnogi njegovi sljedbenici.

materijalizam – pojam potječe iz XVII. stoljeća a označuje filozofske pravce koji niječu opstojnost duhovnih, a priznaju samo opstojanje materijalnih supstancija, koji postavljaju materiju kao prvo i jedino počelo čitave stvarnosti. Materiju shvaća kao izvorni, subzistentni i jedini princip svijeta. Suprotni filozofski pravci su idealizam ili spiritualizam. Materijalizam je uglavnom povezan s ateizmom osim ako se i materijalnost ne shvaća kao dio božanstva kao kod Epikura, Th. Hobbesa pa i ranokršćanskog pisca Tertulijana.

materijalizam (dijalektički) – filozofski nauk kojeg otpočinje Lenjin, a povezan je s K. Marxom, napose s njegovim shvaćanjem društva i povijesti.

materijalizam (historijski) – viđenje povijesti, koje uvode K. Marx i F. Engels, prema kojima materijalna proizvodnja uvjetuje društvene, političke i duhovne procese.

materijalni objekt – v. objekt.

materijalni uzrok – (*lat. causa materialis*), ono od čega i u čemu se nešto čini (*ex qua et in qua aliquid fit*). V. causa.

mathema – (*grč. μάθημα = znanje, znanost*), sve ono što je predmet spoznaje. Za Platona najveća m. je ideja dobra (*Resp.*, 505 A). Prema Kantu m. je izravna sintetička rečenica koja je nastala konstrukcijom pojmova, dok je dogma izravna sintetička rečenica koja proizlazi samo od pojmova (koncepata).

medioplatonizam – tako je nazvan platonizam u prvom i drugom stoljeću, a predstavlja prijelaz od razdoblja akademičkog platonizma na neoplatonizam.

medij – (*lat. medius terminus*), v. srednji termin.

mehanicizam – (*od grč. μηχανή = stroj*), filozofsko učenje prema kojem se svi fenomeni svode na mjesno kretanje koje proizvode nužni uzroci. U osnovi svih naravnih pojava vidi neki "mehanizam" po kome se ponaša i koji pokreće čitavu stvarnost. U antici su to mišljenje zastupali atomisti Demokrit i epikurejci koji su kao temeljni ontološki princip postavili kretanje atoma, kako na fizičkom tako i na metafizičkom području. Novi zamah m. dobiva u 17. stoljeću razvojem matematičko-eksperimentalne metode nakon G. Galileja i I. Newtona postavši glavnom teorijom za tumačenje prirode. Tako npr. R. Descartes gleda svemir kao veliki stroj, a čitavu tjelesnu stvarnost nastoji protumačiti protežnošću i kretanjem.

mehanika – grana fizike koja proučava kretanje tijela.

memorija – (*lat. memoria = pamet, moć sjećanja, pamćenje*), moć zadržavanja i obnavljanja prošlih psihičkih stanja i iskustava, prepoznajući ih kao prošla. Filozofsko značenje pojam dobiva u Platonovoj teoriji sjećanja, po kojoj se duša, potaknuta osjetilima, sjeća ideja i tako prepoznaje stvari (usp. *Teetet*, 191d). O memoriji raspravlja Aristotel zanemarujući njezinu ulogu "sjećanja" a dajući joj važnost u stvaranju pojmova. Za Plotina (usp. *Enn*. 3,25-4,17) i kasnije Augustina (usp. *Ispov.*, 10,8,12-26,37) memorija predstavlja posebno važnu moć duše. V. anamneza.

mens – (*lat. = duša; um, razum*), u antici se često uzima kao sinonim za dušu a u moderno se vrijeme poistovjećuje s mozgom, tjelesnim organom mišljenja.

mentalizam – tumačenje ljudskog ponašanja uz pomoću mentalnih stanja i procesa koji nisu vidljivi izvana.

mentalski jezik (*Mentalese*) – naziv hipostaziranog jezika u kojem mislimo. Prema zagovornicima postojanja tog jezika (među kojima se ističe J. Fodor: «The Language of Thought», 1976.) misliti misao, oblikovati vjerovanje, sjetiti se događaja ili osobe znači proizvesti rečenicu u unutrašnjem jeziku. Postojanje mentalskog jezika objašnjava semantička svojstva mentalnih stanja. Pretpostavka mentalskog jezika čini se najbolje objašnjava neka svojstva misli, napose svojstva produktivnosti (mislitelj može misliti složene misli) i logičkog zaključivanja. (vidi J. Fodor: «Psychosemantics», 1987.).

metaetika – rasprava o naravi, opravdanju, razložnosti, uvjetima istine, studij kodeksa, kriterija i moralnih sudova općenito, ne uzimajući u obzir njihov posebni sadržaj. M. je govor o naravi i opravdanju etike, bez prethodnog prihvaćanja vrijednosti bilo kojeg pozitivnog moralnog principa. Razlikuje se od normativne etike i filozofskih rasprava o dobroti pojedinih normi, prosudbi, kriterija vrednovanja i primjene etičkih normi na pojedine životne prilike. Prema R.M. Hareu, m. analizira logički status iskaza morala, tj. imaju li takvi sudovi ikakvu istinitosnu vrijednost. Osnovne teme m. su narav moralnih kodeksa i njihovo razlikovanje od ostalih; rasprava o subjektivnosti i objektivnosti naravi i vrijednosti moralnih normi; opravdanje moralnih sudova; značenje etičkih pojmova; logika i korištenje moralnih iskaza. M. teorije se dijela na: nekognitivističke (emotivizam, relativizam, decizionizam) i kognitivističke (naturalizam, intuicionizam).

metafilozofija – filozofija o filozofiji, razmišljanje o nekoj filozofiji ili filozofiji kao takvoj.

metafizika – (*od grč. μετά i τὰ φυσικά = iza fizike)*, tako je u 1. stoljeću pr. K. Andronik iz Roda, uređujući Aristotelova djela, nakon knjiga o *filozofiji prirode* smjestio one o *prvoj filozofiji* u kojima se govori o biću i vrhovnom Biću.

Metafizika, u općem značenju, označuje istraživanje onoga što je iznad iskustva. M. je znanost o biću ukoliko je biće, ukoliko sudjeluje na bitku, tj. ne proučava biće u njegovoj raznolikosti i mnogovrsnim odnosima, nego proučava biće kao biće, ono po čemu je biće. Ona je studij zadnjih uzroka, prvih i najuniverzalnijih principa stvarnosti. Stoga je m. znanost o temeljima bića i njegovoj totalnosti, koje proučava polazeći od bitka, tražeći prve i najuniverzalnije principe, koji najradikalnije konstituiraju sve stvari. Metafizičkim pitanjima bavili su se filozofi prije Sokrata (predsokratici) promatrajući fiziku (prirodu) kao da je cjelokupna stvarnost. Prvi je Platon jasno razlikovao propadljivi od nepropadljivog svijeta ideja, pridajući dvjema stvarnostima protivne oznake (propadljiv – nepropadljiv; vremenit – vječan i sl.). Poseban doprinos razvoju m. dao je Aristotel koji je pokušao tumačiti stvarnost kao mješavinu bića i nebića, zbiljnosti i mogućnosti. U Aristotelovoj je filozofiji ostao problematičan odnos Čistog čina (Boga) i ostalog svijeta, što su pokušali riješiti kršćanski filozofi, osobito Augustin i T. Akvinski, uvodeći u m. pojam stvaranja kojim su tumačili odnos između Boga apsolutnog i neovisnog stvaratelja, i svijeta kao stvorenog i potpuno ovisnog. Moderni filozofi, počevši od R. Descartesa, Kanta i mnogih drugih, nisu dali značajan doprinos m. no često su dovodili u pitanje njezinu opravdanost i valjanost njezinih zaključaka, te samu mogućnost bilo kakve metafizike. Moderna kritika metafizike počevši od Kanta, G.W.F. Hegela do M. Heideggera, često je pokušala dati nova rješenja no ona su uglavnom bila više epistemološka a manje ontološka.

metafizika (specijalna) – za razliku od opće metafizike ili ontologije specijalna metafizika proučava pitanja duševnog života (metafizička psihologija), te o Bogu, apsolutnom biću i zadnjem principu svega što postoji (racionalna teologija ili teodiceja).

metafora – (*grč. μεταφορά = prijenos, prijelaz*), retorička figura koja se sastoji u preobrazbi redovitog i vlastitog značenja neke riječi u neki drugi koji joj odgovara po analogiji (npr. proljeće života). U *Poetici* Aristotel definira m. kao "prenošenje imena jedne stvari na neku drugu".

metajezik – pojam je počeo koristiti R.Carnap, a označuje jezik kojim se govori o nekom drugom jeziku; jezik čiji se simboli (znakovi) odnose na simbole nekog drugog jezika (u analitičkoj filozofiji). Suprotno od *objektivni* jezik.

metakomunikacija – u lingvistici i teoriji komunikacije označuje komunikaciju koja za predmet ima samo komuniciranje, različite razine u kojima se izriče, kodeks koji koristi, značenje uporabljenih izričaja i slično.

metamatematika – pojam označuje metode koje se koriste u matematičkoj logici da bi se analiziralo ispravnost (koherencija) nekog jezičnog izričaja i za provjeru legitimnosti dokaza.

metamorfoza – (*grč. μεταμόρφωσις = preobraženje u drugi oblik*), pojam je u grčko-rimskoj mitologiji označavao pretvaranje jednog bića u neko drugo.

metateorija – teorija koja za svoj objekt proučavanja ima neku teoriju.

metoda – (*od grč. μέθοδος = put kojim se dolazi cilju*), postupak u istraživanju, odnosno skup načela, pravila i praktičnog djelovanja u procesu rješavanja nekog problema ili postizavanju neke svrhe. Ovisno o disciplini razlikuju se razne metode: logička, filozofska, znanstvena, pedagoška, fenomenološka… Prema vrsti m. se mogu podijeliti na: *analitičku* – polazi od složenog prema njegovim dijelovima, ili od uvjetovanog prema uvjetima, vrši se raščlanjivanje (analiza) od cijelog prema dijelovima; *sintetičku* – polazi od dijelova prema složenome, ili od uvjeta (principa) prema uvjetovanome, od apstraktnije i općenitije istine prema konkretnoj i pojedinačnoj istini; *iskustvenu (empiričku) i razumsku (racionalnu)* metodu razlikujemo prema tome postupamo li više induktivno ili deduktivno. Induktivna m. polazi od pojedinačnih činjenica iskustva. Točna je (egzaktna) ako se služi pokusima i matematičkim računanjem, a manje točna ako se temelji na hipotezama i analogiji. Naznačimo još i heurističke i didaktičke metode ovisno o svrsi koju želimo postići nekim metodičkim postupkom: *heuristička* – služi za otkrivanje istine; a *didaktička* – služi za priopćavanje drugima pronađene istine, za poučavanje, v. didaktika.

metodička sumnja – polazni kritički stav neprihvaćanja unaprijed dokazanih teza kao osnove spoznavanja. Začetnik m. s. je R. Descartes.

metodologija – studij načela, umskih i eksperimentalnih procesa koji trebaju ravnati znanstvenim istraživanjem te nauka o primjeni pojedinih metoda, u cijelosti ili djelomično.

metodološki pluralizam – izraz označuje osobito dvije epistemološke struje. Prva (zastupa je K.R. Popper) tvrdi da ne postoji konačni kriterij za izbor između različitih metoda (npr. deduktivne i eksperimentalne) kao instrumenata za izgradnju znanstvenih teorija. Druga je uvjerena u opravdanost racionalne rekonstrukcije više metoda u metodologiji, premda se ne može utvrditi apsolutni kriterij opravdanosti neke metode.

metonimija – (*grč. μετωνυμία = zamjena imena*), jednostavna promjena značenja, npr. popiti čašicu; okrenuti leđa; i slično.

mikrokozam – pojam označuje čovjeka kao "mali svijet" u kojem se "makrokozam" odražava, sažima i dobiva značenje. Ideja čovjeka kao mikrokozma nalazi se još u antičkoj filozofiji kod Anaksimena, Pitagore, Heraklita, Empedokla, stoika i neoplatonika. Posebno značenje dobiva u Platonovu opisu porijekla svijeta u *Timeju*, (30-38) i Aristotelovu djelu *O duši* (III, 8; 431 b 21).

mimezis – (*grč. μίμησις*, od *μιμεῖσθαι = oponašati*), pojam ima posebnu važnost u antičkoj estetici koja je prvotno shvaćana kao imitacija. Demokrit je shvaćao m. kao imitaciju načina djelovanja u prirodi. Pojam dobiva osobitu važnost u Platonovoj i Aristotelovoj filozofiji. Prema Platonu m. ima tri značenja: ontološko – o odnosu ideja i osjetnih stvari koje su njihove kopije; etičko – u smislu sličnosti s Bogom; i estetsko – kao bit umjetnosti. Kod Aristotela m. znači imitaciju ili predstavljanje i posebnu važnost ima u umjetnosti.

minor – (*lat. terminus minor = niži pojam*), izraz za pojam koji u zaglavku dolazi kao subjekt. M. je i donja premisa u silogizmu koja sadrži subjekt zaglavka (donjak) (*propositio minor*).

misao – moderni pojam za označavanje djelatnosti uma i sposobnosti obavljanja umskog djelovanja koje se očituje osobito u sudu ili tvrdnji.

mišljenje – (*grč. δόξα; lat. opinio*), u redovitom govoru znači subjektivno uvjerenje, koje se iznosi neovisno o valjanosti navedenih dokaza. U filozofiji znači sud ili zaključak o kome se ne mogu dati valjani dokazi ili na što se ne mogu primijeniti kriteriji provjerljivosti prihvaćeni kao valjani. Mišljenje je priklanjanje uma jednoj strani, no ne isključujući da je možda suprotno istinito.

mit – (*grč. μῦθος = riječ, priča*), više ili manje fantastično i slikovito pripovijedanje kome je svrha da se olakša shvaćanje sudbinskih činjenica čovjeka koje su mu se dogodile i još se uvijek događaju. Prema E. Cassireru m. je priča, u kojoj se ostvaruje odnos između percepcije svijeta i njegove interpretacije, i koja zahtijeva da joj se vjeruje. U filozofskom i antropološkom smislu m. je anonimna pripovijest koje se pronosila usmenom tradicijom među članovima različitih društvenih skupina koje su se ustrojile u antičkom svijetu i primitivnim zajednicama. Prema Platonu m. je pripovijedanje bez logičke nužnosti, poput pripovijedanja pjesnika, odnosno pripovijedanje o bogovima, polubogovima, herojima i božanskom svijetu. (Usp. *Republika*, 392a). Mit je prvi oblik filozofiranja.

mitologija – znanost koja proučava mit, ili cjelinu mitova neke religije i kulture.

mjerenje – mjerenje je čin ljudskog razuma koji je sposoban uspoređivati stvari međusobno, stoga mjeriti znači znati na konkretan način *više* i *manje* nekog kvantiteta, pomoću usporedbe različitih kvantiteta. Brojiti znači mjeriti kvantitete.

mjesto – (*grč. τόπος; lat. locus*), općenito znači položaj nekog tijela u prostoru. Jedan od Aristotelovih najopćenitijih pojmova (kategorija), odgovara na pitanje: "gdje" i označuje smještenost neke supstancije. "Tako te je mjesto – prvotna nepokretna granica onoga koje sadržava" (*Fizika*, IV, 4, 212 a 20). Mjesto je akcident koji proizlazi iz stajanja u nekom određenom prostoru, zauzimanje nekog prostora, ono što tijelo postavlja u stvaran odnos s drugim tijelima.

mnijenje – (*grč. δόξα; lat. opinio*), nedovoljno utemeljeno i nekritičko prihvaćanje nekog mišljenja. Već su grčki filozofi (Parmenid) mnijenje suprotstavljali znanju, a Kant ga razlikuje i od vjerovanja, koje ima subjektivnu uvjerenost premda nije objektivno zasnovano, i od znanja koje posjeduje subjektivnu uvjerenost i objektivnu zasnovanost.

mnoštvenost – oznaka onoga što sadrži odvojive elemente. Suprotno pojmu jednoća. Problem mnoštvenosti u Grčkoj su postavili već predsokratici elejske škole, koji su braneći jednoću bitka nijekali mogućnost mnoštvenosti (Parmenid), ističući da se o mnoštvenosti može imati samo mnijenje (*doxa*) a ne istinsko znanje. Platon je u dijalogu *Parmenid* naglasio korelativnost jednoće i mnoštvenosti, ukoliko je jednoća konstitutivni element mnoštvenosti, mnoštvenost nije drugo doli zbroj pojedinih jednoća.

model – teoretska razradba koja, radi lakšeg razumijevanja, omogućuje reprodukciju objekta koji se proučava. U metafizičkom smislu m. znači arhetip, egzemplarnu ideju (*εἶδος*). Pojam je važan osobito u platoničkoj filozofiji.

modus – (*lat. = način; grč. τρόπος*), termin koji se često upotrebljavao u srednjevjekovnom aristotelizmu, a označavao je općenito određenje ili način opstojanja nekog ograničenog bića. U aristotelovsko-skolastičkoj logici uz općenito značenje ima i određeno značenje kad naznačuje modus silogizma, ovisno o kvantitetu ili kvalitetu premisa. T. Akvinski. razlikuje *quattuor modos essendi*. Kod R. Descartesa m. označuje atribut, odnosno promjenjivu kvalitetu supstancije. Kod B. Spinoze m. je određenje neizmjernih atributa božanske supstancije.

moguće (nemoguće) – označuje ono što može (ne-može) biti.

moguće biće – ono koje sada ne postoji ali može biti. Unutarnje moguće (*possibile internum*) je ono biće koje u sebi nema protuslovlja. Odgovarajući uzrok može izvesti ono što je u sebi moguće. Izvanjski moguće (*posibilitas externa*) je ono biće koje može opstojati snagom uzroka. Dosljedno tome, besmisleno je govoriti o vanjskom uzroku ako nema nutarnje mogućnosti. Zato je bolje reći da nemoguće biće ne može biti, nego da ga Bog (ili koji drugi uzrok) ne može proizvesti (usp. *Summa th.*, I,25,3). Metafizički je moguće sve što ne uključuje protuslovlje. Fizički je moguće ono što prirodni uzroci mogu izvesti.

Moralno je moguće ono što slobodni uzroci mogu izvršiti svojim redovitim uobičajenim načinom djelovanja, odnosno ono što je po moralnim načelima dopušteno.

mogućnost – (*lat. potentia; grč. δύναμις*), se općenito shvaća kao ono što neki subjekt ima i što je u tom ontičkom subjektu razlog zašto može neki bitak dati ili primiti. (*In genere sumpta intelligitur id, quod subiectum aliquid habet, quodque ratio est, cur aliquod esse sive dare sive accipere possit.*) Mogućnost dati bitak zove se aktivna mogućnost (*potentia dandi esse*). Mogućnost primiti bitak zove se pasivna mogućnost (*potentia esse accipiendi vel amittendi*). Mogućnost gubitka bitka također treba zvati pasivnom. Pojam m. koristio je Aristotel (*Metaph.*, IX, 1, 1045 b 32) i njime općenito označuje neku sposobnost, nasuprot zbiljnosti, i uvijek se definira u odnosu s njom, jer: "*actus est prior potentia*". Mogućnost može biti subjektivna (u nekom subjektu) i objektivna. Subjektivna pak može biti aktivna: mogućnost djelovanja i pasivna, mogućnost primanja nekog određenja. Objektivna mogućnost može biti vanjska (ono što se može ostvariti po uzrocima) i nutarnja (što može biti, što nije neprotuslovno). V. moguće biće.

molekularan stav – iskaz sastavljen od atomarnih stavova pomoću logičkih junktora (konstanti). Pojam koristi moderna logika.

monada – (*od grč. μονάς = jednoća*), najmanji i nedjeljivi element stvarnosti. Pojam koristi već pitagorevska škola da označi izvornu jednoću od koje proizlazi serija brojeva, i koristi ga isključivo na području matematike. Pojam posebno značenje dobiva u filozofiji G. Bruna prema kojem su tijela sastavljena od najmanjih dijelova, monada, koji zamjenjuju supstanciju tvari. Monade imaju središnje mjesto u G.W. Leibnizovoj filozofiji za koga su one aktivni principi ili supstancije.

monarhija – (*od grč. μόνος = samo* i *ἀρχή = vlast*), politički sustav u kojem svu vlast ima jedna osoba, monarh, kralj.

monizam – (*od grč. μόνος = jedini*), metafizičko uvjerenje da postoji samo jedna stvarnost, jedan princip stvarnosti i jedna supstancija. To je učenje kod Grka zastupao Parmenid, u novijoj filozofiji B. Spinoza. Ističemo samo neke oblike m.: *epistemološki* m. smatra da su realni objekt i njegova ideja (pojam) jedno; *psihološki* m. niječe da su materija i duh dva različita principa; *kozmološki* m. koji može biti materijalistički ako u svijetu vidi samo materiju i panteistički ako identificira svijet s Bogom, spiritualistički ako u svijetu vidi samo duh. Suprotan je pojam dualizam.

monoteizam – (*od grč. μόνος = sam* i *Θεός = Bog*), pojam označuje svaku religijsku ili filozofsku nauku koja naučava postojanje samo jednog, osobnog i vječnog Boga, nasuprot politeizmu koji dopušta postojanje više božanstava. U filozofiji religije pojam se odnosi na vjerovanje u jednog, vrhovnog, osobnog i vječnog Boga stvoritelja, nasuprot *politeizmu* koji dopušta postojanje više božanstava; *diteizmu* koji naučava postojanje dva božanstva od kojih je jedno izvor dobra a drugo izvor zla; *henotizmu* koji, premda naučava postojanje jednog boga, ne isključuje mogućnost da ih bude više.

moral – (*od lat. mores = običaji*), v. etika.

moralizam – strogo i formalno prosuđivanje i primjena moralnih načela i prosuđivanje tuđeg djelovanja, ne uzimajući u obzir prilike djelovanja i osobnu situaciju djelatelja. M. je i filozofsko shvaćanje koje moralu pridaje posebno mjesto i smatra moralnost glavnim načelom za tumačenje čitave stvarnosti. (U tom je smislu pojam koristio J. G. Fichte u *Nauci o znanosti* iz 1801.)

moralna filozofija – znanost o onome što treba činiti a što treba izbjegavati, ona je dio filozofije koja promatra ljudsko djelovanje, v. etika.

moralni osjećaj – čovjekova urođena sposobnost da neposredno prepoznaje dobro i zlo.

moralni principi – vrhovna moralna načela koja su po sebi svima očita: npr. "ne čini zlo" ili "ne čini drugome ono što ne želiš da drugi čini tebi".

moralni zakon – obavezna odredbe koja upravlja ljudsko djelovanje s obzirom na njegovu svrhu. Zapovijeda očuvanje reda a zabranjuje njegovo kršenje.

moralnost – u moralnoj filozofiji (etici) označuje ljudsko djelovanje koje je sukladno s moralnim normama i dobrim običajima. Prema Kantu čista sukladnost ljudskog djelovanje s nekom normom je *legalnost*, dok je moralnost poslušnost zakonu nutarnjim osjećajem koje potiče na ispunjavanje dužnosti radi dužnosti.

morfé – (*grč. μορφή = oblik, lik*), pojam označuje izvanjsku figuru ili tjelesni oblik. Kod Aristotela znači imanentnu formu ili formalni princip konkretnog individuuma, v. forma.

morfologija – područje lingvistike koje se bavi "oblicima riječi" (*word forms*). U biologiji m. je znanost koja se bavi istraživanjem oblika organizama, razvojem njihovih pojedinih dijelova i zakonima po kojima se taj razvoj zbiva.

motiv – (*od lat. movere = pokretati*), pojam u moralnoj filozofiji označava ono što potiče volju na djelovanje, odnosno predstavlja svrhu ljudskog djelovanja i poistovjećuje se sa svršnim uzrokom.

mudrost – (*grč. σοφία, φρόνησις; lat. sapientia = mudrost, razboritost*), način življenja, mišljenja i djelovanja u skladu s vrhovnim moralnim načelima. Mudrost je svrha filozofije.

muzika – (*od grč. μουσική = ono što se odnosi na Muze*), umjetnost zvuka, duhovna manifestacija u vremenu pomoću zvuka, pjevanog, sviranog ili kombinacije obojega. Posebnu važnost muzici je davao Platon za koga je m. refleksija inteligibilnog sklada svijeta ideja. Prema Augustinu (*De musica)*, m. je "znanje ispravnog mjerenja u odnosu na ritam".

N

nacija – (*lat. natio = narod*), označuje zajednicu osoba čiji su pređi kroz niz generacija dijelili zajednički prostor, jezik, kulturu, ekonomiju i povijest. Ideja se nacije ustalila osobito u romantizmu XVIII. stoljeća.

nacionalizam – ideologija koja se javlja i razvija XIX. i XX. stoljeću, a zastupa nužnost promicanja samostalnog i samoodređujućeg razvoja vlastite nacije, oslanjajući se na nacionalne osjećaje. Teško je dati jednoznačnu definiciju n. no u pretjeranom obliku karakterizira ga isključivost, sebičnost i nedobronamjernost prema drugim nacijama i kulturama.

načelo – v. princip.

načelo isključenja trećeg – v. princip isključenje trećeg.

načelo konteksta – formulirao ga je G. Frege u djelu «Osnovi aritmetike» tvrdeći da samo u kontekstu cijele rečenice ili propozicije riječ ili termin ima značenje (*Bedeutung*).

načelo uzročnosti – označuje odnos utjecaja i međusobne povezanosti između uzroka i učinka. Ono što je uzrok jest uzrok nečemu i svaki učinak nužno u sebi uključuje znak vlastitog uzročnog porijekla. Promotrivši narav kontingentnog bića, zaključujemo općenito da "*ens contingens non est nisi per causam* – kontingentno biće ne bivstvuje osim po uzroku". Postoje i druge formulacije načela uzročnosti: Prema Aristotelu "sve što je pokrenuto, pokrenuto je od drugoga" (*Fizika*, VII, c 1., 241 b 34-37). T. Akvinski: "... očito je da sve ono što nije uvijek bilo, ako počinje postojati, treba nešto što je uzrok njegova bitka" (*Comp. Theol.*, c. 7). "... sve što pripada drugome a nije od njegove biti, pripada mu zbog nekog uzroka" (*Summa c. g.*, I, 22). Evo još nekih formulacija načela uzročnosti:

sve što nastaje ima uzrok svoga nastajanja (*ome quod fit habet causam*); ništa ne može nastati bez uzroka (*nihil fit sine causa*); što god kontigentno egzistira, nužno traži tvorni uzrok (*Quidquid contingenter existit postulat necessario causam efficientem*); svaki učinak ima svoj uzrok (*Omnis effectus debet habera causam*); tomistička formulacija: ništa ne prelazi iz mogućnosti u zbiljnost osim po biću u zbiljnosti (*Nihil transit a potentia in actum nisi per ens actu*). Fizički princip kauzalnosti: unutar materijalnog svijeta je svako djelovanje tako determinirano da isti uzroci trajno proizvode iste učinke.

nadčovjek – u filozofiji F. Nietzschea označuje čovjeka koji nadilazi sebi slične intenzitetom života, snagom misli i volje, čovjeka koji se ne podlaže općem moralu, nego ga nadilazi živeći "iznad dobra i zla". O nadčovjeku F. Nietzsche govori u djelu: *Tako je govorio Zaratustra*.

nagon – v. instinkt.

narav – (*lat. natura; grč. φύσις*), u užem značenju jest sama supstancija u koliko je počelo djelovanja i ima u prvom redu ontološko i antropološko značenje, za razliku od prirode (v.) koja označuje više izvan-ljudski tj. materijalni, biljni i životinjski svijet.

naravno pravo – sustav zakonâ koji postoje prije pozitivnog prava kojeg je proglasila neka politička ili vjerska vlast. Postojanje n.p. i njegovu sistematizaciju razradili su stoici i ono je u temeljima čitave tradicije rimskog prava, a skolastička tradicija uzima n.p. kao temeljno načelo etičkog i političkog nauka.

narcisizam – u psihologiji označuje pretjeranu ljubav prema vlastitom tijelu. Pojam je nastao prema grčkoj legendi o mladiću Narcisu koji se utopio promatrajući vlastiti lik koji se reflektirao u vodi.

nastajanje – označuje početak postojanja nekog bića ili promjene, a karakteristika je kontingentnih, promjenjivih bića. Parmenid, radi krutog i statičkog shvaćanja bitka, nastajanje (promjenu) smatra negativnim i prividom. Heraklit i svi koji imaju dinamički odnos prema biću žele zanijekati bilo kakvu apsolutnu stabilnost.

natura – u filozofskom smislu znači unutarnji princip ponašanja i djelovanja nekog bića, v. priroda.

naturalizam – oznaka filozofskih pravaca koji ne priznaju postojanje nikakve stvarnosti osim prirode, bilo kao prvog i apsolutnog principa (metafizički n.) ili kao princip i norma određenog područja (fizičkog, biološkog, antropološkog).

Priroda se uzima kao osnova i bit svega, držeći da ne postoji ništa izvan prirode i njezinih uzročno posljedičnih odnosa. Ne priznaje ostale zakone osim onih materijalnih (fizičkih).

Naturalizam (u okviru metaetike) – kognitivistička metaetička teorija koja tvrdi da se sadržaj značenja normativnih pojmova reducira na sadržaj deskriptivno-empiričkih pojmova. Primjerice, iskaz „x je vrijedno" analizira se kao „x je nešto za što postoji interes". Predstavnici: R.B. Perry, C.I. Lewis, itd.).

natura naturans – **natura naturata** – (*lat.*), *natura naturans* je stvaralački princip koji se identificira s Bogom, dok je *natura naturata*, stvorena priroda odnosno stvoreni svijet. Davni se korijeni ove distinkcije nalaze u neoplatonizmu odakle prelazi prvo u arapski aristotelizam, a preko njih u skolastičku filozofiju. Pojmovi su korišteni za izražavanje razlike između Boga stvoritelja i stvorenja (G. Bruno, B. de Spinoza).

natura non facit saltus – (*lat. = priroda ne čini skokove*), izrazom se želi kazati da priroda ne dopušta nepovezanost (diskontinuitet) u svome razvoju.

nauk – (*lat. doctrina*), pojam koji ujedinjuje razna znanja pojedinih znanosti kojima daje zajednički cilj i svrhu. N. nije istoznačnica s pojmom *znanost*.

navika – stečena i stalna spremnost ponavljanja nekih čina, i prilagodba novim utjecajima sa sve većom lakoćom. Za razliku od instinkta navika nije prirođena.

ne-bitak – u opće filozofskom smislu znači odsutnost ili manjak bitka, pokazuje se u nastajanju, kao *ne-bitak-još* ili nestajanju kao *ne-bitak-više* nekog bića koje nastaje ili nestaje.

nedostatak – (*lat. defectus*), općenito označuje odsutnost neke perfekcije (odlike), bilo da se iskazuje u ograničenosti bića u bitku: npr. nedostatak života u mineralima (zove se i metafizički nedostatak); ili odsutnost (privacija) neke perfekcije koja biću pripada po njegovoj naravi, a može biti fizički ili moralni nedostatak.

negacija – (*lat. negatio = nijek*), označuje jednostavno ne-bitak neke stvari. U logici znači otklanjanje nekog odnosa subjekta i predikata; (znak: ¬ ili ~).

negativizam – ponašanje u kome se sistematski i aprioristički odbija sučeljavanje sa zahtjevima i stavovima drugih.

negativni argument – vrsta vjerojatnog dokazivanja koji pokazuje da su razlozi koji se navode u prilog nekog mišljenja nevaljani pa se mogu i bez posebnog obrazlaganja odbaciti. To ne dokazuje da je ono mišljenje neistinito, nego da treba iznijeti bolje razloge.

nekognitivističke metaetičke teorije – nekognitivizam drži da iskazi etike nemaju kognitivnog statusa s obzirom da nisu niti analitički (istiniti po značenju), ni sintetički (istiniti po iskustvu). Nekognitivističke metaetičke teorije su: emotivizam, relativizam, decizionizam.

nematerijalna forma – v. subzistentna forma.

nematerijalno – sve ono što nije materijalno ili ne ovisi o materiji u svom bivovanju i djelovanju.

nemoralno – ono što se protivi etičkim normama.

nemo dat quod non habet – (*lat. = ne može se dati što se nema*), tim se načelom izriče da nijedno biće ne može drugome dati savršenost koju samo nema niti da učinak može biti veći od uzroka.

ne-nasilje – moralni stav borbe (osobito političke) protiv nepravde i pod cijenu kršenja pozitivnih propisa, no ne na štetu tuđeg života.

neokriticizam – filozofski pokret koji se nadahnjuje metodom i rezultatima Kantove filozofije.

neoplatonizam – pojam označuje nauke i platoničke škole koje su se razvile od III. do VI. stoljeća, osobito u Aleksandriji, a začetnik je A. Sako. Najpoznatiji predstavnik neoplatonizma je Plotin.

neopozitivizam – ili logički empirizam, skup različitih nauka i pogleda koji nastoje prevladati metafizičke spekulacije i preoblikovati konvencije naravnog, običnog jezika. N. stavlja čitavu filozofiju u pitanje time što joj područje suzuje na analiziranje jezičnih stavova, a i tu postavljajući neostvarive zahtjeve. Glavni predstavnici n. su R. Carnap i A.J. Ayer. v. pozitivizam.

neorealizam – zajedničko usmjerenje mislilaca, krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, koji su suprotstavili razloge spoznajnog realizma stavovima tada vladajućeg idealizma.

neoskolastika – filozofsko-teološki smjer u XIX. i XX. stoljeću, koji nastoji aktualizirati skolastičku filozofiju, navlastito nauk T. Akvinskog, čije su temeljne oznake realizam i teizam. N. se nastoji suprotstaviti modernim filozofskim strujama a dobiva svoj zamah osobito za pape Leona XIII, nakon enciklike *Aeterni Patris* (1879.) u kojoj se preporučuje proučavanje filozofije T. Akvinskog. Glavni je predstavnik n. J. Maritain.

neotomizam – filozofski i teološki smjer koji nastoji obnoviti i produbiti nauk T. Akvinskog, slijedeći upute enciklike *Aeterni Patris* Leona XIII (1879.). Sastavni je dio neoskolastike.

nepokrenuti pokretač – (*grč. τὸ κινοῦν ἀκίνητον*), Aristotelov izraz (usp. *Fiz.* VII-VIII; *Metaf.*, XII), kojim on označuje umove koji pokreću planetarne sfere. Posebno važan pojam je *prvi nepokrenuti pokretač* (*τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον*) koji označuje izvor svakog kretanja, savršeno biće, čisti Bitak.

nepromjenljivost – bitna oznaka bićâ koja ne mogu dobiti novih oznaka niti izgubiti starih.

ne-subzistentna forma – ili materijalna forma jest takva čija egzistencija ovisi o materiji i bez nje ne može egzistirati niti biti aktivna.

nesumjerljivost – (*engl. incommensurability*), pojam koriste Th. Kuhn i P. Feyerabend da istaknu gledište kako nema zajedničkog mjerila u obliku opažajnih sudova koji bi bili neovisni od teorije, a koji bi služili za to da se objektivno prosudi vrijednost znanstvenih teorija.

nezamislivo – u apsolutnom smislu je ono što se ne može misliti, što je nemoguće i protuslovno (npr. učinak bez uzroka); u relativnom smislu je ono što se ne uklapa u neki uobičajeni red mišljenja ili okolnosti, što je nepredvidivo.

nihil est in effectu quod non sit in causa – (*lat. = ništa nije u učinku što nije bilo u uzroku*), jedno je od važnijih načela skolastičke filozofije, utemeljeno na nauci o tvornom uzroku, prema kojoj svaki učinak nastaje jer je potaknut djelatnim uzrokom. Načelo je blisko povezano s antičkim *de nihilo nihilum = iz ničega ništa*, kojim se kaže da iz ništa ne može nastati nešto, ako ga ne proizvede neki uzrok koji je u zbilji i koji ima stvarnu mogućnost proizvesti takav učinak.

nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu – (*lat. = ništa nije u umu što prije nije bilo u osjetilima*), skolastički i novovjekovni princip kojim se potvrđuje da sva ljudska spoznaja dolazi od osjetnog iskustva.

nihilizam – (*od lat. nihil = ništa*), nauk koji nastoji negirati realnost bitka ili bilo kakvog njegova reda (metafizički nihilizam); mogućnosti pouzdane spoznaje (gnoseološki nihilizam, poznat pod pojmom "agnosticizam"); i objektivnog kriterija morala (etički nihilizam). Počeo sa sofistima a u novije vrijeme oživljava u anarhističkim ideologijama (M. Bakunin, F. Nietzsche).

nihil violentum durabile – (*lat. = ništa nasilno nije trajno*), za razliku od naravi koja je nutarnji princip djelovanja nekog bića "nasilje" je djelovanje koje biće trpi od nekog izvanjskog djelatnika ili od nerazboritog subjekta. Naravno djelovanje

je po definiciji nešto trajno dok je nasilje povremeno jer je izolirano od naravi i njezina tijeka.

ništa(vilo) – (*lat. nihil*), pojam izražava potpunu suprotnost bitku, odnosno nijekanje nečega što jest ili što može biti. U filozofiji se prvi put pojavljuje kod Parmenida koji je potvrdio da je nemoguće da se n. spozna i izrazi njegovo značenje, v. nula.

noema – (*grč. νόημα = misao, pojam*), ono što se duhovno poima, čin kojim um misli inteligibilni objekt nasuprot osjetnoj percepciji ili diskurzivnom mišljenju (διάνοία). Naziv koristi već Parmenid za označavanje intelektualnog čina, nasuprot osjetnom koji je objekt mnijenja (δόξα). Za Aristotela noema ima pasivno značenje "mišljenje stvari". U novije vrijeme pojam je važan u E. Husserlovoj filozofiji koji koristi pojam noema i noesis da bi pokazao vlastiti smisao svoje fenomenologije.

noesis – (*grč. νόησις = mišljenje, razumijevanje*), u grčkoj filozofiji općenito označuje djelovanja uma, intuiciju, što treba razlikovati od diskurzivne spoznaje razuma (διάνοια), ili osjetne percepcije. N. je čin mišljenja u kome su dani sadržaji iskustva, u kome se doživljava smisao i značenje neke misli, a noema može biti objekt različitih noezis (percepcije, sjećanja, fantazije…).

noesis noeseos – (*grč. νόησις νοήσεως = mišljenje mišljenja*), oznaka za apsolutnu misao, koju treba shvatiti kao čistu samosvijest, Čin koji misli samoga sebe, a ne neki *νοῦς* koji ima *νόησις*, nego apsolutni *νόησις*, u kome se potpuno identificira onaj koji misli u zbilji i mišljeno u zbilji. "Stoga um misli sebe samoga, ako jest ono što je najbolje, i njegovo je mišljenje mišljenje mišljenja." (Aristotel, *Met.*, XII,9,1074 b 34).

noetika – skolastički termin, a znači isto što i spoznajna teorija.

nominalizam – (*od lat. nomen = ime*), srednjovjekovni logički smjer koji je tvrdio da su riječi našeg jezika "samo imena" "puki glas" (*flatus vocis*). Prema tome, opće ideje nemaju nikakve realnosti ni objektivne (izvan našega duha), ni subjektivne (u našem duhu). Pojmovi uopće ne postoje kao stvarnosti prethodne i neovisne, niti u stvarima niti izvan stvari, a ime je oblik pod kojim se predstavljaju ljudskom umu. U modernoj filozofiji nominalizam su podržavali Th. Hobbes, D. Hume a osobito G. Berkeley. Nominalizmu je bliska misao logičkog pozitivizma koji zastupa mišljenje da riječi dobivaju značenje ukoliko su "imena predmeta" (L. Wittgenstein).

nominalno – (*od lat. nomen = ime*), označuje ono što se odnosi na naziv (ime) ali ne i na imenovani predmet, tj. ne iznosi njegovu bit i sadržaj nego objašnjava značenje riječi. Suprotan je pojam realno. V. definicija.

non causa pro causa – (*lat. = ne uzrok za uzrok*), ovim izrazom kritičari prigovaraju sofistima da logičku vrijednost svojih sofizama temelje na uzroku koji stvarno nije povezan s učinkom.

non sunt multiplicanda entia sine necessitate – (*lat. = bića se ne umnažaju bez potrebe*), načelo izriče zakon ekonomičnosti koji se odnosi na biće i na principe koji ga tumače. Time se želi kazati da priroda ne djeluje s puno sila ono što može obaviti s malo sila.

norma – (*lat. = mjera, pravilo propis*), u filozofskom smislu označuje kriterij suđenja i djelovanja. Ovisno o području (npr. etika, pravo, matematika…) norma može biti načelo, sredstvo, svrha, smjer… Na području slobodnog moralnog djelovanja, prosuđivanja ili vrednovanja, norma nema snagu prinude, za razliku od prirodnog ili pozitivnog zakona koji označava nužnost nekog zbivanja. Norma je racionalni kriterij prosuđivanja, djelovanja i vrednovanja.

normalno – ono što je uređeno po određenoj normi, odnosno što je sukladno s prije utvrđenim ili uobičajenim pravilima ponašanja.

notum per se – (*lat. = po sebi poznato*), u skolastičkoj terminologiji označuje propoziciju u kojoj je predikat uključen u pojmu subjekta ili koji je njegov bitni dio ili nešto što iz njega nužno proizlazi: npr. *svako je tijelo protežno*.

noumenon – (*grč. νούμενον = ono što je mišljeno*), prema Platonu, noumenon je neposredni objekt uma, očišćen od svake osjetne slike, suprotno od osjetnog. Kod Kanta pojam noumenon označava predmet "u sebi" (*das Ding an sich*), odnosno predmet umske spoznaje. N. je nedostupan osjetnoj spoznaji jer transcendira iskustvo, a kao predmet neosjetnog zora teoretski je problematičan. Ipak, praktični um mora postulirati svijet noumena da bi se mogla protumačiti sloboda.

nous – (*grč. νοῦς = um, duh, najviši dio duha*), sposobnost shvaćanja prvih principa znanosti. Aristotel razlikuje kod čovjeka: *nous pathetikos* (pasivni um) koji prima utiske, i *nous poietikos* (aktivni um), čista aktualnost, božanski i vječni.

nula – (*lat. = ništa*), ništa je suprotno od "nešto", od bića, posvemašnji nedostatak svake pozitivnosti. Prema klasičnom shvaćanju, nula kao potpuna odsutnost bitka, je samo "umsko biće" čija se stvarnost sastoji u činu onoga koji to misli. To je pojam koji upućuje na djelovanje duha koji niječe bitak. U filozofiji se pojam pojavljuje prvi puta kod Parmenida koji niječe njegovu spoznatljivost, u sebi je protuslovan, bez značenja. U povijesti filozofije dobiva razna značenja: za atomiste n. označuje prazninu; za Platona, kao nebiće, naznačuje različitost; za Augustina i kršćansku teologiju znak konačnosti uzete u sebi, bez odnosa na princip stvaranja i dobra; za G. W. F. Hegela n. je čisti bitak ili maksimalna

apstrakcija i neodređenost; za M. Heideggera i J.-P. Sartra n. je ono što čini nestabilnim no i prisutnim čovjekov bitak u svijetu. Pojam ima važnost i primjenu u matematici.

nutarnja osjetila – za razliku od vanjskih osjetila koja neposredno dolaze u vezu sa svojim objektom (vid, sluh, opip…) nutarnja osjetila su ona koja svoj objekt dosežu posredovanjem vanjskih (npr. osjetilno pamćenje, mašta).

nužnost – ono što ne može ne biti ili ne može biti drugačije nego što jest. Isključiva je oznaka Božja, dok su stvorena bića u svom bitku ovisna od stvoritelja.

O

objekcija – (*od lat. obiicere = preda što baciti, postaviti, izložiti*), pojam znači suprotstavljanje vlastite ideje, razloga i mišljenja tvrdnjama, zaključcima i stavovima suparnika u raspravi.

objekt – (*lat. obiectum, od iacere = staviti pred*), sinonim za predmet i stvar. Objekt je ono što je stavljeno pred subjekt ili ono što se nameće subjektu u njegovu odnosu sa stvarnošću. Objekt je ono na što se spoznajni subjekt odnosi. Pojam je uvela skolastička filozofija za označavanje karakterističnog sadržaja intelektualnog ili perceptivnog čina. Tako je npr. boja vlastiti objekt vida, jer su stvari viđene ukoliko su obojene. Sve znanosti imaju vlastiti objekt studija, tj. područje stvarnosti koje nastoje upoznati i međusobno se razlikuju prema svome *materijalnom* i *formalnom* objektu. *Materijalni objekt* predstavlja ukupnost studirane stvarnosti neke znanstvene discipline; *formalni objekt* je vidik pod kojim pojedine znanosti promatraju svoj materijalni objekt. (Npr. m.o. biologije su živa bića a f.o. je život.) U suvremenoj teoriji znanosti ti se izrazi manje koriste, nego se obično kaže da neka znanost ima svoj opseg (*ekstenziju*), što bi odgovaralo materijalnom objektu i svoju *intenziju*, što bi odgovaralo formalnom objektu.

objektivizam – način shvaćanja stvarnosti i oznaka spoznajnih teorijâ koje daje veću važnost objektivnom od subjektivnog elementa.

obligacija – (*od lat. obligatio = dužnost, vezanost, obaveza*), u filozofskom smislu označuje moralnu dužnost koja naređuje da se nešto čini ili ne čini.

odnos – općenito izriče vezu koja povezuje dva ili više predmeta, v. relacija.

odnosi među pojmovima – izriču slaganje ili protivljenje njihovih oznaka: dva se pojma razlikuju *umski* (*ratione*) ako imaju različit sadržaj, a ako imaju isti sadržaj onda su umski istovjetni, sinonimi; *stvarno* (*realiter*) su različita ako nisu

isto neovisno od promatranja (hrast-pas-čovjek); *Stvarno istovjetna* su dva pojma ako izriču istu stvar premda pod raznim vidicima. *Oprečni* su oni pojmovi koji ne mogu biti na istom predmetu pod istim vidikom (toplo-hladno). *Strogo oprečni* (*stricte opposti*) su oni pojmovi kod kojih se uz jedan odmah može navesti i drugi oprečan (svjetlo-tama, pravda-nepravda); *šire oprečni* ili disparatni su oni pojmovi koji su oprečni bez nekog određenog zakona. Aristotel je razlikovao ove vrste opreka: *Protuslovno* (*contradictorie*) oprečni su pojam i njegova jednostavna negacija (bijel-nebijel), treće mogućnosti nema. *Nasuprotno* (*contrarie*) oprečni su pojmovi koji se u istom rodu ponajviše razlikuju (škrt-darežljiv), tu može postojati i treća mogućnost. *Lišidbeno* (*privative*) su oprečni pojmovi koji izriču neko svojstvo i njegovu odsutnost (sluh-gluhoća). *Odnosno* (*relative*) su oprečni pojmovi koji stoje u nekom odnosu jedan prema drugome i razumiju se jedino po tom odnosu, (otac-dijete).

odnosi među stavovima (rečenicama) – *oprečni stavovi* općenito jesu oni od kojih jedan niječe što drugi tvrdi. *Kontradiktorno* (protuslovno) oprečni su stavovi oni koji se razlikuju i kvantitetom i kvalitetom. Oni ne mogu biti ni zajedno istiniti ni zajedno neistiniti, jer ne dopuštaju treću mogućnost. *Kontrarno* (protivno) su oprečni stavovi, tj. univerzalni stavovi koji se razlikuju po kvaliteti. Oni ne mogu biti zajedno istiniti, ali mogu biti zajedno neistiniti, jer dopuštaju treću mogućnost. *Subalternirani* (podređeni) stavovi su oni koji se razlikuju samo kvantitetom, tj. imaju odnos između manje i više. Oni mogu biti zajedno istiniti i zajedno neistiniti. *Supkontrarni* (podsuprotni) su partikularni stavovi koji se razlikuju po kvaliteti. Oni mogu biti zajedno istiniti, pa prema tome nisu oprečni, ali ne mogu biti zajedno neistiniti.

okazionalizam – (*od lat. occasio = prigoda, slučaj*), nauk koji konačnim bićima oduzima moć uzročnog djelovanja tvrdeći da je samo Bog aktivan i da svaku vrstu uzročnog djelovanja treba pripisati Bogu. Odnos uzroka i učinka u stvorenoj stvarnosti ovisi o volji Božjoj. O. kao specifičan oblik tumačenja uzročnosti ima svoje porijeklo u okvirima islamske teologije. Algazal niječe da se uzročnost može racionalno tumačiti. Ako bi postojala stvarateljska uzročnost, Božje djelovanje bi bilo podređeno nužnosti koju nameće narav, zato nema druge uzročnosti osim Božje. Okazionalizam su razvili osobito R. Descartesovi učenici u drugoj polovici XVII. stoljeća, a najrazrađeniji oblik dobiva u djelima N. Malebranchea.

okolnost – prema T. Akvinskom, o. je sve ono što se izvanjski odnosi na ljudski čin, bez doticaja njegove biti: "*quaecumque conditiones sunt extra substantiam actus et tamen attinqunt aliquo modo actum humanum*" (*Sum. theol.*, I-II, q. 7, a. 1).

oligarhija – (*od grč. ὀλιγαρχία = vlast manjine*), politički pojam,a znači vlast elite, manje skupine koja ima moć u društvu.

omne ens custodit suum esse – (*lat. = svako biće čuva svoj bitak*), tim se načelom izriče da svako biće koje opstoji nastoji očuvati svoje postojanje, protivi se svakoj podjeli ili uništenju.

ontički – (*od grč. ὄντως = uistinu, zbilja*), ono po čemu neko biće jest naziva se ontičkim razlogom bivstvovanja (ontičkim – tj. neovisno o čovjekovu mišljenju). Taj razlog može biti izvanjski ukoliko razlog svoga bivstvovanja ima u biću od sebe različitom, u nekom uzroku; ono u biću samom što je ontički razlog bivstvovanja njega samoga nazivamo unutarnji ontički razlog bivstvovanja.

ontogeneza – v. filogeneza.

ontologija – (*od grč. ὄντως = biće i λόγος = nauka*), pojam je nastao u 17. stoljeću za označavanje opće nauke o biću, odnosno Aristotelove "prve filozofije", kasnije nazvane "metafizika". Izraz uvodi Ch. Wolff koji je objavio djelo: *Philosophia prima sive Ontologija*, (1729.). Prema samom grčkom nazivu o. je nauka o biću. Za razliku od drugih znanosti koje također proučavaju stvarnost o. proučava biće ukoliko je biće, istražuje sve što jest baš ukoliko jest. Za razliku od drugih filozofskih disciplina (kozmologije, psihologije…) koje refleksivno umuju o bićima istražujući *kako jesu*, ontologiju kod svih bića zanima sama činjenica *da jesu*, v. metafizika.

ontologija (analitička) – za razliku od kontinentalne ontologije (primjerice M. Heidegger) analitička ontologija ima nekoliko smjerova i škola: jedan smjer ide pravcem kritike klasične ontologije (Bečki krug i napose R. Carnap), drugi je pak nastoji svesti na filozofiju jezika i logiku (W. V. O. Quine), treći nastoji formalizirati ontologiju nasljedujući ranog E. Husserla (formalna ontologija P. Simons), a posljednja škola nasljeduje klasična pitanja i nudi nove odgovore (rani B. A. W. Russell, G. E. Moore, P. F. Strawson, M. Loux, E. J. Lowe, D. Wiggins i drugi). U ovom posljednjem smjeru rasprave se uglavnom vode oko klasičnih pitanja: kategorije stvarnosti, problem temeljnih stvari, privid i stvarnost, konkretne pojedinačnosti (teorije: supstancije, supstrata, svežnja itd.), apstraktne općenitosti (teorije: realizam, nominalizam, konceptualizam), problem odnosa pojedinačnosti i općenitosti, problem uzrokovanja, problem prostora i vremena (napose identiteta u vremenu), narav propozicija, itd. Zanimljivo je da ne postoji jedinstveno određenje ontologije te stoga mnogi pribjegavaju općem i formalnom određenju koje kaže da se ontologija bavi onime što jest (W.V.O. Quine). (Vidi: E.J. Lowe: "Recent Advances in Metaphysics", izvor: http://www.cs.vassar.edu/~weltyc/fois/fois-2001/keynote/).

ontološka istina – v. *adaequatio rei et intellectus*.

ontološka obveza – jedan od optimističnijih pokušaja u traženju ispravne metodologije u ontologiji svakako je pokušaj W.V.O. Quinea s tzv. "ontološkom obvezom" ("*ontological commitment*"). Odgovor se gradi u dva koraka. (1) Prvi korak se sastoji u utvrđivanju koje su od naših teorija istinite (u opće metafizičkom ili ontološkom smislu riječi to znači iznaći načina za utvrđivanje istinitosti naših ontoloških intuicija provedenih kroz sito kritike). (2) Drugi korak se sastoji u utvrđivanju ontološke obveze tih istinitih teorija: rečenica je ontološki obvezna entitetu (ili vrsti entiteta) ako i samo ako taj entitet (ili vrsta) mora egzistirati da bi rečenica bila istinita ("biti znači biti vrijednost vezane varijable"). (Vidi W.V.O. Quine «On What There Is», «Logic and the Reification of Universals», u isti «From a Logical Point of View», te posebno 1953:102-103. «*What is under consideration is not the ontological state of affairs, but the ontological commitments of a discourse.*» Quine ipak ne sugerira ovisnost postojećeg o jeziku, nego naime to da «ono što postoji načelno ne ovisi o nečijoj uporabi jezika, ali ono za što netko kaže da postoji ovisi o uporabi jezika.» (nav. mj.).) Ontološka obveza se iskazuje općom riječju "nešto" koja se u logici prvog reda prikazuje egzistencijalnim kvantifikatorom (količiteljem) ("$") kao u primjeru: "Nešto je smrtno" što se prikazuje kao "($x)Mx" gdje "Mx" znači "x je smrtno" (M = mortal). Kada kažemo "Nešto je smrtno" na umu imamo neki skup entiteta, za kojeg kažemo da je smrtan. Ako je skup o kojem govorimo skup ljudskih bića, rečenica je istinita, a ako je taj skup – skup besmrtnih bogova, rečenica je neistinita. Takav skup entiteta naziva se *domena kvantifikacije* obzirom na koju je istinitost kvantificirane rečenice relativna: "($x)Mx" je istinita ako i samo ako je neki entitet u domeni kvantifikacije smrtan. Entiteti domene kvantifikacije jesu *vrijednosti vezanih varijabli* kvantifikacije, kao što je to "x" slijedeći "M" u "($x)Mx", i za te varijable se kaže da se *prostiru nad svojim vrijednostima*. Dakle, za našu rečenicu da bi bila istinita neki entitet u našoj domeni kvantifikacije mora biti smrtan. Taj smrtni entitet mora biti vrijednost varijable kvantifikacije i to je ono što obvezuje našu rečenicu na postojanje nekog smrtnog entiteta.

ontološka razlika – (*lat. differentia ontologica*), pojam uvodi M. Heidegger da označi razliku između bitka i bića, između ontičke istine (biće u svom bitku) i ontološke istine (bitak bića), koja se ukorjenjuje u biti tubitka. Tubitak, transcendirajući samoga sebe, postavlja pitanje o bitku, kojeg se ne može iskusiti kao biće ili polazeći od bića.

ontološki – ono što se tiče ontologije. Pojam označuje metafizičku dimenziju pitanja koje se istražuje, spoznaju bivstvujućeg. Pojam je posebno značajan za M. Heideggerovu filozofiju.

ontološki dokaz – izraz uvodi Kant da označi klasični dokaz o Božjoj opstojnosti koji prvi donosi Anzelmo u *Proslogion* (2. pog.). Dokaz polazi od analize ideje Boga i njegove definicije kao savršenog bića kome ništa ne manjka. Želi se

pokazati da ako imam ideju nečega čijoj savršenosti ništa ne manjka, ne mogu negirati ni njegovu egzistenciju, jer bi inače svaka stvar koja opstoji bila savršenija od njega. Ukratko dokaz bi se mogao ovako formulirati: Bog je najviše biće. Kad on ne bi egzistirao, on ne bi bio najviše biće. Dakle, on egzistira.

opažanje – v. percepcija.

opće(nito) – ono što se može kao zajedničko izricati za mnoge predmete iste vrste. Sve što postoji je konkretno i ne postoji općenita stvarnost. Do općenitih oznaka dolazi se procesom apstrakcije.

opisivanje – (*lat. descriptio*), logički postupak određivanja neke stvari, ne pomoću stroge definicije, tako da se odredi rodni pojam i specifična razlika, nego pomoću isticanja vlastitosti i akcidentalnih oznaka.

opravdanje – u logici označuje pokazivanje razloga neke tvrdnje. U teološkom smislu pojam označuje milost koja "opravdava", tj. oprašta i posvećuje čovjeka.

opreka – (*lat. oppositio*), ono što je stvarno različito i ne može biti stvarno identično. Oprečni su oni pojmovi koji ne mogu biti na istom predmetu pod istim vidikom (npr. toplo-hladno).

opseg pojma – sveukupnost nižih pojmova koje dotični pojam obuhvaća. Najniži opseg imaju individualni pojmovi, a najširi kategorije.

optimizam – prvotno je značenje vezano uz G.W. Leibnizovu *Teodiceju*, kada se pojam i počeo koristiti, i označava uvjerenje o najboljem svijetu od svih mogućih svjetova. Danas se pojam više koristi za izricanja pozitivnog pogleda na svijet i život unatoč svim prisutnim zlima.

organicizam – poimanje svemira kao velikog živog organizma, koje je prisutno već u orfičkoj kozmogoniji, a ima svoje porijeklo u istočnim kulturama.

organizacija – u sociologiji znači društveni sustav koji se ustrojava na osnovi pravila pripadnosti koji ga čine prepoznatljivim i osigurava mu posebnost strukture, npr. tvornica, škola, bolnica, vojka, partija…

organizam – pojam se u punom smislu primjenjuje samo na živa tijela, koje Aristotel definira kao: "živa bića obdarena preciznom nutarnjom svrhovitošću" (*Part. an.*, I, 5, 645 b).

organon – (*grč. ὄργανον = oruđe*), kasniji naziv Aristotelovih logičkih spisa.

osjet – onaj dio spoznaje koji zahvaća materijalne kvalitete objekta (protežnost, oblik, boju, toplinu, otpor…). On je elementarni čin spoznaje, a nastaje djelovanjem vanjskog predmeta na osjetilne organe. Prema Aristotelu i T.

Akvinskom svaka spoznaja počinje s osjetom i zahvaljujući njemu, moguće je spoznati pojedinačne predmete kao posjednike bitka i bîti, koji su objekt intelektualne spoznaje. Prema Platonu i racionalistima osjet ne dopušta spoznaju istine stvari (nju dostiže samo intelekt).

osjetilo – organ osjeta. Skolastička filozofija razlikuje izvanjska osjetila (dodir, gledanja, miris, sluh) i nutarnja osjetila (*vis aestimativa* i *vis cogitativa*, memorija, imaginacija), v. nutarnja osjetila i vis *aestimativa*.

osjetno – u nauci o spoznaji pojam označuje sve ono što je dostupno osjetilima. Suprotan pojam je *umsko (inteligibilno)*.

osoba – (*lat. persona; grč. πρόσωπον = maska; ὑπόστασις = individualna supstancija*), biće koje se izriče samo od sebe u činu u kojem shvaća, želi i ljubi. Metafizički gledano temelj osobe je posjedovanje vlastitog čina bitka. Kršćanski autori, počevši od Tertulijana, koriste pojam persona za označavanje jedincatosti i dostojanstva svakog ljudskog bića. Boetijeva definicija: "*persona est naturae rationalis individua substantia*" (pojedinačna supstancija razumne naravi). Definicija T. Akvinskog: "*Persona significat id quod est perfectissimum in tota natura: scilicet subsistens in rationali natura*." "*Persona est substantia rationalis singularis completa tota in se*." "*Persona est suppositum rationale*." Pojam o. postaje posebno važan u teološkim raspravama ranog kršćanstva, osobito nauci o trojstvu i kristologiji i čitavoj kasnijoj skolastičkoj teologiji i filozofiji. U modernoj filozofiji pojam o. koristi osobito J. Locke, da njime označi čovjekov moralni identitet. Za Kanta čovjek je o. ukoliko je nositelj moralnog imperativa i autonomije, pa stoga nikad ne može biti smatran sredstvom nego ciljem. E. Husserl i M. Scheler definiraju o. u njezinu odnosu prema čovjeku i svijetu, ističući osobito njezinu racionalnost. Pojam o. ima posebnu važnost u personalističkoj filozofiji.

otuđenje – v. alijenacija.

ousia – (*grč. οὐσία = imanje, bitnost*), grčki pojam čiji filozofski smisao prije Sokrata nema jasno uporabno značenje, ustalilo se u vrijeme Platona i Aristotela. Za Platona ousia je opći bitak stvarnosti, ono na čemu participiraju sve stvari ukoliko jesu, opstoje, bitak na kojem neka ideja participira. Aristotel daje konačno filozofsko značenje pojma o. kao supstancije ili esencije: "Uz to, i bit, kojoj je pojam odredba, također se naziva bivstvo svake pojedinačnosti". (Aristotel, *Met.*, V, 1017 b 23-26).

ovisnost – (*od lat. dependere = ovisiti o*), izriče odnos upućenosti neke osobe, stvari ili događaja na nešto drugo, osobito u spoznavanju i razumijevanju nečega drugog različitog od spoznavatelja.

P

paideia – (*grč. παιδεία = odgoj*), izvorno znači obrazovanje dječaka za život. U antičko vrijeme izriče idealni način odgoja pomoću vještina, literature i znanja. U staroj su Grčkoj postojala dva osnovna modela odgoja dječaka: spartanski, koji se temeljio na tjelesnom jačanju i usvajanju vojnih vještina i kreposti, i atenski način, koji se temeljio više na gimnastici i muzici, težeći usklađenom razvoju osobnosti. Sa Sokratom i Platonom važan element odgoja postaje i studij filozofije.

palingeneza – (*od grč. πάλιν = ponovo i γένεσις = rađanje*), pojam su koristili osobito stoici za označavanje obnove (apokatastaze) svemira, nakon što ga je uništio oganj. O. Spengler koristi pojam p. za označavanje ciklusa rađanja, razvoja i propadanja civilizacija.

pamćenje – v. memorija.

pamet – izvorno znači pamćenje (pamtiti), a u širem se značenju primjenjuje na intelektualne sposobnosti poimanja, razumijevanja, rasuđivanja i sposobnost snalaženja u životnim prilikama. Uglavnom se može poistovjetiti s pojmom inteligencija.

panenteizam – (*od grč. πάν ἐν θεῷ = sve u bogu*), pojam je izmislio Ch. Krause 1828., da bi označio vlastiti teološki nauk kojim je nastojao pomiriti teizam i panteizam, a kasnije se primjenjuje na sve slične pokušaje.

pankozmizam – (*od grč. πάν = sve i κόσμος = svijet*), oblik panteističkog shvaćanja koje Boga vidi u tjelesnoj stvarnosti, koju smatra jedino realnom. Pojam je uveo Grote da označi hilozoizam predsokratičkih mislilaca. Protivan je G.W.F. Hegelovu pojmu akozmizam koji je on uveo da odredi Spinozin sustav.

panlogizam – tako je označio G.W.F. Hegelovu filozofiju J.E. Erdmann, a potom je taj pojam primjenjivan na sve nauke koje žele svesti sve (grč. *πάν*) na razum (grč. *λόγος*).

panpsihizam – (*od grč. πάν = sve* i *ψυχή = duša*), svaki nauk koji tjelesnoj stvarnosti pripisuje moći i djelovanja koja su vlastita duši. Prema p., sva bi stvarnost bila oduhovljena. Ovaj se nauk ne smije poistovjetiti s hilozoizmom koji materiji pridaje unutarnje biološke moći, ali ne duhovne, te animizmu, ukoliko panpsihizam ne dopušta postojanje duše u pojedinim stvarima nego jedan zajednički duhovni pokretač.

panta rei – (*grč. πάντα ῥέι = sve teče*), izraz se pripisuje Heraklitu (nema ga u njegovim fragmentima), a izriče glavnu misao njegove filozofije o neprekidnoj mijeni.

panteizam – (*od grč. πάν = sve, θεός = Bog*), sve nauke koje identificiraju, na razne načine, Boga i svijet, nauka prema kojoj sve ono što jest, jest Bog. U mnoštvu panteističkih nauka možemo istaknuti dva osnovna smjera. Prvi je *akozmički* panteizam, koji nastoji potpuno protumačiti svijet u Bogu, kao njegovo puko pojavljivanje. To je oznaka osobito indijskog panteizma, a na zapadu je prisutan u neoplatonizmu. Drugi, protivan smjer je *ateistički* panteizam, kojeg je predstavnik stoička filozofija a koji promatra božansko kao pokretačku snagu unutar materije.

pantelizam – (*od grč. πάν = sve, τέλος = svrha*), shvaćanje svijeta po kojem svršnost uključuje čitav univerzum. Označuje i svako shvaćanje svijeta koji uzima volju kao metafizički temelj, poput A. Schopenhauerova filozofskog sustava.

panvitalizam – (*od grč. πάν = sve i lat. vita = život*), mišljenje da je sav svemir prožet životom.

parabola – (*od grč. παραβάλλω = "usporedba"*), slikoviti način govora, iznošenje poruka kroz primjere i priče. Važnu ulogu ima u Aristotelovoj retorici, gdje se ističe njezina važnost kao "argument" u uvjeravanju. Poznate su Isusove parabole (npr. o sijaču, kvascu, gorušičinom zrnu i slično), u kojima je slikovito tumačio poruku spasenja.

paradigma – (*od grč. παράδειγμα = model, primjer*), ima isto značenje kao i arhetip, tj. platoničke ideje koje su izvorni modeli osjetnih stvari.

paradoks – (*od grč. παρά = protiv i δόξα = mišljenje*), tako se nazivaju izreke i sudovi koji su naizgled logični i koherentni, no u biti su kontradiktorni i protivni redovitom mišljenju. U povijesti su filozofije poznati Zenonovi p. (npr. Ahil i kornjača) kojim on dokazuje nemogućnost kretanja.

paralogizam – (*od grč. παράλογος = preko očekivanja, neočekivan*), u logici neistiniti zaključak, nenamjerno učinjen, koji se čini istinitim. Za razliku od sofizma, p. nema nakanu prevariti nego je učinjen u dobroj vjeri. Neistinitost paralogizma proizlazi iz toga što srednji termin u zaključivanju nije korišten na univočan način, već u različitim značenjima u objema premisama. Kod Kanta: paralogizmi čistoga uma su nepravilni zaključci da je naša duša: supstancija, jednostavna, osobna.

paranomija – (*grč. παρανομία = nezakonitost*), u lingvistici označuje razinu sličnosti među pojmovima ili dijelovima pojmova različitog značenja: npr. obrazac i obrazovanje. Paranimi se razlikuju od homonima jer nema identičnosti značenja nego samo sličnost. P. tumači neke lapsuse koji su utemeljeni na sličnosti izgovora i posebne igre riječima.

parcijalan – (*od lat. pars = dio*), djelomičan, ono što se odnosi na dio neke cjeline. Suprotan je pojam *totalan*.

participacija – (*od lat. partem capere = uzeti dio; grč. μέθεξις = sudioništvo, udio, učešće*), znači imati dioništvo u nekoj cjelini, imati nešto djelomično na djelomičan način. To znači da postoje subjekti koji posjeduje određenu perfekciju no ni jedan je nema u potpunosti. U Platonovoj filozofiji p. označuje odnos osjetne stvari i ideje; stvari "imaju udjela" na idejama. Općenito uzevši participirati znači imati nešto slično s uzročnim principom. Kod T. Akvinskoga, *ens per participationem* = kontingentno biće.

partikularni sud – izriče vezu predikata samo s jednim dijelom subjekta: npr. "Neki profesori nisu dosadni".

paruzija – (*grč. παρουσία = prisutnost nečega; pojavak*), tim pojmom Platon izriče prisutnost vječnih biti u osjetnom svijetu, a Aristotel prisutnost forme u materiji. U kršćanstvu pojam označuje Mesijinu prisutnost koja je otpočela utjelovljenjem, a vrhunac će biti nakon ponovnog dolaska i posljednjeg suda. Pracrkva je živjela u uvjerenju o skorom ponovnom Isusovom dolasku, paruziji.

pasija – (*lat. passio; grč. πάθος = trpnja*), u filozofiji označuje generalni predikat ili jednu od devet kategorija bića, korelativan i suprotan kategoriji djelovanja. Svoje porijeklo ima u tjelesnim bićima ukoliko su oni pasivni podnositelji djelovanja drugih bića. Na području psihologije pojam označuje jak osjećaj ili sklonost koji je teško kontrolirati. Stoici i epikurejci su je nastojali eliminirati.

pasivan – (*od lat. patior = trpljeti, podnositi*), ono što podnosi, trpi, što nije djelatno. Suprotan pojam je aktivan.

patos – (*grč. πάθος = strast, trpnja*), u Aristotelovoj je poetici glavni element tragedije po kojoj dolazi do katarze.

patrijarhat – (*od gr. πατήρ = otac*), označuje društveni sustav u kojem vlast i obiteljsko vlasništvo pripada najstarijem muškom članu obitelji (ocu), koji ga obično prenosi u nasljedstvo najstarijem sinu.

pažnja – je koncentracija duha na neki predmet.

pedagogija – (*od grč. παῖς = dječak ἄγω = voditi*), pojam označuje znanstvenu disciplinu koja proučava teorije, metode i probleme vezane uz odgoj. Važnost su joj davali Platon, Aristotel i Stoici a s kršćanskim filozofima Klementom Aleksandrijskim i Augustinom doživljava duboke promjene. Shvaćanje pedagogije uvelike ovisi o shvaćanju čovjeka i njegove sudbine.

percepcija – (*od lat. per-cipere = uhvatiti, zahvatiti*), je zamjećivanje osjetilima, doživljaj prisutnog predmeta. Percepcija je čin kojim duh spaja aktualne osjete u jednu cjelinu. Percepcija je spoznaja predmeta, a osjet je spoznaja samo jedne osjetne kvalitete. U širem značenju, p. je svaki spoznajni čin (tako pojam koriste R. Descartes, J. Locke, G.W. Leibniz). U užem smislu, pojam uvode već stoici da označe spoznajni čin ili djelovanje koji se neposredno odnosi na realni objekt, bilo umski bilo fizički.

percepcionizam – označuje nauk prema kojem percepcija daje subjektu neposrednu i istinitu spoznaju izvanjske stvarnosti.

perfekcija – (*od lat. perfectio = usavršavanje, savršenost*), u filozofskom se smislu može uzeti kao istoznačnica s pojmom zbiljnost. Metafizički gledano, perfekcija naznačuje puninu koje biće posjeduje prema vlastitoj biti i stupnju participacije na bitku koji može biti apsolutan (Bog) ili relativan (kontingentna bića).

peripatetici – tako su nazivani Aristotelovi učenici, po šetalištu (περιπάτος) gdje je bila smještena škola.

perlokucioni govorni čini – prema J.L. Austinu, utjecanje na druge osobe određenim jezičnim radnjama.

per se – (*lat. = po sebi*), u skolastičkom rječniku označuje bilo način postojanja, bilo način logičke predikacije. U metafizici p.s. označuje ono što se samostalno pokazuje, što je osobito vlastitost supstancije. Kao logička predikacija označuje da se neki atribut pridaje p.s. kad izriče unutarnju ili bitnu konstituciju vlastitog objekta, (npr. čovjek je p.s. razuman). Protivno: per accidens.

persona – v. osoba.

personalizam – filozofski nauk koji promatra osobu kao središnji ontološki, gnozeološki, moralni i sociološki princip. Pojam je počeo koristiti Ch. Renouvier (*Le personnalisme*, 1903.) da bi označio vlastitu filozofiju, u kojoj je nastojao braniti vrijednost ljudske osobe a protiv apsolutnog panteizma njemačke filozofije ili naturalističkog pozitivizma francuske filozofije. Novi zamah p. dobiva kod E. Mouniera koji je osnovao časopis "Esprit" (1932.), oko kojeg je pokrenuto i društveno-političko zauzimanje. Protiv individualizma i kolektivizma naglašava vrijednost pojedinca (osobe) i zajedništva.

pesimizam – (*od lat. pessimus = najgori*), označuje duševno raspoloženje u kome se zamjećuju i ističu samo najgori vidici stvarnosti. U filozofiji pojam označuje nauk koji u svijetu ističe nadmoć zla nad dobrom, biće je u svim svojim

vidicima (svijet, život, čovjek, povijest, itd.) zlo, a postojeći svijet je najgori od svih mogućih (apsolutni pesimizam). Suprotan stav je optimizam.

petitio principii – (*lat.*), logička pogreška u dokazivanju kad se pretpostavlja kao poznato ono što se dokazuje.

pitagorizam – filozofski i duhovni pokret kojeg je osnovao Pitagora u VI st. pr. Kr.; u početku je imao egzoterične oznake, a kasnije se pretvorio u filozofsku školu koja je utjecala na mnoge filozofe među kojima i na Platona. U pitagoričkim se zajednicama živjelo po strogim pravilima i obredima za očišćenje duše i tijela. Važnu su ulogu davali glazbi i ritmu, iz čega se vjerojatno razvilo zanimanje za aritmetiku, koju su shvaćali kao teoriju o cijelim brojevima.

platonizam – pojam označava filozofske škole čiji se nauk zasniva na Platonovoj filozofiji. Premda su međusobno često vrlo različite, u njima se nalaze neke zajedničke oznake: uglavnom daju malu važnost osjetnoj spoznaji koja, budući da se temelji na onome što je promjenjivo i mnoštveno, ne može utemeljiti istinsko znanje, što više priječi spoznaju istine. Platonizam ponekad smatra da se istina nalazi u samom ljudskom umu (urođenost ideja), ili da postoji apsolutno znanje. Na metafizičkom planu tom apsolutnom znanju odgovara inteligibilni svijet koji je sastavljen od bića i vrijednosti koji imaju svoju objektivnu stvarnost izvan i iznad osjetilnog svijeta (pretjerani realizam). Materijalni, osjetilni svijet je samo privid i trajno nastajanje.

pleroma – (*grč. πλέρωμα = punina*), ovaj je grčki pojam, osobito u Valentinovom gnostičkom sustavu, označavao božansku savršenost koja u sebi sadrži sve emanacijske elemente. U neoplatoničkom i hermetičkom sustavu pojam ima značenje savršenosti inteligibilnog svijeta ili božanskog bića, kome se suprotstavlja ograničenost, a time i konačnost osjetnog svijeta.

pluralizam – (*od lat. pluralis = mnoštven*), svako viđenje i shvaćanje stvarnosti kao sastavljene od više principa i bića. Po tome se razlikuje od pojma *monizam*. Uz metafizički pluralizam, koji se odnosi na cjelokupnu stvarnost, razlikuju se i *politički, socijalni* i drugi pluralizmi osobito na kulturnom i religioznom području. *Metafizički* pluralizam označuje filozofski nauk koji ističe mnoštvenost različitih bića, supstancija i principa, nasuprot *monizmu* koji zastupa jedincatost bića, supstancije ili principa. U politici p. označuje priznanje legitimnosti različitih mišljenja, religija, političkih uvjerenja i stranaka.

pneuma – (*grč. πνεῦμα = dah*), tim se pojmom već kod predsokratika označavala ljudska duša kao životni princip. Kod Stoika p. je označavala božanski "duh", po kome Bog daje život i upravlja stvarima. Aristotel, premda ne poistovjećuje dušu i pneumu, promatra pneumu kao nužan instrument za upravljanje tijelom.

pneumatologija – pojam koji u filozofiju uvodi G.W. Leibniz da označi "nauku o duhovima". Pojam dobiva razna značenja a u kršćanskoj teologiji p. označuje osobito nauk o "Duhu Svetome".

počelo – v. princip.

podrijetlo – u ontološkom smislu označuje razlog postojanja ili počelo od koje proizlazi stvarnost; u logičko-filozofskom smislu početak neke teorije ili pojmovnog sustava.

podsvijest – (*lat. in = ne i conscium = spoznato*), označuje nesvjesno područje ljudske psihe. U filozofiji i psihologiji označuje dio psihe koja je nedostupna svijesti. U teoriji spoznaje označuje znanje i ideje koji ne dolazi od iskustva. Pojam je važan u dubinskoj psihologiji prema kojoj je svjesni sadržaj plod procesa koji nisu pod kontrolom svijesti nego joj prethode; nazvani su "podsvjesni".

pogreška – (*lat. error = zabluda, zastrana*), kriva sigurnost, pretpostavljena spoznaja u sudu koja u stvarnosti to nije. Suprotno od istina.

poimanje – duhovna djelatnost kojom se misli bit nekog stvarnog ili zamišljenog predmeta, v. shvaćanje.

pojam – (*od hrv. pojmiti; lat. conceptus, verbum mentis; grč. λόγος, ἰδέα*), umska predodžba i izražaj biti nekog stvarnog ili pomišljenog predmeta. To je ono što riječ znači. Skup oznaka koje sačinjavaju bit neke stvari. Logički uzevši, p. je element suda u kojem vrši funkciju subjekta ili predikata. Pojmovi se dijele na univočne, ekvivočne i analogne. Univočan pojam odnosi se na različite stvarnosti u istom smislu (npr. životinja za konja i komarca); ekvivočan je pojam onaj koji se odnosi na različite stvarnosti u različitom smislu ali isto zvuče (npr. rak kao bolest i rak kao životinja); analogan pojam se odnosi na različite stvarnosti u različitom smislu ali koji imaju međusobno neki odnos sličnosti, uzročnosti i sl. (npr. pojam zdrav se primjenjuje za čovjeka, hranu, klimu…), v. koncept.

pojam (sadržaj, opseg, doseg) – sadržaj (*comprehensio*) p. je skup bitnih oznaka koji ga sačinjavaju i definiciju p. i kvalitativnu stranu p. Opseg (*extensio*) p. je skup bića na koja se primjenjuje, ili skup predmeta koje taj pojam može predstaviti ili kojima se može pridijevati. Doseg je skup svih pojedinačnih predmeta na koje se odnosi neki pojam ili područje primjene pojma.

pojam (vrste) – *jasan (clarus),* ako znamo čitav njegov opseg; *odjelit (razgovijetan, distinktan),* ako točno znamo njegov sadržaj; *sveobuhvatan (conceptus comprehensivus),* onaj koji iscrpljuje svu unutrašnju spoznatljivost nekog predmeta; *apstraktan* ističe formu odijeljenu od njezina nositelja npr. mudrost; *konkretan,* ističe nositelja s formom, npr. mudrac; *pozitivan,* predočuje

stvar (znanje); *negativan,* predočuje njezinu odsutnost (neznanje); *jednostavan,* se odnosi samo na jednu oznaku o svom sadržaju, npr. biće; *složen,* donosi više oznaka; *univerzalan,* izriče nešto jedno što se mnogima odjelito pridijeva i to u punom smislu; *kolektivan,* izriče nešto što se pridijeva mnogima uzetim zajedno; *singularan,* izriče određeni pojedinačni predmet, pripada samo jednoj stvari; *vlastit,* izriče stvar kakva je ona u sebi; *analogan,* izriče nešto s obzirom na drugi predmet.

pojava – v. fenomen.

pojedinačno – v. individualno.

poetika – (*od grč. ποιητική – τέχνη = umijeće činjenja; ποιητικός = pjesnički*), u širem smislu označuje pravila i norme koje treba slijediti u umjetničkom stvaralaštvu. To je naziv Aristotelova djela općenito o umjetnosti i njezinim raznim oblicima, osobito poeziji.

poezis – (*grč. ποίησις = tvorenje, činjenje*), prema Aristotelu, ona proizvodna aktivnost nekog ljudskog djela kojeg treba promatrati u sebi samom kao dovršen i samodostatan objekt, izvan namjera koje mogu pratiti njegovo proizvođenje. Takva je djelatnost umjetnika, za razliku od prakse koje je moralno djelovanje. Aristotel, *Et. Nic.*, II, 1, 1103 a b), v. praksa. Za Plotina (*Enn.*, V,1,1) p. je djelovanje koje ne teži toliko izvanjskoj proizvodnji, nego se uvija u samo sebe, identificira ga s kontemplacijom.

pokus – v. eksperiment.

poligenizam – je nauk koji drži da ljudski rod potječe od više jedinki (ne od jednog jedinog para muškarca i žene).

polihistor – je čovjek koji temeljito i sveobuhvatno poznaje znanosti svoga vremena; takvi su bili Aristotel, G.W. Leibniz i drugi. Bogatstvo i razgranatost suvremene znanosti onemogućuje da netko bude p. pa se taj pojam koristi u prenesenom značenju "sveznadara", veoma učena čovjeka.

polisemija – pojam je uveo M. Bréal, da označi vlastitost nekog znaka da posjeduje više značenja.

polisilogizam – (*od grč. πολύς = mnogi i συλλογίζομαι = zajedno skupljam*), složeni silogizam sastavljen od dva ili više silogizama u kojima je konkluzija prvog silogizma jedna od premisa drugog, konkluzija drugog jedna od premisa trećeg itd. Može biti progresivan, ako se kreće od općenitog k manje općenitom, i regresivan, ako se kreće od manje općenitog k općenitijem.

politeizam – (*od grč. πολύς = mnoštvo i θεοί = bogovi*), nauk koji dopušta postojanje više bogova, odnosno vjera i štovanje više bogova koji su međusobno neovisni. Pojam se često poistovjećuje s antičkim, pretkršćanskim religijama. Suprotan je pojmu *monoteizam*.

politika – (*od grč. πόλις = grad, država*), aktivnost koja se izražava u obavljanju ili sudjelovanju u društvenom životu. Politika često označuje i sudjelovanje u državnoj upravi. Politička filozofija studira pitanja o počecima države, njezinu strukturu, najbolje oblike, odnose države s društvenim slojevima, partija i pojedinaca, politike i morala, politike i religije. Tim su se pitanjima bavili u antici Platon i Aristotel, u kršćanstvu Augustin, T. Akvinski i mnogi drugi poput W. Ockhama, N. Machiavellija, Th. Hobbesa, J. Lockea, G.W.F. Hegela.

politologija – znanost o politici. Pojam je nastao dvadesetih godina 20. stoljeća i označava društveni nauk koji empirički proučava, opisuje i klasificira političke fenomene i uočava njihove karakteristične pravilnosti.

pons asinorum – (*lat. = magareći most*), tako se naziva logički postupak traženja srednjeg pojma u silogizmu, iz kojeg se izvodi dokazna vrijednost silogizma. Drugo značenje ovog izraza je aluzija na neko znanje, problem ili poteškoću koju je vrlo lako svladati i riješiti. Tako je Roger Bacon nazvao 5. stavak Euklidovih *Elemenata*.

populizam – (*od lat. populus – narod*), ideološko-politički pokret koji središnje mjesto daje narodu u kojem ne dopušta nikakve podjele na klase, interesne skupine i slično. Osobito su karakteristični *nacionalistički* p. koji, naglašavajući opasnost od vanjskih neprijatelja postiže unutarnje jedinstvo, i *revolucionarni* p. (marksističkog tipa), koji neprijatelje određuje više prema ideološkom kriteriju.

Porfirijevo stablo – shematski prikaz nadređenih i podređenih rodova i vrsta supstancijâ, da bi se razjasnilo pojmove roda (*genus*), razlike (*differentia*) i vrste (*species*) i predočilo njihovo ispreplitanje. Shema je dobila naziv po svom autoru rimskom neoplatoniku Porfiriju iz 4. stoljeća.

post hoc, ergo propter hoc – (*lat. = poslije toga, dakle, zbog toga*), krivi logički zaključak da je nešto uzrokovano samo zato jer se redovito javlja vremenski poslije neke druge pojave ili zbivanja. To je jedan od sofizama "krivog uzroka", u kome se nešto smatra uzrokom samo zato što je vremenski prije određenog učinka. Npr.: poslije zime dolazi proljeće, dakle, zima je uzrok proljeća.

postmodernizam – pojam je vezan uz djelo J.-F. Lyotarda, *La condition postmoderne*, 1979., prema kojem p. nije oznaka nekog povijesnog razdoblja nakon modernizma, nego prilike (stanje) koje su prisutne već u vremenu modernizma. Postmodernizam je stanje u kojem nestaju ideje prosvjetiteljstva,

idealizma i marksizma koji su nastojali dati jedinstveno tumačenje stvarnosti, uspostavljajući komunikaciju između estetike, etika i teorije te kapitalizma u gospodarstvu. Ti sustavi gube vjerodostojnost a propada i njihov program opće emancipacije čovječanstva. Znanje, oslobođeno svoje tradicionalne uloge humanističke formacije, informatika i sredstva priopćavanja pretvaraju u informacije i običan predmet razmjene.

post rem – (*lat. = poslije stvari*), izraz iz rasprave o postojanju univerzala, a izriče da oni egzistiraju u ljudskom umu ili kao puko ime (*flatus vocis*), kao jednostavni pojam, ili kao aspstraktna ideja konkretnih stvari, v. ante rem, in re.

postulat – (*od lat. postulatum = zahtjev*), izreka koja se bez dokazivanja uzima kao istinita, iz nje se logički dokazuje istinitost drugih izreka. U logičkoj terminologiji p. je sinonim *aksiomu*.

postulati čistog empiričkog mišljenja – Kant u svojoj *Kritici čistog uma* tako naziva principe (postulate) koji, u transcendentalnom smislu, omogućuju inteligibilnost iskustva i koji odgovaraju kategorijama modaliteta: *mogućnost, zbiljnost i nužnost*. Oni su postulati svake empirijske spoznaje.

postulati praktičnog uma – prema Kantu, to su teoretske izreke, kao takve nedokazive, koje su bitno skopčane s praktičnim zakonom, koji imaju apriornu neuvjetovanu vrijednost. Takvih je postulata tri: 1) besmrtnost duše, 2) sloboda, 3) Božja opstojnost. Prvi postulat zahtijeva beskonačni moralni zahtjev koje čovjek kao ograničeno biće ne može ostvariti u vremenskim granicama. Drugi postulat proizlazi iz toga da moralno iskustvo ne bi imalo smisla ako bi čovjek bio podvrgnut samo zakonima naravi i ne bi se od njih mogao odvojiti. Treći postulat zahtijeva nemogućnost da čovjek istovremeno zadovolji moralne zahtjeve i potrebu za srećom.

potencija – v. mogućnost.

potentia subiectiva – (*lat. = subjektivna mogućnost*), *subjectum reale capax recipiendi aliquam perfectionem* (realan je subjekt sposoban primiti neku savršenost). Zove se "subjektivna", jer prima svoj akt kao subjekt.

potreba – označuje zavisni odnos prema nečemu, duhovnom ili materijalnom, što se unutra ili izvana osjeća nužno potrebnim. Neke su p. uvjet za održanje života (hrana, piće…), druge su umjetno stvorene trgovačkom spretnošću i potrošačkim mentalitetom.

potvrđivanje – (*lat. confirmatio*), u epistemologiji označuje kriterij kojim se nekoj teoriji daje određeni stupanj valjanosti na osnovi tvrdnji čija se istinitost temelji na kriterijima različitim od teorije koju potvrđuje.

povijesnost – kvaliteta povijesnog događaja ili ljudsku sposobnost povijesnog spoznavanja i čovjekovu uronjenosti u povijest kao njezin sudionik i tvorac.

povijest – (*grč. ἱστορία = promatranje, ispitivanje, istraživanje*), pamćenje, pripovijedanje i ustustavljivanje prošlih događanja koji su na neki način zabilježeni (usmeno, pismeno, arheološki). P. je istraživanje događaja čiji je autor prvotno čovjek. U teologiji se govori o "povijesti spasenja" koja promatra Božja spasiteljska djela u svijetu.

pozitivizam – empirističko shvaćanje po kojem je sadržaj naše spoznaje samo ono što se može iskustveno doživjeti. Pojam označuje i filozofski pravac nastao u Francuskoj u prvoj polovici 19. stoljeća, odakle se brzo proširio po čitavoj Europi. Pojam je izmislio Saint-Simon, a prihvatio ga je i razvio njegov učenik A. Comte, označujući njime "znanstveno" stanje ljudskog znanja, nasuprot dvaju prethodnih "teološkog" i "metafizičkog". U 20. stoljeću pozitivizam doživljava novi procvat a često ga nazivaju "neopozitivizam"; njegovi su glavni predstavnici "Bečki krug" (*Wiener Kreis*) iz kojeg se razvila analitička filozofija i logički pozitivizam. (Predstavnici: B. Russell, L. Wittgenstein, R. Carnap…).

pozitivno pravo – skup od države proglašenih pravila kojima upravlja ljudsko ponašanje u društvu.

pozornost – u psihologiji označuje djelovanje koje omogućuje uočavanje posebnih poticaja i, sukladno tome, upravljanje mentalnom aktivnošću. Taj postupak može ovisiti o oznakama poticaja i od očekivanja subjekta koja proizlaze od unutarnjih potreba, zanimanja, motivacija, emotivnih stanja i prijašnjeg iskustva.

požuda – v. konkupiscencija.

praeambula fidei – (*lat.*), tako T. Akvinski naziva, od naravnog razuma, spoznate istine koje su nužan preduvjet za razumijevanje i prihvaćanje nadnaravne objave. Prema katoličkom nauku, moguće je, prije nego se vjerom prihvati objavljena istina, da čovjek snagom svoga razuma spozna neke istine o Bogu, duši i moralu. Te razumom dostupne spoznaje čine raspoloživim um i volju da prihvate objavu, a onome koji već vjeruje postaju racionalno opravdanje vjere. Neki smatraju da su p.f. filozofske tvrdnje o Bogu i duši koje mogu biti priprava i motiv za vjeru.

praemotio fisica – (*lat. = fizičko predodređenje*), teorija dominikanaca D. Baneza kojom izriče naravni i spontani sklad između djelovanja stvorenja, njegova načina neposrednog i ne-voljnog opstojanja koje ovisi od milosti i predviđanja Boga stvoritelja i slobodnog i svrhovitog izbora kao odrednice volje koja djeluje, v. molinizam.

pragmatika – prema definiciji C. Morrisa p. je dio semiotike koja studira odnos između znakova i konteksta njihova korištenja.

pragmatika – bavi se pitanjima odnosa među znakovima, njihovim semantičkim svojstvima i njihovom uporabom, ukoliko je ona moguća zbog karakteristika jezika.

pragmatizam – (*od gr. πρâγμα = djelo, djelovanje*), filozofski pravac koji smatra da su praktično djelovanje i praktična korist odlučujući kriterij za prosuđivanje smislenosti i istinitosti teorije po kojoj um (inteligencija) spoznaje, ne radi znanja nego radi djelovanja. Ovaj je filozofski pravac nastao u SAD-u koncem prošlog stoljeća i brzo se proširio u Europi. Sam pojam je izmislio Ch. S. Peirce (1872.) da izrazi novu logičku teoriju "značenja", i metodu postizavanja konceptualne i lingvističke jasnoće u rješavanju intelektualnih problema. Glavni je predstavnik američkog pragmatizma W. James.

praksa – (*od grč. πρâξις = djelovanje*), u općenitom smislu, za razliku od teorije, duhovnog i misaonog, p. je ostvarenje ili promjena postojećih stvari, osjetilno djelovanje. P. je važan pojam u moralnoj filozofiji (etici) koja studira racionalne norme koje trebaju voditi ljudsko djelovanje. Pojam je važan u marksističkoj filozofiji prema kojoj je p. osnova i način ljudskog postojanja, ključ razumijevanja razvoja ljudske svijesti i povijesti.

praktična filozofija – je sinonim za etiku uzeta u svom širem smislu.

prapovijest – označuje razdoblje ljudske povijesti prije pojave pisanih dokumenata.

pravednost – (*grč. δικαιοσύνη; lat. iustitia*), filozofski gledano, p. je slaganje i podudaranje u odnosima među osobama, tj. princip koordinacije među osobama. Pravednost je moralna krepost, koja uvodi u poštivanje ljudske osobe, odgovorne za svoju ljudsku sudbinu i daje joj što je njezino, bilo po naravi, bilo stjecanjem. U kršćanskoj filozofiji p. je jedna od četiriju temeljnih duševnih kreposti: (razboritost, pravednost, snaga i umjerenost). P. je krepost priznavanja prava drugih. Razlikuje se: *distributivna* (dati svakome ono što mu pripada), *commutativna* (obaveza osoba međusobno) i *legalna* (obaveza pojedinca prema društvu, državi). U biblijsko-kršćanskom rječniku često je sinonim za svetost.

pravo – (*lat. ius*), pod tim se pojmom razumijeva ljudska sposobnost da nešto čini ili zahtijeva. Pravo može biti naravno, utemeljeno na samoj ljudskoj naravi, ili pozitivno ako ovisi o pozitivnoj normi. Pravo je i sustav normi (zakona) koje upravljaju društvom, određuje odnos pojedinaca međusobno i njihova odnosa prema društvu. Pravo je ono što je u skladu s pravdom i odgovara zahtjevima pravnog poretka u društvu, osobito državi.

pravilo – općenito označuje svaku odredbu koja nije neki posebni zakon, v. norama.

praznina – prostor u kome nema tijela. Atomisti (Leukip i Demokrit) su držali da se u praznom prostoru kreću atomi. Aristotel je nijekao postojanje praznog prostora. Sukladno svome shvaćanju mjesta, Aristotel smatra da nema smisla "mjesto u kojem ne bi bilo ništa", pa je nijekao opstojanje praznine. Za Epikura, naprotiv, praznina zajedno s tijelima čine jedan od dva glavna principa čitave stvarnosti. Skolastika preuzima Aristotelove stavove, a novo zanimanje za prazninu javlja se u fizičara Galileja i I. Newtona te filozofa R. Descartesa, G.W. Leibniza, Kanta i drugih.

predegzistencija – (*od lat. prae = pred i existentia = opstojanje*), znači opstojanje prije neke stvarnosti, činjenice ili trenutka. Osobito je poznata teorija o predegzistenciji duše prije njezinog spajanja s tijelom ili predegzistenciji materije prije formiranja svijeta.

predegzistencija duše – to je učenje u grčku filozofiju došlo iz orfičkih i pitagorejskih mitova, a posebno važno mjesto zauzima u Platonovoj filozofiji i u neoplatonizmu, kod Plotina, a slično misle i neki kršćanski pisci, od kojih je najpoznatiji Origen. Po tim teorijama duša je prije spajanja s tijelom egzistirala bilo kao opća kozmička duša, bilo kao pojedinačna.

predestinacija – (*od lat. prae-destinare = predodređenje*), općenito znači određivanja cilja i upravljanje da se on postigne. U užem teološkom značenju predestinacija je određivanje razumskim stvorenjima nadnaravnog cilja i nužnih sredstava da se on postigne. Sv. Augustin o predestinaciji govori osobito u raspravi s pelagijancima a definira je kao: "praescientia et praeparatio beneficiorum Dei, quibus certissime liberantur quicumque liberantur", (*De dono perseverantiae*, 14,15). Poznata definicija predestinacije T. Akvinskog glasi: "ratio transmissionis *creaturae* rationalis in finem vitae aeternae", (*Sum. theol.*, I, q. 23, a. 1). Pojam p. dobiva osobitu važnost kod M. Lutera i Kalvina koji njime označuju Božji plan o spasenju pojedinog čovjeka. Prema katoličkoj dogmatici Bog, na temelju predviđenih zasluga ili grijeha, predviđa da će se neki ljudi spasiti a drugi propasti. Prema protestantskom učenju Bog, bez obzira na dobra djela ili grijehe, neke unaprijed predodređuje za spasenje a druge za propast. Tu je nauku Katolička Crkva odbacila na Tridentskom koncilu.

prediciranje – prediciranjem govornik iskazuje ili priopćuje informacije što su i kakvi su predmeti na koje upućuje. Izrazi kojima se predicira jesu predikativne rečenice koje su složene od subjektnog i predikatnog izraza. Izrazi na subjektnom položaju upotrebljavaju se za referiranje, a na predikatnom području za prediciranje.

predikabilija – različiti načini na koje opći pojmovi mogu stajati u odnosu prema predmetima koje označuju. U aristotelovsko-skolastičkoj filozofiji postoji pet načina pripisivanja nečega nekom subjektu: *rod, vrsta, razlika, vlastito svojstvo (proprij) i pripadak (akcident)*. Prava definicija oblikuje se pomoću određivanja roda i (specifične) razlike neke stvari.

predikament – (*od. lat praedicamentum*), isto što i kategorija.

predikat – (*od lat. praedicare = očitovati, isticati*), uz subjekt drugi pojam koji čini sud i koji o subjektu nešto izriče ili tvrdi.

predikator – izriče neki predikat i njegovo dodjeljivanje subjektu; svojstvo i kopula („... je glavni grad Hrvatske“).

predmet – v. objekt.

predodžba – (*lat. re-praesentatio = prikazivanje*), umsko posjedovanje slike neke stvari. U spoznajnoj teoriji označuje istovremeno i spoznajno djelovanje i objekt toga djelovanja. Predodžba je vlastitost spoznaje koja si može predstaviti neki objektivni sadržaj, bilo da se radi o vanjskim objektima (stvarima) ili nutarnjim objektima (duševna stanja osjećaja, volje, mašte itd.).

predrasuda – unaprijed doneseni sud o nečemu što se dovoljno ne poznaje niti se temeljito i kritički proučilo pa je zato česti izvor zabluda. Iako se ne temelji na provjerenim i sigurnim razlozima, predrasuda nije uvijek neistinita. Kritiku predrasuda, koje on zove “idolima”, dao je engleski filozof F. Bacon.

predsokratici – u povijesti filozofije pojam označuje sve filozofe prirode i sofiste koji su živjeli prije ili su bili Sokratovi suvremenici. Glavni predstavnici su filozofi miletske škole (Tales, Anaksiman, Anaksimandar), Heraklit, Pitagora, Ksenofan, Parmenid, Zenon, Empedoklo Anaksagora, Protagora, Gorgija i drugi.

premisa – (*od lat. praemittere = naprijed poslati; grč. πρότασις*), označuje dva suda (stava) iz kojih se zaključuje na treći sud koji se zove *konkluzija* (*συμπέρασμα*, zaključak, zaglavak). Premisa koja sadrži predikat konkluzije zove se *major* (gornjak) i redovito stoji na prvom mjestu. Premisa koja sadrži subjekt konkluzije zove se *minor* (donjak), obično stoji na drugom mjestu, ali to nije nužno.

prigoda – (*lat. occasio*), ono što olakšava i podupire djelovanje uzroka, uzrokovanje. Od uvjeta se razlikuje time što prigoda nije nužna da uzrok može djelovati. (Npr. lijepo vrijeme je prigoda za izlet, ali ne uvjet ili uzrok).

prigovor savjesti – općenito označuje odbijanje nekog zahtjeva ili zakona (npr. odlazak u vojsku, izvršavanje abortusa i slično), koji zajednica nameće pojedincu čijoj se savjesti taj zahtjev protivi. Izvor p. s. je kolizija dvaju prava: onog koji pripada pojedincu i onoga koji pripada društvu.

prijateljstvo – pojam izriče vezu osoba koje su povezane usklađenim ponašanjem i osjećajima. Pojam je važan osobito za grčke filozofe Pitagoru, Platona, Aristotela, Epikura i stoike, koji prijateljstvo smatraju bitnim uvjetom za moralni napredak i postizavanje sreće. Sintezu te nauke donosi Ciceron u djelu *Laelius, seu de amicitia*.

prilagodba – (*lat. adaptatio*), označuje sposobnost nekog organizma da se prilagodi okolini ili novim okolnostima opstojanja.

princip – (*lat. principium; grč ἀρχή = počelo, načelo, ishodište, početak*), sve ono iz čega nešto na bilo koji način proizlazi (*id a quo aliquid procedit quocumque modo*). Prema Aristotelu, p. "zajedničko obilježje svih načela jest, dakle, to što su oni izvor od kojeg potječe stvarnost, ili stvaranje ili spoznaja" (*Met.*, 1013 a). Princip izriče početak ili red bez nužnog uključivanja ideje pozitivnog utjecaja na bitak izvedenog. U tom smislu, točka se mora smatrati principom crte, ali ne i njezinim uzrokom. Može se kazati da je svaki uzrok princip (načelo), ali nije svako načelo uzrok. Pojam je važan i čest u filozofiji koja se po svojoj definiciji bavi istraživanjem prvih principa, osobito bića, spoznaje i djelovanja; stoga se u tradiciji razlikuju principi bitka i nastajanja (*principia essendi*) i principi spoznaje (*principia congnoscendi*). Znanstveni principi ili *aksiomi* su najviši principi svake znanosti kojima se tumači njihov predmet i njihove bitne oznake, neposredno su evidentni i sigurni, služe za zaključivanje i dokazivanje, dok se sami ne mogu dokazati, odnosno njihova se istinitost spoznaje iz njih samih.

princip dostatnog razloga – (*lat. principium rationis sufficientis*), svaki sud, da bi bio istinit, mora imati dostatan razlog svoje istinitosti. Razlog je dostatan ako on sam dostaje da podupre tvrdnju. Metafizički gledano p.d.r. označuje da sve što jest ima dostatni razlog svoga postojanja (*Omne ens habet rationem sui esse*).

princip falsifikacije – v. falsifikacija.

princip finalnosti – sve što djeluje, djeluje poradi nekog cilja (*omne agens agit propter finem*), v. finalnost.

princip identiteta – što jest jest (A = A), odnosno svaka je stvar identična samoj sebi, v. identitet

princip isključenja trećeg – nema srednjeg puta između bitka i ne-bitka, odnosno između afirmacije i negacije nema međupojma. (*Inter ens et non-ens non datur medium*). Srednji pojam je nemoguć jer bi morao biti i ne-biti u isto vrijeme. To znači da neka stvar ili jest ili nije, bez druge alternative. Logička formulacija p.i.t.: od dva kontradiktorna suda jedan je istinit drugi je neistinit. (*Duo contradictoria simul vera aut falsa esse non possunt*).

princip kontradikcije – nijedna stvar ne može u isto vrijeme i u istom smislu i biti i ne biti. Princip je već jasno i precizno formulirao Aristotel: "Nemoguće je da isto istome i prema istome istodobno i pripada i ne pripada" (*Met.* 4,3, 1005 b). Postoje i drukčije formulacije istog načela, npr.: ono što jest ne može, u onom smislu u kojem jest, ne biti; bitak se apsolutno protivi nebitku; bitak u isto vrijeme ne može biti i nebitak. (*Ens non est non ens. Idem non potest simul esse et non esse (sub eodem respectu*), v. kontradikcija.

principium entis – (*lat. = počelo bića*), ono što pripada nekom cjelovitom biću kao njegova nutarnja komponenta, tj. kao ono čemu je vlastita bit u tom da dajući sebe sačinjava cjelinu nekog bića. Nutarnje komponente (*quo ens, principium entis*) su nepotpuna bića (*ens incompletum*), sami za sebe nisu ontička cjelina, iako jesu nešto ontičko. Iz njih rezultira biće i zato se nazivaju počelima bića (*quo ens*).

principium vitale – (*lat. = životni princip*), ono što živa bića razlikuje od neživih. Prema mnogim filozofskim strujama to je forma (duša).

pripadak – v. accidens.

priroda – (*lat. natura; grč. φύσις*), u filozofiji označuje unutarnji princip ponašanja ili načina djelovanja neke stvari. Priroda se često uzima značenju riječi (narav), ukoliko je *principium agendi et patiendi*. Često, međutim, znači isto što i essentia i u tom se značenju upotrebljava i o akcidentu. Prirodom se naziva i sveukupnost stvari, (izvanljudski, materijalni, biljni i životinjski svijet), upravo ukoliko se ponašaju prema vlastitoj naravi.

prisila – djelovanje na neku osobu da učini nešto protiv svoje volje. Govori se o prisili i u slučaju kada se osoba nalazi pred zaprekom koja onemogućuje slobodno voljno djelovanje.

privacija – (*lat. privatio, grč. στέρησις = lišenost, lišenje*), nedostatak neke perfekcije koju bi predmet, prema svojoj naravi, trebao imati (*carentia perfectionis debitae*). Pojam prvi koristi Aristotel. Augustin tumači zlo kao manjak (privaciju) dobra.

privatni jezik – jezik kojeg osoba rabi kako bi zabilježila misli o vlastitim mentalnim stanjima. Redovito se shvaća kao jeziku kojeg samo ta osoba može razumjeti. (za kritiku vidi L. Wittgenstein: «Filozofijska istraživanja» §§:243-275).

privid – označuje nesavršenost u spoznaji koja vodi u pogrešku pri prvom varljivom predstavljanju objekta. Da bi se došlo do istine, potrebno je učiniti daljnje istraživanje, nadići pogrešku privida i otkriti pravu stvarnost stvari. Već Parmenid govori o protivnosti istine i privida, a Platon ga primjenjuje na svoj metafizički dualizam tvrdeći da je tjelesni svijet privid i o njemu se može imati samo približna spoznaja, za razliku od znanstvene spoznaje svijeta ideja. Za Aristotela p. je neutralan i tek um određuje odgovara li stvarnosti ili ne. Za skeptike p. je kriterij istine i ponašanja jer ga se ne može nadvladati. Privid dobiva novu važnost i značenje u filozofiji Th. Hobbesa, G. Berkeleya D. Humea i Kanta i drugih.

probabilizam – (*od lat. probabilis = vjerojatan*), spoznajni nauk i moralni stav koji odmah prihvaća kao istinito ono što je samo "vjerojatno", utemeljeno na prethodnom iskustvu. P. u etici znači prihvaćanje moralnih sudova koji se čine ispravnima. Pojam je nastao koncem 16. stoljeća a označuje teoriju po kojoj su nemogući deterministički zakoni u prirodi u kojoj vlada kaos i uzročnost. Samo statističko promatranje može pokazati učestalost određenih događaja i zato je moguće predvidjeti njihovo moguće ostvarenje u određenim okolnostima.

probabiliorizam – moralni stav koji zastupa mišljenje da je u slučaju sumnje zakonito slijediti vjerojatniju hipotezu.

problem – (*od grč. προ-βάλλειν = staviti ispred*), ono što subjektu nije izravno shvatljivo, čije je rješenje potrebno tražiti. Aristotel definira problem kao dijalektički postupak izbora između dviju alternativnih hipoteza, koje podupiru valjani silogizmi, iz kojeg ne proizlazi sigurno nego samo vjerojatno znanje. Kant označuje "problematičnim" iskaze koji izriču samo logičku mogućnost, stoga ostaje slobodan izbor da li ga prihvatiti kao valjan ili ne. P. je predmet diskusije i istraživanja čime se bave razne grane partikularnih znanosti i filozofije.

proces – (*lat. processus = napredak, rastanje*), u općem smislu označuje skup međusobno povezanih pojava po kojima se odvija neki postupak. U užem smislu znači proizlaženje neke stvari od prvog počela ili metodu tumačenja, polazeći od uzroka do učinka i obratno.

progres – (*od lat. progressio = napredak*), prosvjetiteljski pojam koji izriče mit o trajnom, ljudskom napretku, nakon što je pobijeđena kršćanska civilizacija. Pojam se danas ne koristi tako agresivno i ideološki obojeno i služi za izražavanje svakog napretka u znanosti, politici, kulturi i slično.

progresus (regresus) in infinitum – (*lat. = napredovanje – nazadovanje – u beskraj*), izraz označuje misaoni proces koji u beskonačnom nizu napredovanja (nazadovanja) od općeg k pojedinačnom i posebnom ili od pojedinačnog i posebnog k općenitom. Pojam je Aristotelov, a odnosi se na nemogućnost traženja u beskraj novih uzroka bez prvog uzroka; negdje "treba stati".

prolegomena – (*grč. προλεγόμενα = prije rečeno*), pojam označuje uvodni govor, prethodno predstavljanje nekog problema ili znanosti.

proletarijat – u marksističkoj nauci označuje radnički stalež koji zaslužuje za život jedino prodajom svoje radne snage. Pojam je uveo Saint-Simon namjesto tradicionalnog naziva "puk", "narod", koji je korišten u vrijeme Francuske revolucije.

promatranje – je oblik sustavnog i namjernog istraživanja neke pojave ili događaja s ciljem što boljeg proučavanja i upoznavanja.

promjena – v. nastajanje.

propedeutika – (*od grč. προπαιδεύω = prethodno obučavam*), označuje pripravni studij i istraživanje koji pomažu u izravnom proučavanju neke posebne znanosti ili teorije. Tako Platon naziva p. (*προπαιδεία*) za dijalektiku poučavanje aritmetike, geometrije, astronomije i muzike, (usp. *Rep.*., VII, 536 E).

propozicija – govorno ili pisano izrečena rečenica (sud) u kome se, prema Aristotelu, nalazi istinito ili lažno.

proprium – v. vlastitost.

prosilogizam – onaj silogizam iz kojeg se, u jednom polisilogizmu, izvodi premisa neposredno narednog u nizu.

prostor – (*lat. spatium*), u filozofiji pojam označuje trodimenzionalnu beskonačnu protežnost u kojoj se nalaze tjelesne stvari. Prostor se obično shvaća kao neko spremište tijela (*receptaculum corporum*) u kojem je smješteno i giba se. U povijesti filozofije iskristalizirale su se tri osnovne grupe teorija o prostoru: potpuno realističke, koje su u prostoru gledale objektivnu i subzistentnu stvarnost, koja poput neke posude sadrži sve materijalne stvari, tako misli Platon; oni koji, poput Kanta, drže prostor za čisto subjektivnu ideju, apriornu formu osjetnosti; te konačno Aristotelovo viđenje prostora kao mentalne konstrukcije utemeljene u stvarima. Matematički je prostor kontinuirana, homogena veličina, koja se može dijeliti prema raznim geometrijskim figurama. Realni prostor je trodimenzionalna ekspanzija ograničena na protežnost realnih tijela. Apsolutni prostor je beskonačna mogućnost protežnosti u duljinu, širinu i visinu. Zove se i imaginarni prostor kao prazna protežnost, neovisna o tijelima.

prosudba (ispravna) – naravna sposobnost ispravnog prosuđivanja, intuitivno razlučujući istinito i neistinito, moguće i nemoguće, prikladno i neprikladno.

prosvjetiteljstvo – v. iluminizam.

protesis – (*grč. πρότεσις*), Aristotelov naziv za sudove koji čine silogizam, što su skolastici nazvali premisa.

protežnost – (*lat. extensio*), temeljno svojstvo tijela u prostoru, ekstrapozicija dijelova koja je posljedica kvantitete. Protežno je ono što se može dijeliti i rastavljati, za razliku od jednostavnog koje se ne može dijeliti. Protežnost dakle nije isto što i kvantiteta. Kvantitetom se dijelovi razlikuju, protežnošću stavljaju izvan.

protivnost – (*lat. oppositio*), u filozofskom smislu označuje negativan odnos koji uspostavlja različitost ili isključivost između iskazima, pojmovima ili stvarima. Aristotel je razlikovao četiri protivnosti: među *korelativnim pojmovima* (duplo i pola); *kontrarnim pojmovima* (dobro i zlo); između *posjedovanja* i *privacije* (bogatstvo i siromaštvo); *kontradikcija* (između dvaju iskaza koji se isključuju), v. opreka.

protokol – u filozofiji označuje jednostavne i sigurne rečenice koje predstavljaju osnovu na kojoj se izgrađuju apstraktni znanstveni pojmovi. Tim su pojmom neopozitivisti "Bečkog kruga" označavali registraciju neposrednih podataka iskustva, u odnosu na koje se utvrđuje samo značenje neke rečenice. *Protokolarni stavovi* su, prema R. Carnapu, neka vrsta protokola naših opažanja, koji opisuju sadržaj naših neposrednih iskustava, pojave i najjednostavnije činjenice koje se mogu spoznati.

prva filozofija – v. filozofija (prva)

prvi pokretač – v. nepokrenuti pokretač

psiha – (*grč. ψυχή = duh, duša*), Aristotel izjednačuje s pojmom βίος (život) a latini prevode s riječju *anima*, zadržavajući platonički dualizam duše i tijela, što će potom R. Descartes promijeniti u dualizam *res cogitans* i *res extensa*. Razvojem moderne psihologije odbacuje se višeznačni pojam duše i prihvaća pojam psiha za označavanje funkcionalnih vidika specifično ljudskog života.

psihoanaliza – (*od grč. ψυχή = duša i ἀνάλύσις = rastavljanje*), disciplina koju je osnovao S. Freud, za analizu mentalnih procesa (podsvijesti), a na temelju slobodnih asocijacija u procesu ispitivanja.

psihologija – (*od grč. ψυχή = duša i λόγος = nauka*), znanost koja proučava ljudsko ponašanje, njegove psihičke funkcije i mentalne procese. Razlikuje se empirijska psihologija, koja proučava psihičke fenomene, koji se zapažaju introspektivno; ona istražuje njihove zakone; racionalna psihologija, istražuje narav, podrijetlo i sudbinu duše i njezin odnos prema tijelu.

psihologizam – povijesno gledano, pojam označuje stajališta koja zastupaju stav da kao polazište filozofije treba uzeti podatke svijesti koji se daju čovjekovoj refleksiji o samome sebi, vodeći spoznaju od stvarnosti k psihičkim modifikacijama.

psihološki atomizam – svođenje svih fenomena psihičkog života na elementarne jednostavne podatke, različito raspoređene. To su mišljenje zastupali empiristi i pozitivistu, među ostalima: D. Hume, J. S. Mill, Spencer, W. Wundt i drugi.

Q

quaternio terminorum – pogreška u silogističkom zaključivanju koja nastaje kada u silogizmu, u kojem po pravilu mogu biti samo tri termina (*major*, *minor* i *medij*), medij ima dvojako značenje pa se u premisama pojave četiri termina. (Npr. *Kuna je divlja životinja; hrvatski novac je kuna; dakle, hrvatski novac je divlja životinja*).

quidditas – (*lat. = štostvo, štota*), izriče ono što može biti; q. je doista unutarnji ontičan razlog da takovo biće ograničene savršenosti može biti. Drugim riječima, quidditas je potencija za esse: "*subiectum reale capax recipiendi aliquam perfectionem*" – (realan subjekt kadar primiti neko savršenstvo), v. bit, kviditet.

qui nimium probat, nihil probat – (*lat. = tko odviše dokazuje ništa ne dokazuje*), pogreška u dokazivanju kada se navođenjem više dokaza od potrebnoga rješenje zamagljuje, a ne olakšava.

quid pro quo – (*lat. = nešto za nešto*), nesporazum koji nastaje zamjenom jedne misli drugom neodgovarajućom.

quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur – skolastički izraz koji znači: *ono što se prima, prima se prema mogućnosti primatelja*. To znači da neki subjekt može primiti neku zbiljnost ili perfekciju ovisno o mogućnosti subjekta, ne više.

quidqud movetur ab alio movetur – (*lat. = sve što se kreće od drugoga je pokrenuto*), skolastički princip (Toma, *Sum. theol.*, I, q. 2, a.3) preuzet od Aristotela (*Fizika*, VII, 1, 241 b 24). Treba naglasiti da se princip ne odnosi samo na mjesno

kretanje nego na svaku promjenu, odnosno prijelaz iz mogućnosti u zbiljnost, a "pokretača" treba shvati kao potpuno različitoga od "pokrenutog".

R

racionalno – (*od lat. ratio = um, razum*), općenito znači ono što je sukladno s razumom. R. se može pridati bilo mislećem biću, ukoliko posjeduje razum, bilo objektu mišljenja, ukoliko je sukladan racionalnim zakonima, bilo metodi i dokazivanju, ukoliko su učinjeni primjenom racionalnih pravila. Prvu primjenu pojma nalazimo u klasičnoj definiciji čovjeka "*animal* rationale". Prema Augustinu, r. znači ono što je obdareno razumom i sposobnošću intelektualne spoznaje koja nadilazi onu osjetnu. G.W.F. Hegel ističe da je sukladnost s razumom konstitutivni vid stvarnosti: "*ono što je racionalno je realno, ono što je realno je racionalno*". Pojam dobiva posebnu važnost kod nekih suvremenih filozofa poput pripadnika Frankfurtske škole (M. Horkheimer, T.W. Adorno). Suprotno iracionalnom.

racionalizam – (*od lat. ratio = razum*), noviji pojam kojim se obično označuju filozofski pravci koji promatraju stvarnost kojom upravlja inteligibilni princip, a kao spoznajno-teoretski smjer smatra da je razum bitni izvor ljudske spoznaje, zanemarujući ulogu iskustva i intuicije biti, stvarne istine i prvih principa. Razlikuju se osobito četiri temeljna vida racionalizma: metafizički, gnozeološki, moralni i religiozni. Racionalističke ideje u antici zastupali su sofisti, a u kršćanstvu dovodi do svojevrsnog sukoba između vjere i razuma.

racionalna psihologija – izraz uvodi Ch. Wolff 1732. da bi označio studij naravi i djelovanja duše, promatrane kao sjedište intelektualnih i moralnih fenomena.

račun vjerojatnosti – aritmetički postupak kojim se nastoji izračunati stupanj vjerojatnosti nekih događaja. Budući da samo zbraja, a ne "važe" argumente nije prikladan u proračunima slobodnih ljudskih čina.

rad – (*lat. labor*), svaka duhovna i tjelesna djelatnost koja proizvodi znanje, ekonomska, umjetnička i druga dobra. Filozofski gledano rad pripada kategoriji djelovanja.

radikalno – (*od lat. radix = korijen*), korjenito, temeljito nastojanje da se dospije do temelja same stvari, do njezine biti.

rasuđivanje – u širem smislu označuje svaki umski postupak u kojem zaključak proizlazi iz razumnih premisa.

ratio – (*lat. ratio; grč. λόγος, διάνοια = um, razum*), pojam prvotno izražava spoznajnu sposobnost koja je vlastita samo ljudima. Tako su ratio shvaćali skolastici sve do Kanta. Ratio je diskurzivna spoznajna sposobnost u kojoj se do istine ne dolazi neposredno (kao kod intuitivne i osjetne) nego uz pomoć rasuđivanja i nekog oblika obrade podataka i spoznajnog napretka.

ratio recta – (*lat. = ispravan razum*), onaj koji ispravno prepoznaje osobito moralne norme.

rationes seminales – (*grč. λόγοι σπερματικοί = racionalno sjeme*), pojam su koristili stoici da označe životne principe u stvarima, izvorne zametke svemira, shvaćenog kao organska cjelina, prve i unutarnje uvjete istine u individuama; stvaralačka sposobnost u svijetu.

razboritost – ljudska umska sposobnost ispravnog razlikovanja dobra i zla (Aristotel) ili krepost koja čovjeku pomaže da usmjerava svoje voljno djelovanje prema određenom cilju i odabir za to prikladnih sredstava (T. Akvinski).

razdioba – v. divizija.

razlika – (*lat. differentia; grč. διαφορά*), vlastitost koja određuje odnos različitosti unutar istog roda ili vrste. Razlika je vrsna (specifična) ako određuje vrste, a rodna (generična) ako određuje rodove, v. distinkcija, diferencija, porfirijevo stablo.

razlog – (*lat. ratio*), ono na čemu se nešto logički ili ontički temelji, što može nešto razjasniti. Sve što jest, ima razlog svoga bivstvovanja i zato je sve ili "a se = po sebi" ili "ab alio = od drugog". To je primordijalna činjenica, upoznaje se zorom, ne definicijom, polazeći od nečeg jednostavnijeg ili poznatijeg.

razum – (*lat. ratio*), diskurzivna moć, moć razabiranja, v. ratio.

realan – (*od lat. res = stvar; stvarno*), ono što objektivno zbiljski postoji, neovisno o ljudskom mišljenju i spoznaji. Suprotan je pojmu idealno, "ens rationis", (što je samo mišljeno, što samo u mišljenju postoji). Za razliku od iluzornog, prividnog, nestvarnog i mogućeg, realno je ono što stvarno postoji, što je ozbiljeno.

realizam – pojam se koristio (od 15. stoljeća) za označavanje jedne od alternativa u srednjovjekovnoj raspravi o "univerzalima" i stvarnosti koju im treba pripisati. Srednjovjekovni realizam zastupa da opći pojmovi imaju svoj temelj u stvarnosti (*fundamentum in re*). Suprotna su stajališta "konceptualizam" i "nominalizam. Realizam je i učenje da predmeti opstoje neovisno o našem mišljenju. Razlikuje se više vrsta realizma: *naivni,* ne vidi u spoznatljivosti svijeta nikakav problem jer je svjedočanstvo osjetila evidentno; *kritički,* koji razlikuje

dvije vrste kvalitete te tvrdi opstojanje samo primarnih kvaliteta, npr. protežnost, neprobojnost, kretanje. Predmeti su spoznatljivi samo u mogućnosti pa je potrebna i aktivnost subjekta da bi se otkrila njihova bit. Zastupaju ga aristotelovsko-skolastički filozofi, zovu ga i *fizikalni realizam*; *pretjerani r.* tvrdi da ono što mislimo u pojmu na isti način opstoji i u stvarnosti, zastupa ga osobito platonizam (carstvo ideja); *znanstveni* r. smatra da predmeti u svijetu ne zadržavaju sve svoje osobine, jer neke od njih ovise od njihova odnosa prema subjektu koji ih opaža, no zadržava izravno opažanje svijeta (kao i naivni), ali ga sužava samo na neke njegove osobine.

realnost – (*od lat. realitas = stvarnost*), u užem smislu označuje sve objekte iskustva, a u širem smislu znači sve ono što postoji ili može postojati.

recipročno – u logici se naziva jedna rečenica, u odnosu na drugu, ako je nastala tako da se subjekt prve zamijenio predikatom: npr. recipročna rečenica od "Sva su tijela protežna", je rečenica "Sve što je protežno je tijelo".

red – (*lat. ordo*), pojam izriče prikladan raspored stvari, zajedništvo odnosa među bićima koje čine fizički red u svijetu i moralni u etici. Dvije su osobito poznate definicije: "*Ordinem sic definiunt: compositionem rerum aptis et accommodatis locis*" (Ciceron, *De officiis*, I, c.40); "*Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio*" (Augustin, *De civ. De.*, 19,13). Red, dakle, uključuje dva elementa: *materijalni*, koji je princip pluralnosti i *formalni* koji je ujedinjujući element a pluralnosti daje određeni raspored. U crkvenom rječniku red označuje skupinu osoba koje žive zajedno po redovničkim pravilima. Poznatiji su redovi bazilijanci, benediktinci, franjevci, dominikanci, isusovci, salezijanci… U društveno-političkom rječniku govori se o "zakonskom redu", "disciplinskom redu", "dnevnom redu", i sl.

reditio completa – (l*at. = potpuno vraćanje*), načelo govori o naravi intelektualne spoznaje i spoznavatelja. Glavni je preduvjet intelektualne spoznaje mogućnost vraćanja ili reflektiranja spoznajnih moći o svojim činima spoznavanja. Izrazi T. Akvinskog su: "*reflectere super actum suum, super suum intelligere*", "*redire in essentiam per quandam reflexionem*", "*reditio completa*". Prema *Liber de causis* (držalo se da joj je autor Aristotel): "*Omnis sciens, qui scit suam essentiam, est rediens ad essentiam suam reditione completa*" (Svaki spoznavatelj koji spoznaje svoju bit, vraća se svojoj biti potpunim vraćanjem) (I,14,2,1). Intelekt je na temelju toga "vraćanja" na neki način kod samog sebe, on zna za svoj čin, za razliku od svog objekta. On shvaća sebe kao aktivnog i tako sebe razlikuje od spoznatog predmeta.

– (*lat. = dovođenje do besmisla*), metoda dokazivanja u logici kada se nastoji dokazati istinitost neke tvrdnje pokazujući neistinitosti ili neprimjenljivosti njezine suprotnosti. Metodu je često koristio Euklid.

redukcionizam – filozofski nauk koji nastoji svesti sve vrste spoznaja na neka prva i zajednička načela.

referiranje – odnošenje, upućivanje ili smjeranje na nešto pomoću jezičnih znakova. Izrazi koji se pri tome upotrebljavaju su „refercijalni izrazi". Značenje refercijalnog izraza je potrebno razlikovati od predmeta referencije.

refleksija – (*od lat. reflectere = okrenuti, okretati; grč.ἐπιστροφή*), čin spoznaje čiji je predmet sam um i njegovo djelovanje. U aristotelovsko-skolastičkoj filozofiji označuje spoznaju koju intelekt ima o sebi, ukoliko ne samo da spoznaje, nego i zna da spoznaje (istovremena spoznaja vlastitog spoznavanja). R. je sposobnost ljudske spoznajne moći da spoznajno djeluje i da je svjesna svog djelovanja kome se "vraća" (*reditio completa*). Specijalni vid refleksije je "reflexio super (*conversio* ad) phantasma" kojom intelekt iz osjetne slike apstrahira opći pojam. Neoplatonički pojam ἐπιστροφή, koji označuje sposobnost intelekta da reflektira o sebi, ima svoj izvor i u aristotelovskom shvaćanju νόησις νοήσεως kao granice refleksivne spoznaje konačnih bića.

regresija – (*od lat. regero 3. = natrag voditi; uzvratiti*), svaki proces koji se okreće unatrag (suprotan pojam je progresija). U filozofiji pojam izražava proces traženja uzroka polazeći od učinaka, od posljedica do počela. Taj se proces može poistovjetiti s analitičkom ili induktivnom metodom.

regressus in infinitum – (*lat. = vraćanje u beskonačnost*), beskonačno nizanje uzroka od pojedinačnih prema sve općenitijim uzrocima koji se međusobno povezuju u beskraj.

reinkarnacija – (*lat. reincarnatio = ponovno utjelovljenje*), uvjerenje da se ljudska duša, pošto nakon smrti napusti tijelo, ponovo vraća da bi oživjela neko drugo tijelo, v. metempsihoza. To je uvjerenje osobito rasprostranjeno u indijskoj filozofskoj i religijskoj misli, no prisutno je i u antičkom svijetu (npr. orfizmu), ali i u nekim modernijim filozofskim sustavima.

relacija – (*od lat. relatio = odnos*), akcident po kojem neko biće ima ovaj ili onaj odnos prema drugom biću (*ratio relationis est ut referatur ad aliud*). Prema Aristotelu, relacija je jedna od kategorija, koja označuje odnos supstancije prema nekom drugom biću, "biti prema drugome" ili "biti u odnosu na drugo" (). U usporedbi s kategorijama kvantitete i kvalitete, relacija je najudaljenija od supstancije, tj. ono što se relacijom pridaje supstanciji ima najmanju konzistenciju. Relacije mogu biti stvarne ili umske, ovisno da li postoje u

stvarnosti ili samo u inteligenciji koja stavlja u odnos međusobno neovisne predmete. U svakom realnom odnosu nalazimo sljedeće komponente: *subjekt* (osoba ili stvar kojoj pripada relacija); *"drugi"* (s kime je subjekt postavljen u odnos, ekstremi relacije); *temelj* (odnosa među supstancijama); *sama relacija* (karika koja povezuje nešto s nečim drugim). Umske su relacije one u kojima manjka jedan ili više elemenata koji se traže za realnu relaciju. *Relacija* nadilazi kategorije i može se nalaziti u svim kategorijama (npr. među principima istog bića: potencija-akt, materija-forma).

relativizam – (*od lat. relative*), filozofsko shvaćanje da ništa ne vrijedi apsolutno i nužno, nego tek u odnosu prema nečem drugom. Relativizam ne priznaje nikakve apsolutne principe (bez obzira o kojem se području radi – apsolutni relativizam), niti mogućnost da spoznaja dođe do apsolutne istine. Ako se radi o užem području govorimo o spoznajnom, moralnom, estetskom, znanstvenom, pravnom, religioznom, političkom itd. relativizmu. Krajnji relativizam vodi u skepticizam koji niječe svaku istinitu spoznaju.

relativizam (u okviru metaetike) – nekognitivistička metaetička teorija koja tvrdi da su moralne vrijednosti relativne s obzirom na neku daljnju instancu. Razlikuju se tri tipa relativizma: deskriptivni (samo registrira mnoštvo različitih moralnih postavki), načelni (dokida etiku na temelju proturječnih iskaza o međusobno divergentnim oblicima ponašanja), normativni (opravdava različitosti moralnih postavki i ponašanja).

reliabilizam (teorija pouzdanosti) – jedna od temeljnih epistemoloških teorija analitičke epistemologije. Reliabilizam drži da je vjerovanje opravdano ako i samo ako postoji pouzdani proces (kauzalni ili nekauzalni) kojim je ono oblikovano ili postignuto. Teorija reliabilizma ima dva temeljna oblika: teorije pouzdanog pokazatelja i teorije pouzdanog procesa. Teorije pouzdanog pokazatelja kažu da je vjerovanje opravdano u slučaju kada je utemeljeno na razlozima koji su pouzdani pokazatelji istine. Teorije pouzdanog procesa drže da je vjerovanje opravdano kada je rezultat kognitivnog procesa koji je općenito i načelno pouzdan (A. Goldman).

religija – *(od lat. religare = vezati zajedno)*, skup vjerovanja i kulturnih čina kojima se izražava čovjekov odnos prema svetom i božanskom, odnos ovisnosti prema jednom ili više božanskih bića, od kojih ovisi i prema kojima izražava štovanje (kult). Religija je spontani izričaj čovjekove svijesti o vlastitoj ograničenosti. Razvijajući svoju kulturu, mnogi su narodi stvorili i svoje religije koje često imaju elemente mita, animizma, politeizma, magije, a zajednički se nazivaju "prirodne" religije, za razliku od "objavljenih": židovstvo, kršćanstvo i islam. Neki drže da je i budizam povijesna religija ukoliko prihvaća postojanje božanstva.

reminiscencija – (*grč. ἀνάμνησις = sjećanje*), prisjećanje na prošle događaje. Filozofsku važnost i značenje u spoznajnom procesu dobiva kod Platona. Aristotel je svodi na "slobodno sjećanje".

renesansa – pod tim se pojmom podrazumijeva razdoblje zapadno-evropske povijesti od otprilike 1300. do 1600. godine, u kojem se nastoji pokrenuti duhovna, religiozna, kulturna i politička obnova. R. je prije svega kulturni pokret. Na području filozofije budi se zanimanje osobito za Platonovu i novoplatoničku filozofiju te hermetičku i kabalističku tradiciju.

replikacija – logička operacija koja je neistinita samo ako je antecedens neistinit, a konsekvens istinit, u svakodnevnom govoru se može izraziti: „samo onda ako…", jer izriče nužni uvjet.

reprodukcija – kada se ista supstancija opet proizvodi i dobiva novu egzistenciju (*novum esse entitativum et substantiale*), zadržavajući prijašnju.

res – (*lat = stvar*), u skolastičkoj terminologiji označuje izvanjsku stvarnost. Za R. Descartesa *res cogitans* je samosvjesni subjekt, a *res extensa* je nesvjesni objekt koji posjeduje samo prostornu protežnost.

res cogitans – res extensa – (*lat. = stvar koja misli – protežna stvar*), tim je izrazima R. Descartes u svom dualističkom filozofskom razmišljanju povukao oštru granicu između materijalnog i spiritualnog svijeta, koji se najbolje vidi u čovjeku. Bit je ljudskog duha mišljenje, a ljudska duša je *res cogitans*, s druge strane, bit materijalnih stvari je u njihovoj protežnosti *res extensa*, što čovjek jasno i odjelito spoznaje.

restrictio mentalis – (*lat. = pridržaj u misli*), izražavanje koje ima svrhu da se sakrije ili ne očituje izravna i potpuna istina tako da se unutarnjom zadrškom riječima, kojima se izriče misao, dadne jedno od mogućih značenja, svjesno izbjegavajući druga.

retorika – umješnost govora, korištenja riječi i uvjeravanja. Mogu se izdvojiti tri osnovne definicije: umješnost uvjeravanja pomoću govora; umješnost lijepog govorenja i pisanja; umješnost kićenog govorenja ili pisanja. Nastala na Siciliji u 5. stoljeću pr. K., spada u najstariju disciplinu vezanu uz govor. Prvo se razvila kao tehnika uvjeravanja strukturirana u tri glavna dijela: 1) *inventio* – traženje teme, koja se često obavljala slijedeći nekoliko pitanja: *quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?*; 2) *disputatio* – slaganje materijala prema općem redu govora: *exordium, narratio, confirmatio, epilogus*; 3) *elocutio* – oblikovanje samog govora, osobito figurama i ukrasima. Razlikovali su se osobito tri vrste govora: *deliberativni* – želi se savjetovati nešto korisno ili upozoriti na štetno;

juridički – radi se o obrani ili optužbi okrivljenog; *demonstrativni* – u kome se hvali ono što je lijepo ili grdi ono što je ružno. U antici i srednjem vijeku r. je važan dio obrazovnog sustava.

retorzija – ili izvrnuće argumenta je oblik dokazivanja u kome se nastoji iz protivničkog argumenta izvesti ono što je njemu protivno ili njime potvrđuje vlastito mišljenje.

retrospekcija – (*od lat. retro = nazad; unazad i spectatio = gledanje promatranje*), metodički postupak kojim se nastoje posljedice razumjeti iz uzroka koji su ih proizveli.

revolucija – (*od lat. re-volutio = kružno kretanje*), pojam je uzet iz astronomije, a od 18. stoljeća dobiva i političko značenje. U širem smislu označuje svaki razvoj koji je sposoban temeljito promijeniti društvene, političke, ekonomske i druge odnose, pa u tom smislu govorimo o industrijskoj, tehnološkoj, kulturnoj… revoluciji. U užem smislu pojam označuje nasilno rušenje jednog političkog sustava i uspostavljanje novog, što se dogodilo osobito u Francuskoj i Oktobarskoj revoluciji.

rigorizam – (*od lat. rigor = tvrdoća; ukočenost; strogost*), svako ponašanje duha ili nauk koji zastupa apsolutnu nepromjenjivost i neotklonjivost nekog zakona, teorije ili vrijednosti.

riječ – (*lat. verbum; grč. λόγος*), temeljni element govora; znak za pojam, v. značenje.

rod – (*lat. genus; grč. γένος*), ono što je zajedničko mnogim vrstama i što se o njima kao takvo može izricati. R. je ono što se o mnogima izriče kao nešto nepotpuno ili kao dio biti koji se može dalje odrediti. Aristotel definira rod kao ono što se bitno pridaje mnogima koji se specifično razlikuju, v. Porfirijevo stablo.

rodni pojam – pojam višeg reda koji obuhvaća različite vrsne (specifične) pojmove s djelomično istim zajedničkim sadržajem.

Russellov paradoks – najpoznatiji paradoks unutar teorije skupova. Paradoks se pojavljuje unutar teorije skupova kada se promatra skup svih skupova koji nije svoj član. Čini se da je takav skup član samog sebe ako i samo ako nije svoj član. Neki skupovi, primjerice skup svih šalica za kavu nisu članovi samog sebe. Drugi skupovi, primjerice, skup svih stvari koje nisu šalice za kavu jest član samog sebe. Ako skup svih skupova koji nisu svoj član nazovemo R. Ako je R svoj član, onda po definiciji, ne može biti svoj član, ako R nije svoj član, onda, po definiciji, mora biti svoj član.

S

s – u tradicionalnoj formalnoj logici označuje subjekt nekog iskaza (rečenice).

sadržaj – ono što se u nečemu nalazi. U metaforičnom se smislu govori o "sadržaju svijesti". U logici sadržaj pojma je skup ili zbroj svih oznaka koje neki pojam izriče o nekom predmetu.

samosvijest – v. autoconscientia.

sastavljeno biće – (*lat. ens compositum*), ono biće koje bivstvuje jedino ujedinjenjem svojih sastavnih dijelova – (*Ens compositum est illud ens quod non est nisi unione distinctorum*). Fizički sastavljeno biće je ono čije se sastavnice razlikuju realno. Metafizički sastavljeno zove se ono biće čije se sastavnice razlikuju potpunom mislenom razlikom (*distinctio rationis cum fundamento perfecto in re*). Dakle, sastavljeno je biće ono biće čija je ontička narav takova da ga čovjekov razum može i mora izreći pojmovima čiji sadržaj jedan drugoga ne uključuje.

savjest – (*lat. conscientia = suznanje, svijest*), prisutnost uma samome sebi u činu shvaćanja i suđenja. U etici savjest znači sposobnost prepoznavanja i razlikovanja moralnog dobra i zla, odnosno moralna savjest je subjektov sud o moralnosti čina kojeg želi učiniti, stoga je ona subjektivna posljednja norma koju čovjek mora slijediti u svom djelovanju.

savjet – (*lat. consilium*), prema skolastičkoj filozofiji, s. je čin uma usmjeren na ispitivanja najprikladnijeg sredstva za postizavanje cilja. Nakon spoznavanja svrhe i odluke volje da je slijedi, potrebno je ispitati kojim se sredstvima svrha može najlakše postići.

scijentizam – pojam je ušao u uporabu u Francuskoj koncem 19. i početkom 20. stoljeća, a označuje intelektualno ponašanje onih koji drže da je eksperimentalna znanost sposobna osigurati čovjeku potpuno znanje, riješiti sve probleme, zadovoljavajući sve pa i duhovne potrebe. Scijentizam, kao filozofski pogled proizašao iz pozitivizma, odbacuje metafiziku. U novije vrijeme uglavnom nestaje, a njegovo mjesto zauzima "kritički racionalizam".

semantika – pojam je uveo M. Bréal da njime označi područje lingvistike koji proučava značenje, odnosno organizaciju i izričajne oblike u odnosu na forme sadržaja. Općenito s. je dio semiotike o značenju riječi (u govoru), proučava odnos riječi prema njihovu značenju, te njihove povijesne promjene.

semantička teorija – v. teorije istine.

semantički uspon (*semantic assent*) – kod R. Carnapa i kasnije kod W.V.O. Quinea naziv za jedan od temeljnih stavova analitičke filozofije da se ne treba baviti predmetima svijeta, nego jezikom kojim govorimo o predmetima svijeta. Srž tog pristupa je tzv. lingvistički obrat (*linguistic turn*, koji se prema mišljenju M. Dummetta zbio u Fregeovu spisu «Osnove aritmetike»), tj. da se sva relevantna pitanja promatraju kao jezično-analitička pitanja, a to znači kao pitanja o jeziku određenog (znanstvenog) područja. Početak tog obrata može se smatrati okretanje filozofa znanosti pitanjima logike i jezika, a kao kraj bi se moglo postaviti izdavanja Kuhnove knjige „Struktura znanstvenih revolucija"(1962.). (vidi: H.-J. Glock (ed.) «The Rise of Analytic Philosophy», kao reakcije na M. Dummett: «The Origins of Analytic Philosophy»).

semiotika – (*od grč. σημειωτική τέχνη = umješnost prepoznavanja bolesti po simptomima*), pojam je uzet iz klasične grčke medicine (Galen), a nakon J. Lockea označuje nauku koja proučava narav znakova, njihovo nastajanje, prenošenje, tumačenje itd. Dijeli se na tri discipline: sintaksu, semantiku, pragmatiku. Za razvoj semiotike podjednako su zaslužni i analitički filozofi (poput L. Wittgensteina i J.L. Austina), pragmatisti (Ch. Peirce), kontinentalni filozofi i lingvisti (vidi: Johansen, Larsen: «Uvod u semiotiku», napose rječnik semantičkog nazivlja, 2000:319-347).

sensus comunis – (*lat. = zajedničko osjetilo, "zdrav razum"*), skup sigurnosti i načela koji su zajednički svim ljudima i prethode kritičkoj refleksiji. U povijesti filozofije izraz je imao razna značenja; tako je označavao nutarnju moć koja je ujedinjavala vanjska osjetila, odnosno sposobnost svih ljudi da razumiju ono što je dobro itd. Izraz se ponekad koristi kao sinonim za "općenito mišljenje" zajedničko svim ljudima.

senzitivnost – (*od lat. sensus = osjećanje*), sposobnost primanja osjetnih podražaja, iskustva instinktivnih i emocionalnih težnji. Pojam je višeznačan ovisno o području gdje se koristi. Tako je u spoznajnoj teoriji senzitivno ono što se može zahvatiti osjetilima i protivno je inteligibilnom, v. osjet.

senzizam – spoznajno-teoretski smjer u filozofiji koji smatra da se svaka spoznaja svodi na jednostavne osjete, koji su jedini izvor spoznaje, bez potrebe obraćanja drugim neosjetnim principima ili moćima, npr. intelektu. Teorija s. se razvija počevši od J. Lockea, a osobito u Francuskoj u filozofiji Condillaca i Helvétiusa.

senzualizam – (*od lat. sensus = osjet*), etički sustav koji kao kriterij moralnog djelovanja postavlja osjetilni užitak.

shema – prema Kantu, s. je pravilo ili proces oblikovanja slike koja takoreći ograničuje kategoriju i time joj omogućuje primjenu na pojmove. Shemu, koja je također proizvod mašte, moramo razlikovati od slike. S. je općenita i slična je pojmu, a slika je pojedinačna i slična je raznovrsnosti osjetne intuicije. "Prema tome, sheme nisu ništa drugo do vrhunske odredbe a priori po pravilima, a pravila se odnose prema redu kategorija na vremenski spoj u pogledu svih mogućih predmeta" (B 185, A 145).

shvaćanje – (*lat. apprehensio*), umsko djelovanje kojim se shvaća jednostavni objekt, za razliku od komprehenzije koja je shvaćanje mnoštva i mnogolikosti kao jednoće i cjelovitosti, v. poimanje.

sigurnost – (*lat. certitudo*), čvrst pristanak duha utemeljen na evidenciji. Sigurnost je stanje svijesti u kome se nešto prihvaća kao potpuno istinito, bez potrebe dodatnih dokaza. Razlikuje se naravna sigurnost, kada se um spontano priklanja, i filozofska, kada je istina opravdana refleksijom i objektivnom evidencijom. Sigurnost znači nadvladavanje sumnje. Razlikuje se više vrsta sigurnosti: *apsolutna* (*certitudo necessaria*), koja nužno isključuje kontradiktornu mogućnost, a ukoliko posjedujemo takav uvid u neko stanje stvar takva se sigurnost naziva i *metafizička*; *hipotetska,* koja se od apsolutne razlikuju u stupnju evidencije. Prema vrsti temelja na koji se oslanja naš uvid, razlikuje se još *fizička* i *moralna* sigurnost. Fizička se oslanja na uvid u narav nekog bića te na temelju tog uvida pravimo zaključke i tvrdnje. Moralnu sigurnost temeljimo na trajnosti i čvrstoći slobodnog osobnog djelovanja. Takvom se sigurnošću povjeravamo nekoj osobi, vjerujući njezinim tvrdim obećanjima. Svaka hipotetska sigurnost temelji se na konvergentnosti mnogih, za sebe samo vjerojatnih razloga, koji su ipak toliko jaki da nam daju *praktičnu* sigurnost koja isključuje protivnost, premda je ona teoretski moguća. Kad je uvid u stanje stvari bilo na koji način zamućen, kad nema neposredne evidencije, na pristanak nas može potaknuti volja. U tom se slučaju govori o *slobodnoj* sigurnosti (*certitudo libera*).

sila – (*grč. δύναμις*), ili moć jest sposobnost djelovanja, sve ono što može djelovati i proizvesti učinak. Djelatne moći vuku snagu iz zbiljnosti supstancijalne forme.

silogizam – (*od grč. συλλογίζομαι = zajedno skupljam*), logički proces deduktivnog zaključivanja koji se sastoji u tome da se iz općih principa (*premisa*) izvede pojedinačni zaključak (*conclusio*) koji je u premisama implicitno prisutan. Prema Aristotelu, silogizam je govor u kome, kad se određene stvari postave,

nešto različito od postavljenog, nužnim načinom proizlazi samim tim što to postoji. Silogistika je bitni dio aristotelovske logike. (Tipičan primjer s.: svi su ljudi smrtni; svi su Hrvati ljudi; dakle, svi su Hrvati smrtni).

simbol – (*od grč. σύμ-βάλλω = stavljam zajedno*), izvorno znači znak prepoznavanja koji se obavljao sastavljanjem dvaju dijelova prije razlomljenog predmeta tako da je svaki dio postajao znak prepoznavanja donositelja. Od te primitivne funkcije proizašlo je predstavničko značenje ("stajati namjesto..."). Simbol je poseban oblik znaka od kojeg se razlikuje time što osim naznake ima i ulogu predstavljanja naznačene stvari (npr. zastava na brodu može označiti kojoj državi brod pripada no biti i simbol same nacije koju predstavlja pa se zastavi mogu iskazivati posebne počasti). Od samih početaka Crkva je koristila riječ "simbol" da označi formulu službenog vjerovanja (*credo*), koje je služilo i kao znak pripadanja Crkvi i prepoznavanja pravovjerja. Poznati su: apostolski simbol (Vjerovanje) ili nicejsko-carigradski.

simbolizam – davanje posebne važnosti simbolu u tumačenju stvari. U metafizici s. je teorija koja promatra osjetnu realnost kao simbole inteligibilne stvarnosti. U gnozeologiji s. je teorija koja naučava da umska spoznaja nije kadra doseći stvarnost u sebi.

simpliciter-secundum quid – (*lat.*), skolastički izraz koji se može različito prevoditi ovisno o primjeni. Na primjer, za nešto se kaže *simpliciter* takvo, ako je takvo pod svim vidicima, bez ograničenja ("*absolute, totaliter, formaliter*"); *secundum quid* ako je istaknuta neka ograničavajuća odrednica ("*hic et nunc, modaliter, accidentaliter*"). Npr. Bog je *simpliciter* savršen, čovjek je savršen *secundum quid*.

sindereza – (*lat. synderesis je krivo latiniziran grčki pojam συνείδησις = savjest*), pojam uvodi sv. Jeronim označavajući onaj dio duše koji se obično naziva savjest. Pojam rado koriste skolastici, a kod T. Akvinskog označuje tendenciju prema dobru i bijeg od zla (*Summa th.*, I-II, q. 94, a. 6).

sinergija – etimološki znači suradnja i tako pojam koristi teologija, biologija, fiziologija i psihologija. Sinergizam ja oznaka Melanktonove teološke nauke koja, suprotno Lutheru, tvrdi da u određenoj mjeri čovjekova slobodna volja mora surađivati s Božjom milošću u procesu opravdanja i spasenja.

sine qua non – (*lat. = bez čega ne*), pravni izraz koji u ugovorima i dokumentima označuje uvjete bez koji se ne mogu potvrditi okolnosti o kojima se radi. U širem smislu označuje neotklonjivi uvjet da se nešto ostvari ili potvrdi.

sinonimnost – upotreba različitih glasovnih nizova (riječi) za približno isto značenje.

sintagma – (*grč. σύνταγμα*), kombinacija dviju ili više riječi: npr. prošle godine; dobar tek.

sintaksa – u prvom redu se bavi formama skupina znakova ili simbola i odnosima koji mogu postojati među tim znakovima ili simbolima. U formalnoj se logici pravila koja služe za konstrukciju dobro-oblikovanih formula i pravila za zaključivanje zovu sintaktička pravila.

sintetički sud apriori – v. analitički i sintetički sud.

sinteza – (*od grč. σύν = zajedno i θέσις = položaj*), oblikovanje jedne misaone cjeline iz raznih pojedinačnih spoznaja. Taj je logički postupak tipičan za eksperimentalne znanosti koje polaze od jednostavnijih spoznaja prema univerzalnijima. Kant govori o "sintetitičkim sudovima" a priori kao o jedinima koji garantiraju znanstvenu spoznaju.

situacija – pojam je osobito važan u egzistencijalističkoj filozofiji u kojoj označuje nenadvladivu jednoću čovjekovih prilika, suprotno svakom pokušaju racionalnog tumačenja općim pojmovima. Za neke egzistencijaliste s. određuje nenadilazivu konačnost opstojećeg.

sjećanje – čin kojim se svjesna stanja prošlosti ponovo javljaju u svijesti. Prošla stanja svijesti postaju sadašnja.

skandal – (*grč. σκάνδαλον, lat. scandalum*), izvorno označuje zapreku na koju se može spotaknuti i pasti. U moralnoj teologiji označuje ono što predstavlja zapreku za dobro i navođenje na zlo. Hrvatski je izraz sablazan.

skepsa – (*od grč. σκέψις = traženje, sumnja*), u izvornom značenju pojam označuje razumsko i znanstveno istraživanje. Kasnije se tim pojmom označavalo ponašanje predstavnika Pironove škole u raspravi sa stoicima, gdje su tvrdili da filozofsko istraživanje ne može naći svrhu, jer čovjek nije u stanju razlikovati stvarnost od pojavnosti. U antici je pojam s. značio potpunu nemogućnost spoznaje.

skepticizam – (*od grč. σκέψις = traženje, sumnja*), označava ponašanje onih koji negiraju mogućnost spoznaje istine. S. je i filozofija koja smatra da nema sigurnog kriterija u određivanju istine, pa je prema tome nemoguća objektivna spoznaja. Može biti potpuni s., ako negira mogućnost spoznaje bilo koje istine ili djelomični s., ukoliko se ograničuje na nijekanje da čovjek može spoznati istinu. Skepticizam se kao filozofski pravac razvio u antičko vrijeme, počevši od 4. st. prije Kr. do 2. st. poslije Kr., v. metodička sumnja.

skeptici – oni koji tvrde da čovjek ne može spoznati istinu, zato je jedino moguće stanje ljudskog uma biti u sumnji.

sklonost – trajno afektivno stanje, koje spontano ide za ostvarenjem nekog cilja. Sklonosti su nesvjesne i za njih se doznaje u svjesnim fenomenima u kojima se očituju. Mogu biti egoistične (svode se na ljubav prema sebi); altruistične (ljubav prema drugome); idealne (težnja za istinom, ljepotom i dobrotom).

skolastika – (od *lat. scholasticus = školski*), uobičajeni izraz za filozofsko-teološku misao srednjeg vijeka, koja je povezana osobito uz škole u kojima je prevladavala teologija s pretežnim utjecajem prvo Platonove a potom Aristotelove filozofije. Izraz *scholasticus* označavao je i učitelja i učenika u srednjovjekovnim školama. Glavni predstavnici skolastike (Albert Veliki, Toma Akvinski, Duns Scot, Suarez) primjenjivali su znanstvenu metodu u studiju objave, potvrđujući tako teologiju kao znanost.

skotizam – filozofsko-teološki smjer mislilaca koji se pozivaju na D. Scota. Osnovne postavke skotizma su: univočnost pojma bića; teorija formalne distinkcije kao intermedija između realne i umske distinkcije; autonomija volje obzirom na upute uma; nemogućnost razumskog dokazivanja besmrtnosti duše i svemogućnosti Božje.
skup (niz, klasa) – pojam zbroja stvari ove ili one vrste. Skupovi mogu imati konačan i beskonačan broj članova, a članovi mogu biti konkretni fizikalni objekti ili apstraktni entiteti kao što su brojevi. Sam skup je apstraktni entitet.

sličnoznačje – v. analogija.

slika – (*lat. imago; grč. εἰκών i φάντασμα*), označuje vlastitost neke stvari da predstavlja neku drugu (reproducirajući je više manje vjerno). Spada u grupu znakova koje proučava semiotika. Pojam ima posebnu važnost u filozofskim pravcima koji shvaćaju ovozemaljske stvari kao imitaciju ili participaciju na arhetipskoj i subsistentnoj stvarnosti, koja se nalazi u "carstvu ideja" (Platon) ili u Božjem umu (Augustin, Bonaventura). Pojam ima važnu ulogu i u kršćanskoj teologiji koja shvaća čovjeka kao "sliku" Božju.

sloboda – (*grč. ἐλευθερία; lat. libertas*), općenito označuje stanje u kojem subjekt može djelovati bez prisile i zabrane, posjedujući sposobnost samoodređenja izborom cilja i sredstava da se on postigne. Sloboda je nedostatak nužnosti, slobodno je ono što nije nužno. Sloboda može biti moralna i fizička. *Libertas exercitii* zove se sloboda koja se odnosi na izbor da se djeluje ili ne djeluje; *libertas specificationis* jest u odabiranju ovog ili onog; *libertas contrarietatis* jest mogućnost biranja između moralnog dobra ili zla. Budući da je volja po svojoj naravi razumska težnja, ona ne može pri odlukama o izboru ovog ili onog objekta ići za onim što je, kao takvo, nerazumsko ili čak proturazumsko. To je njezina metafizička granica (*limes metaphysicus)*, jer proizlazi iz naravi volje; ograničenje čovjekove volje pri odabiru dolazi također od toga što čovjek na

razne načine doživljava privlačnu snagu pojedinih objekata, čime raste ili pada subjektivno doživljavanje objektivne privlačnosti onog o čemu se odlučuje. To se naziva *limes psychologicus*.

slobodna umijeća – tako su, počevši od 1. stoljeća po. K., nazivane djelatnosti kojima su se mogli baviti slobodnjaci: *gramatika, retorika, logika aritmetika, geometrija, astronomija, muzika, arhitektura, medicina*. Već je Augustin isključio arhitekturu i medicinu pa se obično govori o sedam slobodnih umijeća, koja se dijele u *trivium* (gramatika, retorika, logika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, astronomija i muzika), i stoljećima su bila osnova školske izobrazbe.

slobodna volja – (*lat. liberum arbitrium*), prema tomističkoj tradiciji sloboda čovjekove volje jest čovjekovo svojstvo kojim je on razumski gospodar svojih čina, a potječe od toga što se čovjek u svojim slobodnim odlukama odlučuje o alternativama izbora na temelju svoje razumske spoznaje koja je izgrađena pod formalnim vidikom bitka kojim bivstvuju biti, a ne tek nečeg nekako skučenog ili manje važnoga nego što je bitak. Prema R. Descartesovoj tradiciji sloboda je aktivna neopredijeljenost bez nutarnje opredijeljenosti, a snagom koje volja ima moć upravljanja svojim činom, tako da i onda kada je izvršeno sve što je potrebno za djelovanje, volja može bilo djelovati, bilo ne djelovati.

slobodni zidari – v. masonerija.

složevina – (*lat. compositum*), "*ens compositum est illud ens quod non est nisi unione distinctorum*". Fizički je sastavljeno ono biće čiji su sastavni dijelovi stvarno različiti (*realiter distinguuntur*). Metafizički je sastavljeno biće ono čiji se dijelovi razlikuju potpunom pojmovnom razlikom (*distinguuntur ratione cum fundamento perfecto*), tj. to je ono biće koje razum može i mora izraziti takvim pojmovima kojih sadržaj jedan drugog ne uključuje.

slučaj – v. casus.

smještenost – (*lat. situs, grč. τὸ κεῖσθαι*), jedna od Aristotelovih kategorija, akcident tjelesne supstancije, ukoliko su njezini dijelovi raspoređeni na neki način. Npr. čovjekovo je tijelo na jedan način *smješteno* kada leži ili kada sjedi. Smještenost se ne smije poistovjetiti s kategorijom *mjesta (ubi)*, koja označuje prostor u kojem tijelo može biti različito smješteno.

smrt – nepovratni prestanak životnih funkcija, prestanak života, što dovodi do raspadanja živog organizma. Kršćanska tradicija govori o tri "vrste" smrti: prva je smrt zbog grijeha, druga je mistična smrt kada netko umire grijehu i živi za Boga i treća je smrt ona s kojom završava tijek ovoga života, to jest kad se odijeli duša od tijela.

snaga (moć) – ukoliko se misli na aktivnu snagu, sve ono što može djelovati, tj. sposobnost proizvodnje ili davanja neke perfekcije. U filozofskom je rječniku sinonim *energija*. U fizici s. ono što modificira inerciju ili kretanje nekog tijela, v. sila.

socijalizam – (*od lat. societas = društvo*), označuje teoriju o političkoj i društvenoj organizaciji koja ima za cilj društvenu pravdu uz pomoć podruštvovljenja ili podržavljenja ekonomskih dobara. Pojam je nastao polovicom 19. stoljeća kao oznaka ideologije onih (npr. Saint-Simon, Fourier i Proudhon) koji su se zauzimali za društveni sustav u kome će pravda biti osigurana podruštvovljenjem sredstava za proizvodnju i državnu kontrolu ekonomije. Socijalizam i komunizam nisu sinonimi.

socijalna etika – dio etike koja se konkretno bavi društvenim problemima pod etičkim vidikom ili teoretski proučava principe i norme na kojima se temelje društveni odnosi. Ona proučava društvene (socijalne) probleme pod etičkim vidom, apstraktno određuje opća načela i norme društvenosti. U pozitivističkom smisli proučava etiku koja proizlazi iz društva, a ne kao neki metafizički red. Prema tom gledanju, čovjek bi bio moralan ukoliko je socijalan, a ne socijalan ukoliko je moralan.

sociologija – (*od lat. societas = društvo i grč. λόγος = nauka*), znanost koja studira ljudsko društvo, međuljudske odnose ukoliko su organizirani u raznim skupinama. Proučava različite manifestacije društvenog života, (obitelj, društvo, masu…), proučava osnovne zakone društvenih zbivanja, strukturu i dinamizam društva. Pojam je izmislio A. Comte 1824., a objavio u XLVII lekciji svog *Kursa pozitivne filozofije* 1838. da označi dio pozitivne filozofije koju on naziva *fizička sociologija*.

sofizam – (*od grč. σόφισμα = lukavstvo, spletka*), lukava misao, prividan dokaz; s. je uobičajeni naziv za pogrešan zaključak hotimično načinjen radi obmane, zabune ili šale (klasični primjer: što nisi izgubio to još imaš; rogove, veliš, nisi izgubio – dakle, imaš ih).

solidarnost – zalaganje i doprinos pojedinaca u onome što je potrebno za opstanak i razvoj društva kako bi ono moglo izvršiti svoju ulogu.

solipsizam – (*od lat. solus ipse = ja sam*), ekstremno idealističko i subjektivističko spoznajno-teorijsko stajalište po kojemu postoji samo Ja kao jedina svijest sa svojim svjesnim sadržajem i ništa izvan njega. Filozofski nauk koji naučava apsolutnu očitost pojedinog subjekta (*solus ipse*), negira postojanje izvanjskog svijeta i drugih subjekata ili mogućnost da se do njih dospije.

sorit – (*od grč. σωρός = hrpa*), u logici označuje polisilogizam sastavljen od više premisa u kojem predikat jedne predstavlja subjekt sljedeće premise koje se sastaju u jednom zaključku čiji predikat odgovara subjektu prve premise. Npr. A je B; B je C; C je D; D je E; dakle A je E.

sortalni termini (*sortals*) – termini kojima se odgovara na pitanje što je nešto ili kojima se navodi što je vrsta ili sorta nekog predmeta. Sortalni termini u širem smislu su oni s kontinuativnom referencijom, tzv. „*mass terms*" (za predmete koji se javljaju u masi, a ne pojedinačno, kao npr. voda, zrak i sl.), koji se u subjektnoj poziciji uzimaju kao singularni termini. Sortalni termini u užem smislu označavaju opće termine s odjelitom referencijom i to su termini koji u W.V.O Quineovoj terminologiji posjeduju „*built-in modes of individuation*". Sortalnim terminima se određuje što vrijedi za individuum jedne sorte, a što za jedan drugi individuum iste sorte, pa zato omogućavaju razlikovati i brojiti pojedine individue iste vrste.

spasenje – pojam spasenja uključuje razmišljanje o koncu ljudskog života nakon kojeg slijedi vječna sreća ili kazna. Pojam je bitan u svim religijama i filozofijama koje su osjetljive na egzistencijalne probleme i čovjekovo najviše dobro.

spekulacija – (*od lat. speculor 1. = istraživati; grč. θεωρία*), označuje djelovanje duha koji je mišljenjem okrenut *gledanju* ili promatranje istine, različito od praktičnog djelovanja ili proizvođenja.

spiritualizam – filozofski smjer koji, suprotno materijalizmu, scijentizmu i pozitivizmu, daje veliku važnost duhu, smatra da je svako biće u svojoj osnovi duhovno.

spona (copula) – u sudu (*jest*) dolazi od glagola biti, koji ovdje ne izražava opstojanje, nego ima šire značenje označujući identičnost između subjekta i predikata. Glagol "biti" uzima se u indikativu, jer inače ne bismo imali tvrdnju, i u sadašnjem vremenu (prezentu), jer vremenski odnos pripada predikatu.

sposobnost – (*lat. facultas*), u filozofskom smislu označuje neposredan izvor djelovanja. Augustin osobito ističe sposobnosti duše: pamćenje, razum i volja.

spoznaja – unutrašnji čin kojim sebi predočujemo neki predmet, dok predmet nije čin nego je činom predočen, što pokazuje da spoznaja i spoznati predmet nisu isto. Predmet spoznaje može biti nešto čisto moguće (zlatno brdo), nešto stvarno opstojeće (rodna kuća), pa čak i nešto neostvarivo (drveno željezo). Predmet se ne stvara spoznajom, nego joj prethodi. Spoznati znači jedan predmet duhovno shvatiti, označuje prisutnost stvarnosti u svijesti inteligentnog subjekta. Spoznaja je dakle neki čin ili radnja koja se odvija u umu, no sam taj čin

i predmet spoznaje različit je od uma. Ako se spoznaja podudara sa stvarnošću, onda se govori o istini. Dvije su osnovne vrste spoznaje: umska i osjetna; umska ovisi o osjetnoj, a osjetna zahtijeva da bude umski integrirana.

spoznajna teorija – v. epistemologija.

sreća – (*lat. felicitas; grč. εὐτυχία, εὐδαιμονία*), u filozofskom smislu potpuno ispunjenje želja, odnosno stanje potpunog zadovoljenja vlastitih težnji. Pojedini filozofski sustavi povezivali su sreću s različitim stanjima. Za Platona i Aristotela ona se sastoji u promatranju istine, za Epikura u užicima, za Plotina i kršćanske filozofe u blaženom promatranju Boga.

srednji pojam (termin) (M) – posredni pojam u zaključku koji vezuje obje premise da bi se iz njih mogao izvesti valjan zaključak, no sam ne ulazi u zaključak.

stalež – skupina pojedinaca koji pripadaju istom društvenom sloju, na osnovi rođenja ili zanimanja. Pripadnost staležu podrazumijeva prihvaćanje određenih normi, vrijednosti i načina ponašanja.

statistika – matematička disciplina koja studira vjerojatnost rezultata promjenjivih fenomena na temelju prije prikupljanih podataka. Njezina je metoda u tome da zbrajajući istraži kojom se stalnošću neki događaji ponavljaju među sličnim stvarima, nastojeći tako odrediti buduća ponašanja i događaje.

stav (rečenica) – kao što je riječ znak za pojam tako je izrična rečenica (*propositio*) znak suda. Bitni elementi stava su subjekt i predikat, koji su redovito izričito prisutni, a katkad su skriveni.

stoicizam – filozofska škola koju je u Ateni osnovao Zenon oko 300. g. pr. Kr. Stoička se filozofija bavila osobito logikom, fizikom i etikom. Logiku dijele na dijalektičku i retoričku. Dijalektička se bavi načinima na koji se formira spoznaja kao i formalnim pravilima po kojima se razvija zaključivanje. Čovjekova je duša *tabula rasa* koja prve poticaje za spoznaju dobiva od osjetila. Stoička fizika je materijalistička, a temelji se na dva načela aktivnom (*logos*) i pasivnom (*materija*). *Logos* shvaćaju kao vatru ili duh koja oživljava svijet, no i kao formu materije koja je čini spoznatljivom. Svemir je usporediv s velikim živim organizmom, kojim gospodari i upravlja *logos*, kao božanski princip, shvaćen panteistički. U stoičkoj je etici osnovno moralno načelo "prvi instinkt" koji odgovara nagonu samoodržanja, stoga svako živo biće traži ono što pomaže njegovoj naravi i bježi od onoga što mu šteti. Čovjek koji posjeduje *logos* treba nastojati postići ono što je razumno i znanje, a izbjegavati što se tome protivi. Osnovni je pojam stoičke filozofije *logos,* kojeg shvaćaju kao glavni princip istinitosti u logici, kozmološki u fizici i normativni u etici.

struktura – općenito znači razdioba dijelova nekog bića. U novijoj, osobito egzistencijalističkoj filozofiji, pojam se koristi u opisu jedinstvenog shvaćanja ljudskog ponašanja.

strukturalizam – filozofski, znanstveni i literarni pravac koji promatra sve manifestacije ljudskog života (govor, mišljenje, ponašanje…), kao izraz nesvjesne predrefleksivne i kolektivne, znanstveno odredive strukture.

stvar – (*lat. res*), sažimanje bića na neki određeni način bitka u metafizici se izriče pojmom stvar. Pojam stvar i biće nisu potpune istoznačnice; dok se naziv biće izvodi iz čina bitka, stvar *(res)* se odnosi na štostvo *(quidditas)* ili bit bića (Usp. T. Akvinskog, *De veritate*, q. 1, a. 1, c).

stvaranje – (*lat. creatio*), općenito znači svako originalno djelovanje, odnosno cjelovito proizvođenje nekog bića s obzirom na čitavu njegovu supstanciju, proizvodnja bića ukoliko je biće. Stvoriti znači proizvesti nešto iz ništa, tj. bez predegzistentne materije. U užem, teološkom, smislu označuje djelovanje kojim Bog proizvodi nešto različito od sebe, ali ne od svoje supstancije niti iz nečega sebi su-vječnoga nego iz ništa: "*productio rei ex nihilo sui et subiecti*". Na racionalnoj razini kršćanska je filozofija to učenje preuzela iz Objave.

stvarnost – v. realnost

subalternacija – u logici označuje odnos partikularne propozicije prema univerzalnoj, s kojom ima isti subjekt, predikat i kvalitet. Pojam se koristi i za određivanje hijerarhijskog odnosa među znanostima. Npr. dvije znanosti koje imaju isti objekt proučavanja, kada "niža" znanosti prihvaća kao svoje, principe i zaključke "više" znanosti.

sublimacija – psihoanalitički pojam koji označuje podsvjesni proces kojim se nagoni sprečavaju u djelovanju tako da ih se pretvara u neke druge "više" aktivnosti (kulturne, znanstvene, sportske…).

subordinacija – u formalnoj logici neki je pojam subordiniran nekom drugom ako potpuno ulazi u njegov opseg: npr. vrsta u odnosu na rod.

subjekt – (*od lat. sub-icere = baciti ispod, latinski prijevod grč. ὑπόστασις*). U ontologiji subjekt je nositelj radnje, stanja i drugih određenja. Prema Aristotelu s. je: "ono prema čemu se sve ostalo pririče, dok se on sam ne pririče ničemu drugome" (*Met.* VII, 3, 1028 b 36). U spoznajnoj teoriji: s. je onaj koji spoznaje, nositelj spoznaje.

subjektivizam – sastoji se u tome što se istinitost nekog iskaza mjeri prema tome što o njemu osjeća i sudi sam subjekt. (Platonov primjer: isti vjetar može za nekog biti hladan, a za drugoga ne, nekome će biti jak, a drugom opet ne). Nije

moguće odrediti istinitost tih sudova. S. je i svako filozofsko stajalište koje svodi stvarnost ili biće na subjekt, čineći ovisnim o subjektu svaki sud o stvarnosti. Suprotan pojam je *objektivizam*. Epistemološki: s. je ograničavanje spoznajne realnosti samo na subjekt koji spoznaje. S. je i stav da je svaki objekt spoznaje stvoren od subjekta koji spoznaje; negiranje objektivnosti istine i stvarnosti.

substantia completa – (*lat.* = *potpuna supstancija*), ona supstancija koja nije princip, sastavni dio druge supstancije, nego je sama čitava supstancija sa svim svojim dijelovima.

substantia incompleta – supstancija koja je princip, dio druge supstancije: npr. kvantitet.

subzistencija – ono po čemu neka supstancija zasebice u sebi bivstvuje.

subzistentna forma – ili ne-materijalna odijeljena forma koja može egzistirati i djelovati odijeljena od materije. Može biti *nepotpuna supstancija*, kao ljudska duša, koja je određena da bude ujedinjena s ljudskim tijelom da bi upotpunila vlastitu vrstu; ili *potpuna supstancija*, čisti duh, koja nije određena da bude ujedinjena s materijom. Zove se i *forma separata*.

sud – (*lat. iudicium od jus* = *pravo*), prema rječniku rimskog prava to je sučev pravorijek. Sud je čin duha kojim on o nečemu nešto tvrdi ili niječe (kategorički sud). Ono o čemu se nešto tvrdi ili niječe zove *subjekt*, a ono što se tvrdi ili niječe zove se *predikat*. U Aristotelovoj logici sud je umski čin s kojim se tvrdi ili niječe identičnost dvaju pojmova. Ta se identičnost zove forma suda jer se po njoj sud kao sud ostvaruje. O sudu se može govoriti kao o istinitom ili neistinitom, jer u sudu um zauzima stav u odnosu na stvarnost. Ako je stav sukladan sa stvarnošću, sud je istinit, ako nije sukladan, onda je neistinit. Usmeni ili pismeni izričaj suda je rečenica.

sudbina – u opće filozofskom smislu je nužni red u svijetu kome je podvrgnuto svako biće. Ta nužnost nije slijepa ili slučajna kao u usudu (lat. fatum), nego racionalna premda je nepoznata pojedincu koji u njoj sudjeluje.

sudovi (analitički i sintetički) – analitički je sud onaj u kojem je predikat implicite sadržan u subjektu, do njega dolazimo jednostavnom analizom subjekta. On je a priori i racionalan, ne ovisi o iskustvu (npr. Bog je apsolutno savršeno biće); sintetički je sud onaj u kojem predikat nije implicite sadržan u subjektu, nego se nadodaje subjektu kao novi moment. On je a posteriori, iskustveni sud (npr. drvo je zeleno).

sudovi (po kvaliteti) – afirmativan izriče kakva je stvar u sebi; negativan je onaj kojim se nešto niječe (npr. puž nije brz).

sudovi (po modalitetu) – izriču način kako se predikat veže sa subjektom, a može biti problematičan (S je možda P); asertoričan (S je uistinu P); apodiktičan (S je nužno P).

sudovi (po opsegu) – univerzalni su oni kojima je subjekt uzet u svoj svojoj ekstenziji (npr. svi su ljudi smrtni); partikularni su oni u kojima je subjekt uzet u jednom dijelu svoje ekstenzije (npr. neki ljudi su pjesnici).; singularni su oni čiji je subjekt pojedinac (npr. Sokrat je filozof).

sudovi (po relaciji) – kategorički s. tvrdi da je stvaran odnos između predmeta i nekog njegova svojstva (npr. čovjek je smrtan – S je P); hipotetički sud ovisi o odnosu dvaju dijelova jednog suda (npr. ako kiša pada, ulica je vlažna); disjunktivni sud tvrdi da dva njegova sastavna dijela ne mogu biti istiniti ili neistiniti u isto vrijeme. (npr. cesta je ili mokra ili je suha).

sudovi (po strukturi) – jednostavni sud je sastavljen od jednog subjekta i jednog predikata, složeni sud sadrži ili više subjekata ili više predikata (razlikuju se kopulativni, konjuktivni, divizivni, disjunktivni).

sudovi (signifikantni i egzistentni) – signifikantni sudovi su, naime, o stanju nepostojećih stvari, ali koji su mogući, dok egzistentni govore o činjenicama, u prvom redu o postojećim stvarima. Prvi imaju logično značenje, drugi realno (stvarno, činjenično) značenje.

sudovi svijesti – izriču sigurnost koja nam se i u sumnji nameće, a zasniva se na neposrednom uvidu u vlastitu opstojnost koja se izražava u sudovima svijesti. Takav sud izriče ono što je doživljeno ili opaženo u direktnoj svijesti. Ti nam se psihički čini izravno manifestiraju u svojoj konkretnoj realnosti.

sugestija – psihološki proces prihvaćanja, bez provjere, nekog umskog sadržaja ili načina ponašanja od druge osobe, društva ili samoga sebe, v. autosugestija.

sui generis – (*lat.*), označuje biće, stvar ili ideju koja sama predstavlja jedan rod tako da isključuje mogućnost postojanja dva slična.

sumnja – (*lat. dubium ili dubitatio*), označuje neodlučnost uma između dviju oprečnih strana, između tvrdnje i nijekanja; psihološku nesigurnost pred alternativom; te posebni metodološki postupak raznih spoznajnih teorija. Sumnja zauzima središnje mjesto u skepticizmu koji je smatra univerzalnim stanjem ljudskog uma. Metodička sumnja je načelo nepriznavanja istine dok se ne ispita i dokaže. U bit sumnje spada to da se ona svjesno ostvaruje, da nitko nikad ne bi mogao sumnjati, a da ne shvaća da sumnja. Sumnja je moguća jedino na temelju znanja da nešto nismo jasno spoznali. Znanje o vlastitom neznanju spada u bit

sumnje. *Dubium facti* – odnosi se na sam predmet sumnje (npr. je li embrij čovjek); *dubium iuris* – odnosi se na zakon, je li nešto dopušteno ili zabranjeno (npr. je li pobačaj zakonit ili nezakonit).

supsidijarnost – (*od lat. subsidium = pričuva, rezerva; pomoć*), prema katoličkom društvenom nauku supsidijarnost je opća norma naravnog prava koja utemeljuje svako uređenje ljudskog društva. Prema tom načelu, (koje je formulirano u enciklici *Quadragesimo anno* kao važan princip socijalne filozofije): kao što nije dopušteno oduzeti pojedincima ono što oni mogu obavljati s vlastitim poticajima i sredstvima da bi se povjerilo društvu, tako je protiv pravednosti da se prepusti većem društvu ono što mogu činiti manje skupine svojim silama i sredstvima. Društvo pak mora pomoći manjim skupinama i pojedincu, a ne zamijeniti ili apsorbirati.

suppositum – (*od lat. suppono, 3. = podmetnuti, podložiti; zasebnina*). *Suppostitum seu hypostasis est substantia singularis, completa, ut aliquid totum in se subsistens (seu alteri non communicata)* – Supozit ili hipostaza jest ona supstancija koja je pojedinačna, potpuna i koja zasebice kao cjelina u sebi bivstvuje (ili ne pripada drugom biću). Ono po čemu je neka supstancija suppositum, apstraktnim izričajem zove se subsistentia. Pojam suppositum je puno korišten u srednjem vijeku, pa i u prvom dijelu moderne filozofije, za označavanje osobe. (Usp. G.W. Leibniz, *Teodicea* I, 59). Kasnije ostaje u uporabi u skolastičkoj tradiciji.

supstancija – (*lat. substantia od sub-stare = ono što stoji ispod*), označuje postojani i trajan sadržaj svakog pojedinog bića, ono što čini njegov identitet u vremenu, usprkos promjenama koje se odnose na akcidente. U metafizici supstancija je biće koje ne pretpostavlja drugo biće što bi već imalo svoj vlastiti osnovni bitak da mu bude daljnje određenje. (*Substantia est ens, quod non supponit aliud ens quod iam haberet suum esse primum et cuius esset ulterior determinatio*). Biće koje stvarno jest. "*Substantia est ens cui competit esse non in alio*". "*Substantia est ens per se stans*". "*Substantia est ens talis essentiae, cui compettit esse in se.*" Supstancija intelektualne naravi zove se osoba (*persona*). R. Descartes definira s.: "Pod supstancijom možemo razumijevati samo stvar, koja tako postoji, da joj za postojanje nije potrebna nikakva druga stvar" (*Osnovi filozofije*, 51), i u pravom smislu se može primijeniti jedino na Boga dok ostale egzistiraju jedino uz Božju pomoć. Prema J. Lockeu, s. je samo pretpostavka neke podloge onim kvalitetama koje u nama proizvode jednostavne ideje, a koje zovemo "akcidentima". On kaže: "Prema tome, naša ideja koju nazivamo općim imenom 'supstancija' nije ništa drugo nego pretpostavljena ali nepoznata podloga onih kvaliteta koje vidimo kao postojeće, a za koje ne možemo zamisliti da postoje *sine res substante*, 'bez nečega što ih podržava', i zato zovemo tu podlogu *substantia*" (II,23,2). J. Locke, istina govori o podrijetlu naše *ideje* o

supstanciji, a ne o njezinoj egzistenciji. Ideja supstancije je plod zaključivanja, a ne opažaja. D. Hume odbacuje Lockeovu zamisao o s. kao supstratu za kvalitete i smatra da ideja supstancije ne potječe od utisaka osjeta niti od utisaka refleksije. Riječ *supstancija* samo je "skup ideja koje ujedinjuje mašta, a koji nazivamo posebnim imenom na temelju kojeg smo u stanju da sebe ili nekog drugog podsjetimo na taj skup" (usp. *Treatise*, 1,1,6)

supstancijalna forma – konstitutivni element supstancije, ukoliko je različit od materije. S prvom materijom (*materia prima*) konstituira naravno tijelo. Prva materija, koja je u sebi neodređena i ravnodušna prema bilo kojoj kompoziciji, biva determinirana po formi s kojom je sjedinjenja. Pojam s.f. je važan u aristotelovsko-skolastičkoj filozofiji u kojoj se supstancijalna forma shvaća kao počelo ili izvor aktivnosti, ono što determinira supstanciju u određenu vrstu, klasu i diferencira je od svih ostalih supstancija. Ona je prva zbiljnost koja se ujedinjuje s prvom materijom (*materia prima*) da načini supstanciju (*actus primus materiae*). Kao princip egzistiranja ona je ujedno u tijelima princip aktivnosti, finalnosti i spoznaje. Zahvaljujući supstancijalnoj formi materija postoji (egzistira) te postaje dio neke supstancije. Materija i forma nisu nikad odvojene. Koliko je supstancijalnih formi, toliko je različitih tijela.

supstancijalizam – naznačuje svaki nauk koji dopušta postojanje jedne ili više supstancija, svaka subzistentna u svojoj vlastitoj identičnosti. Suprotan pojam je fenomenizam.

svemogućnost – oznaka Božje naravi. Sv. Augustin to izriče ovako: "Svemoćan znači da On čini ono što hoće, i da ne trpi ono što neće; kad bi mu se takvo što događalo, nipošto ne bi bio svemoćan" (*De civ. D.*, 5,10,1).

sveprisutnost – prema židovsko-kršćanskoj religioznoj tradiciji je oznaka Božja, koji je prisutan svim stvarima u prostoru (usp. Augustin, *Ispovijesti*, 1,2,3).

svijest – u svojoj usmjerenosti prema objektu subjekt se nikada ne izgubi potpuno u objektu, nego trajno ostaje "pri sebi", ostaje svjestan, prvo jednostavno doživljava svoj čine, oni mu se otkrivaju kao prisutni. U takvoj svijesti vlastitih čina pozornost se usmjeruje na objekt, subjekt, na neki način izlazi iz sebe i dolazi k objektu (prva intencija), no istovremeno je svjestan svoje usmjerenosti na objekt. Ta prva svijest naših čina naziva se *direktna ili prateća svijest* (*conscientia directa seu concomitans*). Kad se pozornost "vraća" od objekta na vlastito ja i njegovo ponašanje, govorimo o *refleksivnoj svijesti* (*conscientia reflexa*). U njoj sam svjesni čin postaje objekt pozornosti ili promatranja (druga intencija). To se donekle već zbiva kad formuliramo neki pojam svog viđenja ili slušanja, no refleksivna se svijest dovršava u *sudu svijesti*. Takav sud izriče ono što je doživljeno ili opaženo u direktnoj svijesti. *Bočna svijest*

– tako Seifert zove svijest koja je prisutna već prije svakog vraćanja samom sebi, prije svake refleksije u kojoj osoba na neki način sebe uzima za predmet vlastite spoznaje, za razliku od *frontalne s.* koja u sebi uključuje situaciju subjekta i objekta. Ta je svijest intencionalno "posjedovanje" predmeta, intencionalni odnos subjekta prema objektu i dok je subjekt svijesti uvijek realan, objekt može biti i nerealan. V. conscientia i autoconscientia.

svijet – (*grč. κόσμος = poredak, svijet*), cjelokupnost svih bića. Kršćanski gledano svijet je sve ono što je Bog stvorio iz ničega i čime upravlja svojom slobodnom voljom.

svijet ideja – doslovno s.i. Platon ne spominje ali izražava njegovu misao (*συμπλοκή τῶν εἴδων*), da su ideje istinska bića a osjetni je svijet samo participacija i imitacija ideja. Usp. *Parm.* 142 B-155; *Sof.*, 237 A-259 D *Gozba*, 209, A; *Država*, III, 506 D.

svjetska duša – v. duša svijeta.

svjedočanstvo – prvotno onaj čovjekov čin kojim on kao svjedok priopćuje svoj spoznajni sadržaj drugome, tj. samo svjedočenje; tako se zove i sam spoznajni sadržaj koji nam svjedok priopćuje.

svrha – (*lat. finis; grč. τέλος*), ono čemu neki djelatnik teži u svom djelovanju. U običnom govoru označuje nešto korisno, vrijedno, što se razborito može odabrati. Razlikuje se svrha djela i svrha djelatelja (*finis operis, finis operantis*). Svrha djela, npr. kuće, jest stanovanje; svrha onog koji djeluje, zidara, možda njegova zarada. Prema Aristotelu, svrha je jedan od četiri uzroka, v. finalnost, causa.

svršni uzrok – (*lat. causa finalis*), svrha ukoliko utječe na bivstvovanje kontingentnog bića.

Š

štostvo – v. quidditas.

T

tabula rasa – (*lat = neispisana ploča*), označuje stanje duha bez ikakvog spoznajnog utiska izvanjskog svijeta. Označuje odsutnost u umu bilo kakva spoznajnog sadržaja prije iskustva.

tautologija – (*grč. ταυτολογία = ponavljanje onoga što je već rečeno*), označuje rečenicu u kojoj subjekt i predikat imaju isto značenje (npr. živo biće je ono koje živi). Označavanje istoga istim. U modernoj logici: logička operacija koja je uvijek

istinita.

tehnika – (*od grč. τέχνη = vještina*), korištenje instrumenata ili posebnih postupaka za što uspješnije obavljanje nekog djelovanja; odnosno t. je skup pravila i načela koji upravljaju ljudskim djelovanjem u gospodarenju prirodom za vlastitu korist. Tehnika je, uz jezik, običaje i vrijednosti, temeljna komponenta kulture.

tehnokracija – vlast stručnjaka (tehničara). Društveni sustav u kome je politička moć prepuštena stručnjacima koji nisu profesionalni političari.

teizam – (*od grč. θεός = Bog*), svaki filozofski ili religiozni nauk koji prihvaća postojanje Boga. Suprotan pojam je *ateizam*. Razlikuje se od panteizma jer zastupa Božju transcendenciju i od deizma jer naučava da je Bog osoba koja se može objaviti i činiti čuda.

teleologija – (*od grč. τέλος = svrha i λόγος = nauka*), označuje nauku o svrsi materijalnog svijeta ili prirode, čovjeka kao osobe, društva i povijesnog napretka. Sinonim je finalizmu.

teleološki dokaz – klasični dokaz za Božju opstojnost koji polazi od uočljivog reda u svijetu i zaključuje o postojanju Redatelja.

telepatija – (*od grč. τῆλε = daleko i πάθος = osjetljivost*), označuje spoznaju nečijih misli i događaja neovisno od redovitog načina spoznavanja.

temelj – v. fundament.

tendencija – (*od lat. tendo 3. = napinjati; težiti za čim*), poticaj na uobičajeno i trajno djelovanje za razliku od impulsa koji je poticaj na iznenadno i vremenski ograničeno djelovanje.

teodiceja – (*od grč. Θεός = Bog i δίκη = opravdanje*), pojam je počeo koristiti G.W. Leibniz govoreći o Božjem pravu i pravednosti. On tako naziva dio metafizike koji se bavi Božjom opstojnošću, njegovom naravi i atributima. Danas pojam označuje filozofiju o Bogu ili "racionalnu teologiju". Teodiceja se naziva i filozofskom teologijom (*theologia naturalis*), za razliku od objavljene ili dogmatske teologije (*theologia dogmatica*), koja se temelji na objavi. Filozofska teologija ili teodiceja se temelji samo na iskustvu i razumu.

teologija – (*od grč. Θεός = Bog i λόγος = nauka*), znanost o Bogu kakav je on u sebi i u odnosu prema stvorenjima. Teologija se temelji na objavi za razliku od "racionalne teologije" koja se temelji isključivo na razumskim načelima.

teokracija – (*od grč. Θεός = Bog i κρατέω = vladati*), izvorno znači Božja vlast, pojam je proširen i na svaku vlast koja nastoji vladati božanskim autoritetom. Izraz se posebno primjenjuje na političku vlast koju obnašaju vjerski službenici.

teorija – (*od grč. θεωρία = gledanje, promatranje*), hipotetski opći vid nečega. Kod Platona, umno gledanje istine, promatranje svijeta ideja, aktivnost vlastita filozofima. Kod Aristotela, čista spoznaja, za razliku od praktične. U moderno vrijeme, osobito nakon Galileja i razvoja suvremenih znanosti, t. se više ne shvaća kao promatranje nego hipoteza dedukcija i eksperiment. Neka se teorija može smatrati znanstvenom ako su njezine hipoteze u skladu s iskustvom. Pozitivističkom stavu o eksperimentalnoj provjerljivosti teorije K.R. Popper suprotstavlja princip verifikacije, a neopozitivisti kriterij falsifikacije.

teorija deskripcije – filozofska teorija koja proučava kako u logici predstaviti definitivne opise, npr. izraz *državni poglavar*. Teorija deskripcije nastala je u raspravi između G. Fragea, koji smatra da definitivnim opisom pretpostavljamo postojanje individua na koji se odnosi opis (npr. ako kažem državni poglavar, pretpostavljam da državni poglavar postoji), i B. Russella, koji ističe da opis treba potvrditi istinitost ili neistinitost tvrdnji koje sadrži.

teorija djelovanja – u klasičnoj filozofiji dio praktične filozofije povezane s etikom i antropologijom. U analitičkoj filozofiji označuje područje istraživanja koje se razvilo zajedno s pokušajima da se razumije ljudsko djelovanje, dobivajući ulogu metateorije, tj. teorije druge razine s obzirom na mnoštvenost teorija povezanih s djelovanjem (etika, sociologija…), nastojeći odgovoriti što razlikuje ljudsko djelovanje od nesvjesnog pokreta tijela.

teorija dvaju imena: mišljenje da se može referirati i subjektnim i predikatnim izrazima. Kopula „jest" onda samo pokazuje da između dva imena postoji neka veza. U drugoj varijanti te teorije kopula vrši ulogu inkluzivnog znaka iz teorije skupova. Tako bi kod predikacije „Sokrat je filozof" govoritelj izrazio da je skup „Sokrat" s jednim članom pravi podskup skupa filozofa.

teorija govornih čina – teorije o jezičnim izričajima kao jezičnim radnjama ili govornim činima većim je dijelom razradio J.L. Austin. Njegova teorija govornih čina odnosi se na uporabu jezika. Austin želi odgovoriti na pitanje što govornici zapravo čine kad upotrebljavaju jezične izraze. Svaki je govor neki čin, ovisan od konteksta i naše intencije. Govorne čini se mogu podijeliti na lokucione,

ilokucione i perlokucione.

Osoba A	govorni čin	Osoba B
Obećanje	⇨ »Sutra dolazim.« ⇨	Očekivanje
Najava	⇨ *»Sutra dolazim.«* ⇨	*Planiranje*
Prijetnja	⇨ *»Sutra dolazim.«* ⇨	*Bijeg*
Ilokucioni čin	Lokucioni čin	Perlokucioni čin
Performativ	Konstantiv	Performativ

teorije grozda vlastitih imena (cluster theories) – smisao vlastitog imena treba tumačiti ili određivati ne jednom obilježbom, nego čitavim grozdom obilježbi. Osnovicu tih teorija čini L. Wittgensteinova pripomena iz koje proizlazi da vlastita imena često upotrebljavamo bez čvrstog smisla, tj. da ne očekujemo da će svi obilježbeni opisi biti ispunjeni. Poteškoće nastaju s irealnim pogodbenim stavovima koji se u običnom životu često upotrebljavaju. Primjerice jednom se može otkriti da Aristotel nije bio Platonov učenik, niti učitelj Aleksandra Velikog, niti da je napisao Metafiziku ili bilo koje drugo djelo koje mu se pripisuje.

teorija informacije . v. informacija

teorije istine – one nastoje što točnije odrediti što prihvatljivije značenje termina istine. a) *teorija koherencije* – pretpostavlja jedan strogo logički oblikovan sustav propozicija ili stavova, kojem u stvarnosti odgovara strogi sustav odnosa. Te propozicije stoje u međusobnoj ovisnosti, jer se one moraju izvoditi jedna iz druge. Termin koherencija mogli bismo odrediti kao odnos između sklopa propozicija koji je takve naravi da nijedna od tih propozicija ne može biti neistinita ako je čitav sklop istinit; b) *pragmatička i neopozitivistička teorija* – prema toj teoriji neku propoziciju možemo smatrati istinitom ako su praktične konsekvencije njezina prihvaćanja bolje od onih njezina neprihvaćanja ili odbijanja. Istina je ono što se pokaže kao najbolje, makar se ne može potpuno isključiti mogućnost tzv. "sretne pogreške", pa i to pokazuje da je pragmatička teorija samo kriterij, a ne definicija istine; c) *teorija konsenzusa* – prema toj teoriji, bit istine ili barem njezin glavni kriterij sastoji se u "konsenzusu", tj. slaganju mišljenja oko neke tvrdnje ili iskaza, bilo da se uzima činjenično slaganje bilo samo mogućnost da se mnogi ili svi u nečem slažu. Primjenjuje se osobito u povijesnim znanostima i pravu; d) *teorija interpersonalne verifikacije* – lingvistička teorija za određivanje značenja termina "istinit", "neistinit" i njihovo uvođenje u jezik (v. interpersonalna verifikacija); e) *teorija evidencije* – F. Brentanova teorija, koja polazi od kritike teorije adekvacije, zastupa tradicionalno mišljenje da se istine nalazi i dovršava u sudu, ali se ona ne može sastojati u podudaranju suda sa stvarnošću. Istinu nastoji protumačiti na empirički način. Doživljaj evidencije stoji u temelju pojma istine, a svi pojmovi proizlaze iz iskustva. Evidencija koju ne možemo dalje definirati garantira apsolutnost i objektivnost sudova; f) *teorija korespondencije (ili adekvacije)* – oslanja se na Aristotela i na poznatu definicije istine kao "poklapanja uma i stvarnosti" (v.

istina); g) *semantička teorija* – nju je razradio A. Tarski, a želio je utemeljiti tzv. "znanstvenu semantiku", tj. precizno karakterizirati semantičke pojmove i pokazati logički pravilnu i objektivno točnu primjenu tih pojmova, za koje smatra da imaju relativni karakter, tj. oni su u odnosu prema nekom određenom jeziku. Zato on strogo razlikuje *objektivni* jezik (govor o predmetima) i *metajezik* (govor o jeziku). Da bi definirao istinu polazi od konkretnog primjera pa je tako tvrdnja "snijeg je bijel" istinita samo pod uvjetom da je snijeg doista bijel.

teorija jezičnog sustava – teorija o strukturi jezika se sastoji od opisa i objašnjenja strukture nekog jezika. Neki filozofi naginju holističkom shvaćanju da se funkcija sastavnih dijelova jezika može odrediti i razumijevati samo na temelju cjeline jezika. Prema holističkom shvaćanju sastavnice jezika dobivaju, barem djelomično, značenje od svojih odnosa prema drugim jedinicama u jezičnom sustavu (W.V.O. Quine). Suprotno stajalište se naziva atomizam u kojem se naglašava međusobni odnos. Cjelina jezičnog sustava je u ovisnosti od njegovih sastavnica (B: Russell, mlađi L. Wittgenstein, R. Carnap).

teorija referencije (riječ-objekt, teorija imena, *Fido-Fido model*) – prema teoriji referencije, značenje riječi je u nekoj vezi sa referencijom riječi. Postoje dvije verzije teorije: teorija referenta prema kojoj je značenje riječi ono na što riječ referira i teorija referencije kojom se tumači značenje kao odnos riječi i onoga na što riječ referira. (J.S. Mill „The System of Logic; R. Carnap „Introduction to Semanatics", „Meaning and Necessity").

teorija podražaj-odgovor (bihevioristička teorija) – prema teoriji podražaj-odgovor, značenje je izvanjski opažajni znak ili ponašanje onoga koji govori, a odlučujući je kriterij javno slaganje (*public consensus*); u razvijenijem obliku nositelj značenja je cijela teorija, posebno u naturalističkim koncepcijama (W.V.O. Quine). (Ch. Ogden/I.A. Richards „The Meaning of Meaning"; P. Ziff „Semantical Analysis", B. F. Skinner „Verbal Behaviour"; W.V.O. Quine „Word & Object", „Speaking of Objects", „Theories and Things").

teorije značenja – problem značenja riječi je jedna od ključnih tema analitičke filozofije jezika. Preliminarno govoreći značenje riječi se može definirati kao znanje uporabe te riječi, a koje je s tom riječi povezano. Semantički govoreći, važno je uočiti uporabu neke riječi kao zastupnika za nešto (predmet, svojstvo, odnos, itd.), te se stoga značenje riječi sastoji u tome da stoji za nešto drugo. Također većina riječi, izvan konteksta, ima beskonačnu referenciju. Zato govor o značenju riječi pretpostavlja govor o kontekstu, iako je ideal određenja značenja definicija značenja. Teorije značenja dijele se na analitičke ili refercijalne teorije značenja (teorija referencije, ideaciona teorija, teorija podražaj-odgovor) i

operacione ili kontekstualističke teorije značenja (L. Wittgenstein-značenje riječi jest način njezine uporabe, J.L. Austin/ J. R. Searle – značenje ovisi o kontekstu).

termin – u logičko-filozofskom smislu je element koji čini iskaz (rečenicu). Aristotel naziva t. subjekt i predikat koji čine premise kategoričkog silogizma, v. pojam.

tertium non datur – (*lat. = nije dopuštena treća mogućnost*), u filozofiji označuje princip "isključenja trećega" (v.).

teza – (*od grč. θέσις = postavljanje, postavljanje tvrdnje*), u logičkom smislu već kod Platona znači propoziciju (rečenicu) (*Rep.*, 335); Aristotel razlikuje t. kao poseban princip dokazivanja (u različitim znanostima), za razliku od ἀξίωμα općeg i formalnog procesa dokazivanja. S Kantom dobiva novo značenje korelativnog pojma *antitezi* u nauci o antinomijama; u idealizmu označuje dijalektičku tvrdnju kojoj se suprotstavlja druga proturječna tvrdnja (antiteza).

težnja – aktivna sklonost, kojom se biće nečemu priklanja u ime prikladnosti, koristi, ljepote, nužnosti, ugode, vrline, doličnosti itd. Razlikuju se naravne težnje (npr. za jelom) i slobodne težnje koje podliježu moralnom normiranju, v. apeticija i sklonost.

tijelo – (*lat. corpus*), u filozofskom smislu znači svaku, od subjekta neovisnu, materijalnu supstanciju čije su vlastitosti protežnost u prostoru, neprožimanje i masa. T. je dokučivo osjetilima i predmet je proučavanja znanosti poput fizike, kemije i biologije. U filozofiji t. označava čovjekov materijalni dio. Za platoničku tradiciju predstavlja negativan i nebitan, a za aristotelovsko-tomističku tradiciju, konstitutivni element ljudskog bića. Čovjek je zajedništvo duše i tijela, v. corpus.

tip/znak (type/token): u filozofiji jezika pravi se razlika između rečeničnih tipova („*types*") i rečeničnih znakova („*tokens*"). Točnije, i sam izraz „izraz" je višeznačan, prema tome, potrebno je razlikovati između jezičnih oblika, tj. tipova i pojedinih konkretno danih ostvarenja u sasvim određenim izričajima. Takva pojedina ostvarenja se u jezičnoj filozofiji nazivaju engleskom riječju „*token*", a forme koje oni izražavaju naziva se „*types*". Kad se kod izraza misli na apstraktne jezične jedinice, onda je riječ o tipovima. Kad se kaže da su dva izraza identična, onda se ne misli na njih kao „*tokens*", nego kao „*types*".

tiranija – u politici je oznaka za degeneraciju monarhičkog vladanja, odnosno politički režim, najčešće nezakonit, koji vlada okrutno, samovoljno, bez poštivanja pozitivnih zakona i moralnih načela.

tjeskoba – u filozofiji S. Kierkegaarda izriče čovjekov osjećaj pred vlastitom egzistencijom. Tjeskobi se može pobjeći na dva osnovna načina: birajući vjeru ili samoubojstvo. M. Heidegger promatra tjeskobu kao temeljno emotivno stanje koje vodi prihvaćanju vlastite sudbine kao "biće-za-smrt".

tolerancija – (*od lat. tolerare = podnositi*), u antičko je vrijeme pojam označavao dopuštanje određenih zala od strane države da bi se izbjegla veća zla u društvu. U novije vrijeme pojam označuje način ponašanja u kome se, ne prihvaćajući ili čak osuđujući drugačija gledišta i djelovanja, ipak dopušta njihovo postojanje radi poštivanja tuđe slobode savjesti, religioznih, političkih i drugih uvjerenja.

tomizam – filozofsko-teološki sustav T. Akvinskog i njegovih sljedbenika. Posebna oznaka tomizma je kritički realizam, analogija bića i realna razlika između esencije i egzistencije.

topika – (*od grč. τόπος = mjesto*), teorija mjesta u logici i retorici, odnosno metoda za označavanje vrste dokaznih uvjeravanja u pitanjima koja nisu rješiva apodiktičkim rasuđivanjem. T. je i naziv za Aristotelovo djelo koje je dio *Organona*.

totalitarizam – (*od lat. totalitarius = što obuhvaća sve zajedno*), nauk po kojem nijedno područje društvene, političke, ekonomske, pravne kulturne i drugih aktivnosti nema vlastitu samostalnost i sigurnost pred državnom vlašću. Suprotan je pojam demokracija. U totalitarističkim državnim sustavima državi se daje prvenstvo pred skupinom ili pojedincima, a prema totalitarističkoj ideologiji država je krajnja točka u kojoj se pojedinac ostvaruje, ona koja ima zadnji pravorijek o povijesti, čovjekovoj sudbini, dobru i zlu. U totalitarnoj državi sva je državna uprava jako centralizirana, strogo se kontroliraju sredstva društvenog priopćavanja, obrazovanje i promidžba. Veliku važnost dobiva "vođa", čije su odluke neprikosnovene, i "masa", od koje se zahtijeva plebiscitarna podrška i poslušnost koja se često očituje masovnim skupovima.

totemizam – u etnologiji i povijesti religijâ označuje sustav vjerovanja vezanih uz neku životinju ili biljku, koji su u nekim slučajevima i temelj društvene organizacije.

tradicija – (*od lat. traditio = predaja*), živo prenošenje duhovnog i kulturnog bogatstva s jednog na drugi naraštaj, ne toliko kroz pisane dokumente nego usmeno i preko običaja. U kršćanskom teološkom rječniku tradicija označuje

prenošenje Objave od Krista na apostole i sljedeće generacije u kojoj posebno važnu ulogu imaju *crkveni oci*.

traducionizam – (*od lat. traducere = prevesti, prebaciti*), nauk prema kojem ljudska duša potječe od duhovne klice koja se odvaja od roditeljske duše; na isti način kao što tijelo potječe od roditeljskog tjelesnog sjemena, tako se i duša prenosi na djecu začećem, a ne izravnim stvaranjem od Boga. Ovu je teoriju zastupao ranokršćanski pisac Tertulijan.

trajanje – u općefilozofskom smislu znači vremensko ograničenje postojanja nekog bića ili događaja. U moderno se doba razlikuje vrijeme, kao mjera susljednosti događaja, i trajanje, kao svjesno iskustvo vremena.

transcendentalan – (*od lat. trans = preko; onkraj i cedere = ići, stupati*), pojam se kod Kanta odnosi na apriorne uvjete mogućnosti neke spoznaje. To je ono što ne proizlazi iz iskustva, nego je prije iskustva te tako uvjetuje, omogućuje svako iskustvo i svaku zbiljsku spoznaju. To su apriorni spoznajni oblici naše svijesti.

transcendentali – u skolastičkoj filozofiji vidovi koji pripadaju biću kao takvom, izriču ono što bitak svojim dinamizmom ostvaruje u biću. To su određenja koja nužno proizlaze iz bitka i koja ga nužno prate; spominju se redovito ova četiri: jedno, istinito, dobro i lijepo.

transcendentalna analitika – u Kanta prvi dio transcendentalne logike; analizira razum promatrajući onaj dio mišljenja koji ima svoje podrijetlo samo u razumu.

transcendentalna dedukcija – označuje postupak (prema Kantu u *Kritici čistog uma*) kojim se naznačuje postupak kojim se opravdava primjena apriornih pojmova, ili kategorija, na objekte iskustva. T. d. se dokazuje nužnost kategorija da bi se mogli misliti objekti iskustva, bez kojih bi ostali puka činjenica.

transcendentalna dijalektika – drugi dio Kantove transcendentalne logike koja nastoji odgovoriti na pitanje o ulozi i mogućnosti metafizike.

transcendentalna estetika – dio Kantove *Kritike čistog uma* u kojem on proučava osjetne principe apriori, pita se sadrži li osjetna spoznaja apriorne predodžbe.

transcendentalna logika – Kantova transcendentalna logika ne promatra, poput klasične logike, samo forme mišljenja, nego apriorne pojmove i principe mišljenja i njihovu primjenu na predmete, i to na predmete općenito.

transcendentan – (*lat.*), oznaka za sve što nadilazi iskustvenu spoznaju, ono što se nalazi izvan osjetilnog spoznajnoga svijeta. Pod pojmom transcendentan razumijeva se u širem smislu svaki, o spoznajnoj svijesti neovisan, samosvojan, zbiljski objekt koji postoji izvan subjekta. Tim se pojmom označava i natprirodno, nadosjetno, nadiskustveno.

transcendencija – (*od lat. transcendere 3. = prijeći preko; prestupiti*), pojam je suprotan *imanenciji*, a označuje aktivno nadilaženje nečega što je prihvaćeno kao granica. U ontologiji je povezan s procesom racionalne interpretacije konačne stvarnosti, određujući joj osobito posljednje uvjete mogućnosti. U spoznaji označuje ljudsku sposobnost da razumije nešto različito od sebe. U Augustinovoj filozofiji važnu ulogu ima u pronalaženju istine, koju čovjek mora tražiti prvo u sebi, ali i transcendirajući samoga sebe kada uvidi da je promjenljivo biće. Za K. Jaspersa t. ide iznad mogućnosti egzistencije i takvo je, npr. biće koje kao takvo čovjek ne može doseći i koje se može pokazati samo kao "šifra" u graničnim situacijama.

trop – (*od grč. τρόπος = način*), pojam koristi Aristotel za označavanje raznih načina silogizma. U retorici znači zamjenu izvornog značenja nekim prenesenim; u tom su smislu tropi *metafora, metanimija, antonomazija, hiperbola*…

tubitak – (*njem. Dasein*), u Kantovoj filozofiji označuje stvarno postojanje i drugu kategoriju modaliteta; za G.W.F. Hegela t. je neposredna determinacija bića i suprotstavlja se egzistenciji. Pojam koristi M. Heidegger (u djelu *Bitak i vrijeme*) za označavanje vlastitog čovjekova postojanja koje se razlikuje od drugih bića ("bit tubitka se sastoji u njegovoj egzistenciji").

tuciorizam – označuje moralni stav prema kojem se u sumnji treba uvijek prikloniti sigurnijem mišljenju.

tvar – v. materija.

tvorni uzrok – (*lat. causa efficiens*), počelo (princip) koji svojim djelovanjem utječe na bivstvovanje kontingentnog bića ili čini da bude na određeni način (*Causa efficiens est principium actione sua influens esse in aliud*).

tvrdnja – v. afirmacija.

U

učinak – (*lat. effectus*), korelativan pojam za uzrok čiji je proizvod. Učinak je sve ono što počinje opstojati, što nema od sebe ono što jest, ono što je konačno i ograničeno; ne postoji po sebi nego od drugoga.

ukus – u estetici označuje sposobnost prosudbe nekog umjetničkog objekta.

um – (*lat. intellectus*), moć neposrednog uviđanja, duhovna sposobnost koja se ne nalazi u nekom tjelesnom organu, nego se služi samo dušom (anima) kao svojim oruđem. Svoje predmete, za razliku od osjetila, dohvaća na opći (univerzalni) ili apstraktan način, tj. on dohvaća bit stvari, bile one duhovne ili materijalne. Tri su elementarne radnje uma: pojam, sud i zaključak. Aristotel u našem duhu razlikuje dvije moći: jednu pasivnu, *trpni um*, koji je u mogućnosti za aktualnu spoznaju, i drugu aktivnu moć, *djelatni um*, kojemu je uloga da trpni um aktualizira. Kod Aristotela se ne nalazi naziv "djelatni um" (*intellectus agens*), nego taj izraz potječe od njegova komentatora Aleksandra Afrodizijskog, a potom je ušao i u skolastičku filozofiju. Za razliku od razuma, um je intuitivna moć.

umijeće – skup pravila koja upravljaju ljudskim praktičnim djelovanjem, odgovara grčkom pojmu tehnika (v). Prema Platonu, u umijeća spadaju dijalektika, poezija, politika, medicina i umijeće ratovanja.

umještenost – ubikacija – (*lat. ubi = gdje; grč. ποῦ*), odgovora na pitanje gdje je neko tijelo, označuje prisutnost nekog bića u nekom mjestu. Prema Aristotelu u. je jedna od devet akcidenata (kategorija, predikata) koji pripadaju tjelesnoj supstanciji. "Svako je sjetilno tijelo u mjestu" (Aristotel, *Fizika*, III 5, 205 b 31). Ne radi se o mjestu kao takvom, niti o načinu smještenosti (v.) tijela u mjestu, nego biće u mjestu, kao njegova kategorijalna oznaka.

umjetnost – (*lat. ars = umješnost, zanat, rad*), ljudska djelatnost koja proizvodi nešto korisno ili lijepo. Prema Platonu, promatrajući umjetničko djelo duša se pročišćava. Znanost koja proučava umjetnost zove se estetika.

umjetna inteligencija – pojam je uzet iz kibernetike da se označi studij i ostvarenje strojeva koji mogu reproducirati intelektualne djelatnosti tipične za čovjeka (npr. shvaćanje, izbor, rješavanje problema, prijevod...). Ima veliku primjenu u računalnoj tehnici.

umsko biće – v. *idealno biće*.

univerzal – (*od lat. universalis = općenit, opći*), opći pojam. Ono što je zajedničko članovima nekog roda u odnosu na vrstu (npr. *sisavac* u odnosu na *čovjek, konj, pas*...). U srednjem vijeku je vođena velika rasprava o općim pojmovima (*de universalibus*), o njihovom značenju, mogućnosti i odnosu prema stvarnosti.

univerzum – (*od lat. unum = jedan i versus = prema*), svemir, odnosno sve ono što stvarno opstoji. Pojam obuhvaća svako biće stvarno i umsko, ono koje je prošlo ili je moguće u budućnosti.

univočnost – jednoznačnost – (*od lat. unum = jedan i vox = riječ*), vlastitost univerzalnog termina u kome se ista stvar (isti idealni sadržaj) kaže o svim subjektima na koje se primjenjuje. Npr. pojam *životinja*: isti se sadržaj primjenjuje na čovjeka, mačka, konja itd., za razliku od ekvivočnog termina kada se ista riječ primjenjuje na različite subjekte i izriče stvarno različite sadržaje (primjer: rak za zviježđe, životinju, bolest).

unum per se – unum per accidens – (*lat.*), u.p.s. znači jednoću bića koja je strukturirana od svoje bitne strukture (biti, egzistencije…), koje biće čini jedinim i odvojenim od svega drugoga. Svaka druga jednoće predstavlja neki oblik u.p.a., počevši od ujedinjenja supstancije i akcidenta ili ujedinjenje više supstancija.

upojedinjenje – v. individualizacija.

urođene ideje – (*lat. ideae innatae*), spoznajna teorija po kojoj u duši postoje "urođene ideje", osobito ideje o Bogu, ontološke ideje, ideje o duši i drugo, koje je sam Bog usadio u dušu kod stvaranja. Tu teoriju o našoj spoznaji imaju veliku ulogu u racionalizmu (R. Descartes i G.W. Leibniz), koji smatra da bez tih urođenih ideja ne bismo imali nikakve mogućnosti doći do stvarne spoznaje nužnih istina u dokaznim znanostima ni do razloga u činjenicama.

usija – v. ousia.

uspoređivanje – čin kojim um promatra subjekt i predikat da bi zamijetio njihovu jednakost ili različitost.

utilitarizam – filozofski i etički smjer koji poistovjećuje dobro s korisnim, postavljajući korist za temeljni kriterij moralnih vrijednosti.

utopija – (*od grč. οὐ = ne i τόπος = mjesto*), pojam je izmislio T. More nazvavši tako zamišljeni otok u svojoj istoimenoj knjizi. Utopija označuje svaku ideju ili plan koji je zamišljen na uzvišenim idealima, ali neostvariv u stvarnosti.

ut sic – (*lat. = baš tako*), skolastički izraz koji izriče nužnost uzimanja značenja nekog pojma točno onako kako je izrečen. Npr. čovjek *ut sic* je čovjek kao takav, kao čovjek, a ne ukoliko je inteligentno biće.

uvjet – (*lat. conditio*), ono što pomaže, omogućuje ili onemogućuje uzročno djelovanje. Svojim djelovanjem ne utječe neposredno na bivstvovanje učinka, ne postaje unutarnjim sastavnim dijelom uzrokovanja, ali ipak utječe na učinak izvanjskim sudioništvom jer uklanja ili postavlja zapreke uzroku da djeluje ovako ili onako ili da uopće ne djeluje. Npr. prozor je uvjet da sunce osvijetli neku prostoriju no nije uzrok osvjetljenosti prostorije. Uvjet koji je neophodno potreban i koji se drugim ne može zamijeniti zove se *conditio sine qua non*.

uzdržljivost – (*lat. continentia*), zadržavanje u granicama koje određuje razum.

uzročnost – v. kauzalnost.

uzrok – v. *causa*.

užitak – ugodan osjećaj koji prati neke fizičke ili moralne doživljaje. Sokrat je u. identificirao s krepošću. Uočavajući trajnu izmjenu užitaka i boli, Platon ističe da je jedini istinski užitak onaj duhovni, jer je trajan i jer je lišen osjećaja boli. Epikur je razlikovao nestabilni u., koji neposredno zadovoljava neku potrebu; stabilni u., koji se iskazuje u odsutnosti fizičkog bola i duševnih nemira; samo je njega smatrao izvorom sreće i moralnog života. Stoici su odbacivali svaki u. i propagirali asketski način života i borbu protiv strasti.

V

varijabla – znak koji označuje prazno mjesto na koje se može staviti neki pojam i sama nema svog značenja, za razliku od konstante koja ima čvrsto značenje.

vatra – u filozofiji i religiji čest simbol stvaranja i preobrazbe. Vatra je jedan od četiri klasična elementa stvarnosti (vatra, voda, zemlja, zrak).

verbum mentis – (*lat. = riječ uma*), u patristici i skolastici tako je nazivan pojam, ukoliko je unutarnja riječ uma, različita od ustima izgovorene riječi.

verifikacija – provjeravanje, pojam je važan u neopozitivizmu, označuje proces iznalaženja je li neki iskaz istinit ili neistinit; provjerljiv. Neki se iskaz može provjeriti onda ako mu je verifikacija moguća pod povoljnim uvjetima. *Načelo verifikacije:* samo oni iskazi imaju smisla koji se daju barem načelno provjeriti. Samo takvi iskazi mogu biti pogodni za oblikovanje znanosti, v. neopozitivizam.

veritas per se nota – (*lat. = istina po sebi očita*), uvid svijesti kojim čovjek izravno uviđa istinitost i nepobitnost nekog iskaza, bez nekog intuitivnog zora ili apstraktnog poimanja.

virtualno – (*od lat. virtus = snaga, odvažnost*), skolastički pojam kojim se označuje način prisutnosti neke stvarnosti u nekoj drugoj. Za razliku od *formaln*e prisutnosti virtualna prisutnost označuje prisutnost u biću aktivne snage (*virtus*), koja je kadra da to proizvede.

vis aestimativa – senzitivna moć zamjećivanja konkretne prilagođenosti neke stvari ili nekog čina za korist životinje (a bez spoznavanja sredstva u koliko je sredstvo za cilj, ukoliko je svjesno odabran cilj). To se u čovjeku naziva *vis cogitativa*, jer je pod vodstvom čovjekove spiritualne duše, premda je još samo senzitivnog reda, v. nutarnja osjetila.

vitalizam – (*od lat. vita = život*), označuje nauk koji brani posebnost životnih procesa i njihovu nesvedivost na mehaničke fenomene i čisto fizikalno-kemijski dinamizam neorganskog svijeta. Vitalizam je i filozofski stav koji privilegira čovjekove životne tendencije (npr. volja za moć kod F. Nietzschea) umjesto razuma.

vječnost – prema tradicionalnoj kozmologiji, v. je beskonačno trajanje u vremenu bez početka i kraja, odnosno apsolutna bezvremenost, trajanje bez ikakve susljednosti. U analognom smislu se pridaje onome što, premda ima vremenski početak u vremenu, nadilazi vrijeme ukoliko je besmrtno (npr. ljudska duša i anđeo). Boetije definira vječnost kao "*interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio* (*simultano i savršeno posjedovanje života bez kraja*). Vječnost nema ni početak ni svršetak.

vjera – (*lat. fides*), vrsta znanja čija se sigurnost ne može provjeriti empiričkom provjerom niti racionalnim postupkom, nego se svodi na subjektivno intuitivno uvjerenje ili na postavke koje su prihvaćene kao načela dokazivanja. Vjersko znanje se ne temelji na očitosti nego na svjedočenju osoba u koje se ima povjerenje. U kršćanstvu vjera dobiva posebno značenje kao umsko i voljno prihvaćanje Božje objave, koja je i povijesni događaj.

vjerojatnost – (*lat. probabilitas*), označuje stupanj vjerojatnosti ostvarenja nekog događaja. Izračun te vjerojatnosti zove se "račun vjerojatnosti".

vjerovanje – znanje koje tek treba opravdati ili koje nije sasvim opravdano. Za Platona "vjerovanje" (*πίστις*) je drugi viši stupanj spoznaje, a predmet tog vjerovanja jesu realne stvari u svijetu. Platonov ovdje ne upotrebljava riječ πίστις u teološkom ili religioznom smislu, nego da su predmeti osjetilnog opažanja našim osjetilima izravno prisutni, ali da su osjetila još daleko od prave istine. Prema D. Humeu: "Mišljenje ili vjerovanje možemo, stoga, točnije definirati kao živahnu ideju koja je u odnosu ili asocirana s prisutnim utiskom" (*Treatise*, I,3,7). Karakteristična za vjerovanje je živahnost ideje, ali vjerovanje je također nešto više od jednostavne ideje. To je poseban način formiranje neke ideje i jedna ideja može jedino dobiti veći ili manji stupanj snage i živahnosti.

vlasništvo – sposobnost i pravo punog i isključivog raspolaganja stvarima u okviru zakonitosti. Razlikuje se privatno i društveno vlasništvo.

vlastitost – (*lat. proprium; grč. ἴδιον*), karakteristična oznaka koja je svojstvena nekoj vrsti kojoj pripada isključivo i trajno je prisutna u svakom članu; slijedi iz biti ali nije dio te biti (*necessarium non essentiale*), npr. čovjek je biće koje može govoriti, može se smijati.

voda – prema drevnom filozofu Talesu v. je naravno počelo stvarnosti. U antropologiji označava simbol rađanja i smrti. Često je, osobito u religijama, simbol očišćenja od grijeha i zla.

voluntarizam – označuje one filozofske struje koje daju prednost volji i osjećajima nad razumom i razumskim sposobnostima.

volja – naziv za ljudsku racionalnu sposobnost da teži prema dobru, za razliku od instinktivne težnje koja nije slobodna. Voljno djelovanje je vlastitost duhovnog ili samosvjesnog subjekta i ona je najviša i najsavršenija forma ljudske aktivnosti jer je svjesna i slobodna. Zajedno s umom predstavlja najvažnije moći duha.

vrijednost – u užem smislu pojam pripada ekonomskom području. U širem značenju odnosi se na sve što se može pozitivno prosuditi. Označava pozitivnost nečega, njegov karakter dobra koji je sposoban privući respekt osobe i potaknuti je na djelovanje, v. aksiologija.

vrijeme – mjera kretanja ili, kako kaže Aristotel, broj pokreta prema nekom prije i nekom potom, odnosno prema slijedu trenutaka. Pod pojmom vremena se razumijeva beskonačno trajanje trenutaka u kojima se nalaze sva ostala trajanja (godine, mjeseci, dani, sati, minute, sekunde itd). Poput kretanja, i vrijeme je tekuće trajanje od kojeg ne postoje samo sadašnji trenutak. U povijesti filozofije postoje različita rješenja što je vrijeme. Za Platona i I. Newtona vrijeme je nešto realno, za Kanta pojmovno (apriorna forma osjetilnosti), za Aristotela logično-realistično.

vrsta – (*lat. species; εἶδος*), u logici: poddioba roda (*genus*), to je ono što se o mnogim stvarima može izricati kao njihova bit. U ontologiji: zajednička bit ili narav, individualizirana u pojedinom predmetu. U biologiji označuje životinjske vrste.

vrste pojmova – *jasan* pojam je ako donosi takve i toliko oznaka koliko je potrebno da se neka stvar može razlikovati od druge stvari, ako znamo čitav njegov opseg. *Odjelit* (razgovijetan) je pojam ako se mogu barem neke glavne oznake međusobno razlikovati i nabrojiti, ako točno znamo njegov sadržaj. *Sveobuhvatan* pojam (*conceptus comprehensivus*) je onaj koji iscrpljuje svu unutarnju spoznatljivost nekog predmeta. *Apstraktan* pojam ističe formu odijeljenu od njezina nositelja (mudrost, očinstvo), misli se uži sadržaj pojma. *Konkretan* pojam ističe nositelja s formom (mudrac, otac), misli se širi sadržaj pojma. *Pozitivni* pojam predočuje stvar, a *negativan* predočuje njezinu odsutnost (znanje, neznanje). *Jednostavni* se pojam odnosi samo na jednu oznaku o svom sadržaju (biće, nešto). *Složeni* pojam donosi više oznaka premda se izriče jednom riječju. *Univerzalan* pojam izriče nešto jedno što se mnogima odjelito (*distributive*) pridijeva i to u punom smislu, a nastaje apstrakcijom.

Kolektivni pojam izriče nešto što se pridijeva mnogima uzetim zajedno (*collective*), oznake se ne ostvaruju u pojedinim stvarima nego u njihovu skupu (grad, šuma, narod). *Singularan* (pojedinačan) pojam ističe određeni pojedinačni predmet, tj. oznake koje pripadaju samo jednoj stvari (Petar, Zagreb). *Vlastiti* pojam izriče stvar kakva je ona u sebi. *Analogan* pojam izriče stvar tek u odnosu prema nekoj drugoj stvari koja joj nije sasvim jednaka.

vrste stavova (rečenica) – u *afirmativnom* stavu predikat se upotrebljava samo dijelom svoga opsega jer je opseg predikata redovito veći od opsega subjekta (npr. Europljani su bijelci). Izuzetak su tzv. definicije u kojima subjekt i predikat imaju isti opseg. U *negativnom* stavu predikat se uzima u njegovu čitavom opsegu (npr. Aristotel nije bio Rimljanin). *Singularni, univerzalni i partikularni stavovi* se razlikuju po tome je li subjekt stava jedan određeni pojedinac (individuum), svi u nekom rodu ili nešto neodređeno. *Modalni stavovi* ne izriču jednostavno neku tvrdnju, nego i način (modus) na koji predikat pristaje subjektu. *Hipotetični stav* se sastoji od dvije gramatičke rečenice kojima se izriče neki *odnos ovisnosti* jednog stava od drugog. Za razliku od kategoričnog stava hipotetički stav ne izriče odnos identičnosti odnosno različitosti. *Disjunktivni stavovi* povezuju riječju "ili" više termina ili rečenica koje ne mogu biti zajedno istinite ni zajedno neistinite.

Z

zabluda – (*lat. error*), za razliku od laži, zabluda se pokazuje kao formalno istinita i uz nju postoji više ili manje motiviran pristanak. Zabluda (logička, etička, moralna) ima filozofsko značenje radi svoje lažne sigurnosti koja često upućuje na nesvjesne izvore.

zaborav – nemoć nekih psihičkih stanja da se obnove.

zaglavak (zaključak) – (*lat. conclusio*), strukturirana, složena misao, izvod iz dva ili više sudova (*premisa*), v. silogizam

zajednica – skupina pojedinaca u kojoj je prisutan visoki stupanj povezanosti utemeljen na interesima, pravilima i običajima koje svi prihvaćaju.

zajedničko dobro – (*lat. bonum commune*), u socijalnoj etici i politici označuje cilj kojem treba težiti ljudsko društvo i načelo koje mora upravljati zajedničke odluke. Pojam je koristio T. Akvinski, a puno ga koristi i naučiteljstvo Katoličke crkve. Razlikuje se od individualnog i javnog dobra.

zaključivanje – misaoni postupak kojim um od nekoliko sudova izvodi jedan drugi s njima logički povezan. Proizašli sud zove se zaglavak (zaključak), sudovi od kojih je proizašao zovu se *premise*. Osobito su važna dva načina zaključivanja:

deduktivni i induktivni.

zakon – pravilan i jednolik red po kojem se zbivaju prirodni procesi ili po kojima se moraju ravnati ljudski postupci. Pojam znači svaku normu i pravilno ponašanje. Odnosi se na mnoga područja (matematika, fizika, logika, moral, pravo…), a razlikuju se fizički, moralni, društveni, ekonomski i drugi zakoni. Za filozofiju posebno su zanimljivi moralni i logički zakoni, v. pravo.

zapažaj – v. percepcija.

zbiljnost – v. actus.

zlo – višeznačan pojam i teško mu je točno odrediti značenje. Zlo predstavlja objekt odbijanja, neprihvaćanja, gađenja, za razliku od objekta koji privlači, koji se prihvaća, tj. dobra. Pojam je prisutan već u primitivnim i drevnim mitovima i religijama koje nerijetko imaju dualističko shvaćanje u kome se postavlja jedan izvor (nerijetko božanstvo) zla i jedan izvor dobra. Različiti filozofski pravci imaju različito shvaćanje zla, a posebno važnu ulogu ima u religijama. Obično se razlikuju: *metafizičko zlo* – koje se sastoji u nesavršenosti bića (što i nije zlo u pravom smislu), *fizičko zlo* – koje se svodi na bol koja prati neke fizičke poremećaje, *moralno zlo* – koje se poistovjećuje s grijehom *(privatio boni debiti*).

značenje – kao značenje neke riječi ili izraza možemo smatrati znanje kako se ta riječ ili izraz upotrebljava, a koje je s riječju povezano. Za semantičko značenje riječi važno je da znamo kako je valja upotrebljavati kao zastupnika za nešto. Riječ je naime supstitutivni znak za neki predmet, osobinu, djelatnost, ideju itd. Riječ ne stoji za svoje značenje, nego je njezino značenje upravo u tome da stoji za nešto drugo i čije mjesto u jeziku zauzima. Za značenje je riječi važno da ga netko zna, tj. riječ stoji uvijek u odnosu prema nekom tko posjeduje to znanje. Riječ ima značenje samo u nekom jezičnom sustavu.

znak – (*lat. signum; grč. σῆμα, σημεῖον*), sve ono što je sposobno nekog primatelja uputiti na nešto drugo: npr. slika precrtane cigarete je znak da je pušenje zabranjeno. Znak može biti *prirodni* – naznačuje samom svojom pojavom i zato vrijedi uvijek i za sve, npr. dim je znak vatre; *konvencionalni (dogovoreni, umjetni)* znak – označava nešto na temelju dogovora npr. maslinova grančica je znak mira; *manifestativni* znak – pokazuje opstojnost neke stvari, npr. oblak je znak prisutnosti vlage u zraku.

znanost – (*lat. scientia; grč. ἐπιστήμη*), skup svih metodički stečenih i sustavno sređenih znanja o nekom predmetu. Znanost je u antici i srednjem vijeku označavalo ujedinjeno znanje s metafizikom na čelu koja je ostalim disciplinama (logici, fizici, matematici) pribavljala ontološke i logičke principe.

znanstvena pretpostavka – pretpostavka koja se uzima ne zbog toga što bi se smatrala realnom, nego kao pomoćno sredstvo za bolje tumačenje nečega. Katkad se te pretpostavke jednostavno zovu “hipotezama”.

znatiželja – (*lat. curiositas*), snažna umska ili osjetna potreba nešto znati, osjetiti i činiti.

zrenje – v. kontemplacija.

Ž

želja (žudnja) – (*lat. cupiditas, desiderium*), svaka osjetna ili umska sklonost posjedovanju nečega.

život – sposobnost imanentnog djelovanja. Živo je ono koje može pokretati sama sebe. Biološki gledano, osnovne oznake života su: *autonomnost* u postojanju i u komunikaciji s okolišem; *autoregulacija,* koja se ravna svojom zakonitošću u rastu; *autogenerativnost,* po kojoj ima sposobnost u svoje vrijeme i na odgovarajući način razmnožavanja i rađanja. Obično se razlikuju tri stupnja života: vegetativni (biljke), senzitivni (životinje) i racionalni (čovjek).

životinja – (lat. animal, brutum; grč. *ζῷον*), prema antičkom mišljenju, životinja je živo biće koje, za razliku od biljaka, posjeduje osjetila. Za suvremenu biološku znanost ta razlika nije lako odrediva.

životni oblik – (*njem. Lebensform*), tako Wittgenstein označuje društvenu sredinu u kojoj se razvija i koristi neki jezik. Jezične radnje na razne načine poprimaju oblike, već prema tome koja ih skupina ljudi izvršava i izvodi. Zato je za svaku jezičnu kritiku vrlo važno točno proučiti životne oblike u kojima je jezik nastao i gdje se upotrebljava.